

# Злочин і кара (хрестоматійне видання)

Федір Достоевський

## Частина перша I

На початку липня, надзвичайно жаркої пори, якось надвечір, з своєї комірчини, яку наймав у жильців в С-му провулку, на вулицю вийшов юнак і повільно, мовби в нерішучості, попрямував до К-на мосту.

Він щасливо уникнув зустрічі з своєю хазяйкою на сходах. Комірчина його містилася під самісіньким дахом високого п'ятиповерхового будинку і скидалася більше на шафу, ніж на житло. Хазяйка ж, в якій він наймав цю комірчину з обідом і обслугою, мешкала на поверх нижче, в окремій квартирі, і щоразу, йдучи з дому, він мусив проходити повз хазяйчину кухню, з майже завжди розчиненими навстіж дверима. І щоразу, коли він проходив мимо, його охоплювало якесь хворобливе бо я заборгував хазяйці і боявся з нею зустрічатись.

Не те щоб він був такий уже боязкий і затурканий, навпаки, але з деякого часу він перебував у дратівливому напруженні, схожому на іпохондрію. Він так заглибився в себе і відцурався всіх, що боявся навіть будь-якої зустрічі, а не те що зустрічі з хазяйкою. Його допікали злидні; але останнім часом навіть скрутне становище перестало гнітити його. Про щоденні справи свої він зовсім перестав і не хотів думати. Та й хазяйки, по суті, він зовсім не боявся, хоч би що вона там замишляла проти нього. Але зупинятись на сходах, слухати всякі дурниці про весь цей буденний дріб'язок, до якого йому немає ніякого діла, всі ці приставання, щоб дав гроші, погрози, скарги, і до того ж самому викручуватись, просити вибачення, вибріхуватись,— ні, вже краще прослизнути якось кішкою по сходах і втекти, щоб ніхто не бачив.

А втім, цього разу власний страх зустрічі з своєю кредиторкою навіть його самого прикро здивував, коли він вийшов на вулицю.

"На яке діло заміряюсь, а тимчасом таких дурниць боюся! — подумав він з дивною усмішкою.— Гм... справді... все в руках людини, і все вона мимо носа проносить виключно через саме боягузтво... це вже аксіома... Цікаво, чого люди найбільше бояться? Нового кроку, нового власного слова вони над усе бояться... А втім, я надто багато роздумую про всякі дурниці. Через те й нічого не роблю, що про дурниці думаю". [...]

Надворі спека була страшенна, до того ж задуха, штовханина, скрізь вапно, риштування, цегла, курява і той особливий літній сморід, такий знайомий кожному петербуржцеві, що не має можливості найняти дачу,— все це одразу неприємно вдарило на і без того вже розладнані нерви юнака. А нестерпний сморід з пивниць, яких у цій частині міста особливо багато, і п'яні, що раз у раз траплялися йому, незважаючи на будень, доповнили огидний і сумний колорит картини. Почуття

глибокої огиди на мить прозирнуло в тонких рисах юнака. До речі, він був напрочуд гарний з себе, з прекрасними темними очима, темнорусявий, стрункий, на зріст вище середнього. Але скоро його цілком охопила чи то глибока задума, чи навіть, вірніше кажучи, щось схоже на забуття, і він пішов, уже не помічаючи нічого навколо, та й не маючи бажання помічати. Зрідка тільки бурмотів він щось сам до себе, через свою звичку до монологів, в чому він оце зараз сам собі признався. Разом з тим він і усвідомлював, що думки його часом плутаються і що він дуже ослаб: вже другий день він майже зовсім нічого не їв.

Він був так погано вдягнений, що інша, навіть звична до всього, людина посоромилася б удень виходити в такому лахмітті на вулицю. А втім, квартал був такий, що одягом тут важко було когось здивувати. Через близькість Сінної, велику кількість певного роду закладів і скупченість в цих глибинних петербурзьких вулицях і провулках переважно цехового і ремісничого населення, загальна панорама рябіла часом такими суб'єктами, що годі було б і дивуватись, зустрівши подібну фігуру. Та стільки злобного презирства вже накопало в душі юнака, що, незважаючи на всю свою, іноді дуже молоду, делікатність, він менш за все соромився свого дрантя на вулиці. Інша річ, коли доводилося зустрічатись з кимсь із знайомих або з колишніми товаришами, з якими взагалі він не любив зустрічатись... Проте, коли один п'яниця, якого невідомо чому і куди везли в цей час вулицею на величезному возі, запряженому величезним ломовиком, зненацька гукнув до нього: "Гей ти, німецький капелюшник!" і загорлав з усієї сили, показуючи на нього рукою, — юнак раптом зупинився і судорожно схопився за свій капелюх. Капелюх цей був високий, круглий, ціммерманівський, але геть уже зношений, зовсім рудий, весь у дірках і плямах; він уже не мав крисів і найпотворнішим чином заломився набік. Та не сором, а зовсім інше почуття, схоже навіть на переляк, поняло юнака.

— Я так і знав! — бурмотів він збентежено, — я так і думав! Оце вже найгірше! Отака тобі якась дурниця, якийсь найбезглуздіший дріб'язок, весь задум може зіпсувати! Справді, надто примітний капелюх... Кумедний, через те й примітний... До мого лахміття неодмінно потрібен картуз, хоча б стара покрішка яка-небудь, а не це страховисько. Ніхто таких не носить, за версту помітять, запам'ятають... головне, потім згадають, ось тобі й доказ. Зараз треба бути якнайменш примітним... Дрібниці, дрібниці головне!.. Через отакі саме дрібниці завжди і гине все...

Іти йому було недалеко, він навіть знав, скільки кроків від воріт його будинку: рівно сімсот тридцять. Одного разу їх полічив, коли вже дуже дійняли його мрії. Тоді він і сам ще не вірив у ці свої мрії і тільки дратував себе їх огидною, але спокусливою зухвалістю. Але тепер, через місяць, він уже починав дивитись на це інакше і, незважаючи на всі дражливі монологи про власне безсилля і нерішучість, "огидну" мрію якось навіть мимоволі звик приймати уже всерйоз, хоч усе ще сам собі не йняв віри. Він навіть ішов зараз робити пробу своєму задумові, і з кожним кроком хвилювання його зростало.

Із завмиранням серця і нервовим дрозом підійшов він до величезного будинку,

оберненого однією стіною на канаву, а другою — на вулицю. В цьому будинку було безліч дрібних квартир, і заселений він був різними майстровими — кравцями, слюсарями, кухарками, різними німцями, дівицями, що промишляють собою, дрібним чиновництвом та ін. Під обома ворітьми і в обох дворах будинку так і снували туди й сюди люди. Тут служили три чи чотири двірники. Юнак був дуже задоволений, що нікого з них не зустрів, і непомітно прослизнув одразу ж з воріт праворуч на сходи. Сходи були темні й вузькі, "чорні", та він уже все це знав і вивчив, і йому вся ця обстановка підходила: в такій темряві навіть і цікавого ока можна було не боятися. "Якщо оце тепер я так всього боюся, то що було б, якби й справді якось дійшло до самого діла?" — подумав він мимоволі, сходячи на четвертий поверх. Тут заступили йому дорогу відставні солдати-носії, які виносили з однієї з квартир меблі. Він уже раніше знав, що в тій квартирі жив якийсь сімейний німець, чиновник: "Значить, цей німець тепер вибирається, і, отже, на четвертому поверсі на цих сходах і на цій площадці протягом якогось часу тільки квартира старої лишається зайнятою. Це добре... про всякий випадок..." — подумав він знову і подзвонив у квартиру старої. Дзвоник забрязкотів глухо, наче він був із жерсті, а не з міді. В подібних малих квартирах таких будинків вони майже завжди такі. Він уже забув звук цього дзвоника, і тепер цей особливий брязкіт немовби зненацька щось нагадав йому і викликав чітке видіння... Він так і здригнувся, дуже вже ослабли нерви цього разу. Через якусь хвилину двері ледь-ледь прочинилися: жилиця оглядала крізь малесеньку щілину прибулого з помітним недовір'ям, і тільки й видно було її очиці, що блискотіли з темряви. Та побачивши на площадці чимало людей, вона посміливішала і відчинила йому. Юнак переступив поріг у темну прихожу, розділену перегородкою, за якою була малесенька кухня. Стара стояла перед ним мовчки і запитливо дивилася на нього. Це була маленька суха бабуса, років шістдесяти, з гострими і злими очицями, з маленьким гострим носом, простоволоса. Білобрисе, мало посивіле волосся її було густо змащене оливою. На її тонкій і довгій шиї, схожій на курячу ногу, було намотане якесь фланелеве ганчір'я, а на плечах, незважаючи на жару, теліпалася зовсім потріпана і пожовкла хутряна кацавейка. Стара щохвилини кашляла і кректала. Певно, юнак подивився на неї якось особливо, бо і в її очах зненацька знову майнув той самий вираз недовіри.

— Раскольников, студент, був у вас місяць тому, — поспішив пробурмотіти юнак і злегка вклонився, згадавши, що треба бути чемнішим.

— Пам'ятаю, голубе, дуже добре пам'ятаю, що ви були, — виразно промовила бабуса, як і до того, не зводячи своїх запитливих очей з його обличчя.

— Так-от... знову, в тій самій справі... — говорив Раскольников далі, трохи збентежено і дивуючись недовірливості старої.

"А втім, може, вона і завжди така, та я того разу не помітив", — подумав він з неприємним почуттям.

Стара помовчала, ніби вагаючись, потім відсторонилася, показала на двері в кімнату і сказала, пропускаючи гостя вперед:

— Пройдіть, голубе мій.

Невелика кімната, в яку ввійшов юнак, — з жовтими шпалерами, геранями і серпанковими занавісками на вікнах, була тієї хвилини яскраво освітлена призахідним сонцем. "І тоді, виходить, сонце світитиме так само!.." — немовби між іншим майнуло в думці Раскольника, і він бистрим поглядом окинув усе в кімнаті, щоб по можливості вивчити і запам'ятати розташування. Але в кімнаті не було нічого особливого. З меблів тут були лише диван з величезною увігнутою спинкою, круглий стіл овальної форми перед диваном, туалет із дзеркальцем в простінку, стільці попід стінами — все дуже старе і з жовтого дерева, та дві-три дешеві картинки у жовтих рамках, що зображували німецьких панянок з птахами в руках, — от і все. В кутку перед невеличкою іконою горіла лампада. Все було дуже чисте: і меблі і підлога аж блищали. "Лизаветина робота", — подумав юнак. І порошинки не можна було знайти в усій квартирі. "Це в лютих і старих удовиць буває така чистота", — і далі міркував про себе Раскольников і з цікавістю скосив око на ситцеву занавіску перед дверима в другу малесеньку кімнатку, де стояли ліжка і комод старої і куди він ще й разу не заглядав. Уся квартира складалася з цих двох кімнат.

— Чого вам треба? — суворо спитала стара, ввійшовши в кімнату і як до того стаючи прямо перед ним, щоб дивитися йому просто в обличчя.

— Заставу приніс, ось! — І він витяг з кишені старий плоский срібний годинник. На звороті його кришечки був зображений глобус. Ланцюжок був сталевий.

— Але ж і попередній заставі вже строк. Ще позавчора місяць минув.

— Я вам проценти ще за місяць сплачу, почекайте.

— А це вже як я схочу, голубе, чекати чи річ вашу тепер-таки продати.

— А чи багато ж за годинника, Альоно Іванівно?

— Та з дешевиною ходиш, голубе, нічого либонь не вартий. За перстеник вам минулого разу два білетики дала, а воно он і новий купити у ювеліра за півтора карбованця можна.

— Та карбованців хоч з чотири дайте, я викуплю, годинник батьків. Я незабаром гроші одержу.

— Півтора карбованця, і процент наперед. Отак.

— Півтора карбованця! — скрикнув юнак.

— Як хочете. — І стара подала йому назад годинника. Юнак узяв його і так розсердився, що хотів був уже піти, але зараз же схаменувся, згадавши, що йти більше нікуди і що він прийшов не тільки задля цього.

— Давайте! — сказав він грубо.

Стара полізла в кишеню по ключі і пішла в другу кімнату за завіску. Юнак, залишившись серед кімнати сам, з цікавістю прислухався і міркував. Було чути, як вона відімкнула комод. "Мабуть, верхню шухляду, — роздумував він, — Ключі вона, виходить, у правій кишені носить... Всі на одній в'язці на сталевому кільці... І там один ключ є, втрое більший від усіх, із зубчастою борідкою, звичайно не від комода... Значить, є ще якась шкатулка або скринька... Оце й цікаво. Від скриньок здебільшого такі ключі... А

втім, яка підлота усе це..."

Стара повернулася.

— Ось маєте, голубе: коли по гривенику на місяць з карбованця, то за півтора карбованця належить з вас п'ятнадцять копійок, за місяць вперед. Та за два попередніх карбованці з вас ще належить вперед, якщо лічити так само, двадцять копійок. Ось беріть.

— Як! То тепер уже карбованець п'ятнадцять копійок!

— Еге ж.

Юнак не став сперечатись і взяв гроші. Він дивився на стару і не квапився йти, немовби іще хотів щось сказати чи зробити, але наче не знав, що саме...

— Я вам, Альоно Іванівно, мабуть, цими днями, ще одну річ принесу... срібну... гарну... цигарницю одну... от тільки як у приятеля заберу...— Він збентежився і замовк.

— Ну тоді й будемо говорити, голубе.

— Прощайте... А ви все дома самі сидите, сестриці немає? — спитав він скільки міг невимушено, виходячи в прихожу.

— А вам яке до неї, голубе, діло?

— Та нічого особливого. Я так спитав. А ви вже зараз... Прощайте, Альоно Іванівно!

Раскольников вийшов остаточно збентежений. Збентеження це дедалі зростало. Спускаючись вниз, він кілька раз навіть зупинявся, немовби чимось зненацька вражений. І, нарешті, вже на вулиці вигукнув:

О Боже! яка усе це гидота! І невже, невже я... ні, це нісенітниця, це безглуздя! — додав він рішуче.— І невже такий жах міг спасти мені на думку? На який бруд здатне, однак, моє серце! Головне: брудно, паскудно, гидко, гидко!.. І я, цілий місяць..."

Але він не міг виразити ні словами, ні вигуками свого хвилювання. Почуття безмірної огиди, яке починало гнітити його серце ще тоді, коли він тільки йшов до старої, досягло тепер такої сили і такої виразності, що він не знав, куди подітись від своєї туги. Він ішов по тротуару, наче п'яний, не помічаючи прохожих і нашттовхуючись на них, і опам'ятався вже аж на іншій вулиці. Огляdivшись, він побачив, що стоїть біля пивниці, в яку вхід був з тротуару по сходах вниз, у підвальний поверх. З дверей, саме в ту мить, виходили двоє п'яних і, один одного підтримуючи і лаючи, вибиралися на вулицю. Довго не думаючи, Раскольников зразу ж спустився вниз. Ніколи досі не ходив він у пивниці, але тепер у нього наморочилося в голові, і до того ж мучила пекуча спрага. Йому захотілося випити холодного пива, тим більше, що раптову слабкість свою він пояснював і тим, що був голодний. Він сів у темному і брудному кутку коло липкого столика, замовив пива і жадібно випив першу склянку. Відразу ж усе одлягло, і думки його проясніли. "Все це дурниці,— сказав він з надією,— і нічого тут було бентежитись! Просто фізичний розлад. Одна тільки склянка пива, шматок сухаря — і от за якусь мить міцніше розум, яснішає думка, укріплюються наміри! Тьху, як все це гидко..." Та, незважаючи на цей презирливий плювок, він вже був веселий, неначе раптом звільнившись від якогось жахливого тягара, і дружелюбно окинув очима присутніх. Але навіть і в ту мить він невиразно передчував, що вся ця сприйнятливність до кращого

була теж хворобливою.

В пивниці на той час лишалося мало людей. Крім отих двох п'яних, що трапилися на сходах, слідом за ними ж вийшла ще ціла юрба, чоловік з п'ять, з однією дівкою і з гармонією. [...]

## II

Раскольников не звик до гурту і, як уже сказано, уникав будь-якого товариства, особливо останнім часом. Але тепер його раптом потягло до людей. Щось відбувалося в ньому немовби нове, і водночас він відчував якусь потребу бачити людей коло себе. [...]

Трапляються часом зустрічі навіть із зовсім незнайомими нам людьми, що починають нас цікавити з першого погляду, якось ураз, раптово, хоч ще не вимовлено й слова. Отаке враження справив на Раскольнико— ва той відвідувач, що сидів осторонь і скидався на відставного чиновника. Юнак кілька разів пригадував потім це перше враження і навіть пояснював його передчуттям. Він раз у раз поглядав на чиновника, звичайно ще й тому, що той і сам вперто дивився на нього, і видно було, що йому дуже хочеться почати розмову. На інших же, хто був у пивниці, не виключаючи і хазяїна, чиновник дивився якось звикло і навіть з нудьгою, а разом з тим і з відтінком певної гордовитої зневаги, наче на людей нижчої верстви й розвитку, з якими йому ні про що розмовляти.

Це був чоловік років уже за п'ятдесят, середній на зріст і кремезний, з сивиною і з великою лисиною, з жовтим, навіть зеленкуватим, набряклим від постійного пияцтва обличчям і припухлими повіками, з-за яких блищали маленькі, мов щілинки, але збуджені червонуваті очиці. Та щось було в ньому дуже дивне, в погляді його світилася начебто навіть захопленість,— може статися, там були і тьма, і розум,— та водночас прозирало немов і божевілля. Одягнений він був у старий, зовсім зношений чорний фрак з обірваними гудзиками. Один тільки ще якось тримався, на нього він і застібався, певно все ще стараючись дотримуватись вимог пристойності. З-під нанкового жилета стирчала манишка, вся зібгана, забруднена і залита. Обличчя його було голене, як годилося чиновникові, але і давно, так що вже густо почала проступати сиза щетина. Та й у манерах його справді було щось солідно-чиновницьке. Але він хвилювався, куйовдив волосся і підпирав іноді, в тузі, обома руками голову, поклавши продрані лікті на мокрий і липкий стіл. Нарешті, він прямо подивився на Раскольникова і голосно й твердо промовив:

— А чи дозволено буде, шановний добродію мій, звернутися до вас з розмовою пристойною. Бо хоч ви і не в значному вигляді, та досвід мій виявляє в вас людину освічену і до напоїв не звиклу. Сам я завжди поважав освіченість, поєднану з сердечними почуттями, і, крім того, перебуваю в чині титулярного радника. Мармеладов — на прізвище; титуляр. ний радник. Дозвольте запитати: служили, добродію?

— Ні, вчуся...— відповів юнак, почасти здивований і особливою ви— тієватістю мови і тим, що так прямо, безцеремонно звернулись до нього. Хоч ще зовсім недавно його так тягло до людей, перше ж звернене до нього слово раптом повернуло звичайне для

нього неприємне і дратівливе почуття огиди до всякого чужого, хто торкався або хотів тільки торкнутись його особи.

— Отже студент, або колишній студент! — вигукнув чиновник, — так я і думав. Досвід, шановний добродію, чималий досвід! — і він багатозначно приклав палець до свого лоба. — Були студентом або проходили науки! А дозвольте... — Він підвівся, похитнувся, взяв свою пляшку, склянку і підсів до юнака, трохи від нього навскоси. Він був п'яний, але промовляв легко і жваво, тільки зрідка трохи збиваючись і розтягуючи слова. З якоюсь навіть жадібністю накинувся він на Раскольникова, неначе цілий місяць теж ні з ким не розмовляв.

— Шановний добродію мій, — почав він майже урочисто, — бідність не порок, це істина. Знаю я, що і пияцтво не добродіє, і це тим паче. Але убожество, добродію, убожество — це порок. У бідності ви ще зберігаєте своє благородство природжених почуттів, а в убожстві — ніколи і ніхто. За убожество навіть і не києм виганяють, а мітлою вимітають з компанії людської, щоб зневажливіше було, і справедливо, бо в убожстві я перший сам ладен зневажати себе. І звідси — шинок! Шановний добродію, місяць тому дружину мою побив пан Лебезятников, а дружина моя не те що я! Розумієте? Дозвольте ще вас запитати, так, хоча б з простої цікавості: чи ночували ви коли-небудь на Неві, на барках з сіном?

— Ні, не траплялося, — відповів Раскольников. — Це що ж таке?

— Так-от, я звідти, і вже п'ять ніч...

Він налив склянку, випив і задумався. Справді, на його одязі і навіть у волоссі де-не-де видно було налиплі билинки сіна. Дуже ймовірно було, що він п'ять днів не роздягався і не вмивався. Особливо руки були брудні, масні, червоні, з чорними нігтями.

Його мова, здавалося, викликала загальну, хоч і ліниву увагу. Хлопчаки за прилавком почали хихотіти. Хазяїн, здається, спеціально спустився з верхньої кімнати, щоб послухати "штукаря", і сів осторонь, час від часу ліниво, але статечно позіхаючи. Очевидно, Мармеладов був тут давно відомий. Та й нахилу до витієватої мови набув, певно, внаслідок звички до частих розмов у шинках з різними незнайомцями. Ця звичка переходить іноді в питущих у потребу, і переважно в тих із них, з якими дома поводяться суворо, роблять з них попихачів. Через те в компанії питців вони й стараються завжди немовби виклопотати собі виправдання, а коли вдасться, то навіть і повагу.

— Штукар! — голосно промовив хазяїн. — А чом не працюєш, чом не служите, коли чиновник?

— Чом я не служу, шановний добродію, — підхопив Мармеладов, звертаючись виключно до Раскольникова, наче це той поставив йому запитання, — чом не служу? А хіба серце в мене не болить від того, що я принижуюсь марно. Коли пан Лебезятников вже місяць тому дружину мою власноручно побив, а я лежав п'яний, хіба я не страждав. Дозвольте шановний юначе, чи траплялося вам... гм... ну хоча б випрошувати гроші в позичку безнадійно?

— Траплялося... тобто як же це безнадійно?

— А тобто цілком безнадійно, наперед знаючи, що з цього нічого не вийде. От ви знаєте, наприклад, наперед і досконально, що ця ось люди— на, цей найблагоденніший і найкорисніший громадянин, нізащо вам грошей не дасть, бо з якої речі, я вас питаю, він їх даватиме? Адже він знає, що я не віддам. Пожальце? Але ж пан Лебезятников, який стежить за новітніми думками, пояснював нещодавно, що жалість у наш час навіть наукою заборонена і що так уже робиться в Англії, де політична економія. З якої ж речі, я вас питаю, він даватиме? І от, знаючи наперед, що не дасть, ви все-таки ідете і...

— Навіщо ж ходити? — спитав Раскольников.

— А коли немає до кого, коли йти більше нікуди! Адже ж треба, щоб кожній людині хоч куди-небудь можна було піти. Бо буває такий час, коли неодмінно треба хоч куди-небудь та піти! Коли рідна дочка моя вперше по жовтому білету пішла, і я теж тоді пішов... (дочка моя по жовтому білету живе...) — додав він у дужках, з деяким занепокоєнням дивлячись на юнака.— Нічого, шановний добродію, нічого! — поспішно з нарочитим спокоєм додав він, коли пирхнули обидва хлопчики за прилавком і осміхнувся сам хазяїн.— Нічого! Цього кивання глав не соромлюсь, бо всім уже все відомо, і все таємне стає явним; і не з презирством, а з покорою до цього ставлюсь. Хай собі! Хай! Дозвольте, юначе: чи можете ви... Та ні, тут слід висловитись сильніше і виразніше: не чи можете ви, а чи насмілитесь ви, дивлячись зараз на мене, сказати ствердно, що я не свиня?

Юнак промовчав.

— Отже,— повів далі промовець, солідно і навіть з якоюсь особливою цього разу гідністю, переждавши хихотіння, що знову пройшло по кімнаті.— Отже, хай я свиня, а вона дама! Я звіриний образ маю, а Катерина Іванівна, дружина моя,— особа освічена і уроджена штабс-офіцер— ська дочка. Хай, хай я негідник, вона ж і серця високого і почуттів, обгороджених вихованням, сповнена. А тимчасом... о, коли б вона пожаліла мене! Шановний добродію, шановний добродію мій, та треба ж, щоб у кожної людини було хоч одне таке місце, де б і її пожаліли! А Катерина Іванівна дама хоч і великодушна, але несправедлива... І хоч я й сам розумію, що коли вона і чуба мого скубе, то скубе його не інакше, як від жалю сердечного (бо, повторюю це і не соромлюсь цього, вона таки скубе мені чуба, добродію,— підтвердив він з величезною гідністю, почувши знову хихотіння), але, Боже ж мій, що, коли б вона хоч раз... Та ні! ні! все це марно, і даремно говорити! даремно говорити!., бо вже й не раз бувало жадане і не раз уже жаліли мене, але... так уже мені судилося, а я природжена тварюка!

— Ще б пак! — зауважив, позіхаючи, хазяїн. Мармеладов з рішучим виглядом вдарив кулаком по столу.

— Так уже мені судилося! А чи знаєте ви, чи знаєте ви, добродію мій, що я навіть панчохи її пропив? Не черевики, бо це хоч скільки-небудь було б природно, а панчохи, панчохи її пропив! Косиночку її з козячого пуху теж пропив, даровану, давню, її власну,



не мою; а живемо ми в холодному кутку, і вона цієї зими застудилася і кашляти почала, вже кров'ю. А діток маленьких у нас троє, і Катерина Іванівна в роботі з світанку аж до смерку, скребе і миє і дітей обмиває, бо до чистоти змалку звик— ла, а у самої груди кволі і до сухот схильні, і я це відчуваю. Хіба я не відчуваю? І чим більше п'ю, тим більш і відчуваю. Через те й п'ю, що пияцтво жалість і співчуття в мені будить... П'ю, бо сугубо страждати хочу! — І він, наче в розпачі, похилив голову на стіл.

— Шановний юначе,— повів він далі, знову підводячи голову,— на обличчі вашому читаю я наче якусь скорботу. Скоро тільки ввійшли, я прочитав її, тому зараз же й звернувся до вас. Бо, розповідаючи вам історію життя свого, не на позорище себе виставляти хочу перед цими цікавими, яким і без того все відомо, а чутливу й освічену людину шукаю. Знайте ж, що дружина моя в благородному губернському дворянському інституті виховувалася і при випуску з шаллю танцювала в присутності губернатора та інших осіб, за що золоту медаль і похвальний лист одержала. Медаль... ну, медаль ту продали... давно вже... гм... похвальний лист і досі у неї в скрині лежить, і ще недавно його хазяйці показувала. З хазяйкою у неї без кінця-краю чвари, та захотілося хоч би перед ким— небудь попишатися і розповісти про щасливі минулі дні. І я не осуджую, не осуджую, бо останнє, що у неї ще лишилося — це спогади її, а все інше пішло прахом! Еге ж; дама гаряча, горда, і голови ні перед ким не схилить. Підлогу сама миє і на самому чорному хлібі сидить, а неповаги до себе не стерпить. Через те і панові Лебезятникову на брутальність його не схотіла змовчати, і коли побив її за те пан Лебезятников, то не стільки від побоїв, скільки від образи злягла. Вдовою вже взяв її, з трьома дітками, одне одного дрібніше. Вийшла заміж за першого чоловіка, за офіцера піхотного, з любові, і з ним утекла з дому батькового. Чоловіка любила безмірно, але той картами захопився, під суд попав, з тим і помер. Бив він її під кінець; а вона хоч і не дарувала цього йому, що мені достеменно і з документів відомо, але й досі згадує його з сльозами і мені ним докоряє, і я радий, я радий, бо хоч в уяві своїй зрить себе колись щасливою... І лишилася вона після нього з трьома малими дітками в повіті далекому і дикому, де і я тоді перебував, і лишилася в таких страшних злиднях, що я хоч і чимало бачив сумних пригод, але навіть і описати не спроможний. Рідня ж уся відвернулася. Та й сама горда була, занадто горда була, занадто горда... І ось тоді, шановний добродію мій, тоді я, теж удівець, і від першої дружини чотирнадцятирічну дочку мавши, одружитися зі мною запропонував, бо не міг дивитись на такі муки. Можете уявити самі, до якої міри її бідування доходило, коли вона, освічена і вихована і з родини відомої, за мене погодилась піти! Але пішла! Плачучи й ридаючи та руки ламаючи — пішла! Бо нікуди було йти. Розумієте, розумієте ви, шановний добродію, що значить, коли вже нікуди більше йти? Ні! Цього ви ще не розумієте... І цілий рік я обов'язок свій сповняв благочестиво і свято і не доторкався до цього (він ткнув пальцем в пляшку), бо серце маю. Але й цим не міг догодити; а в цей час посади позбувся, і теж не з якоїсь провини, а через зміну в штатах, і тоді доторкнувся!.. Півтора року вже буде, як опинилися ми, нарешті, після блукань і незчисленних поневірянь, у цій пречудовій і багатьма пам'ятниками прикрашеній столиці. І тут я посаду дістав...

Дістав і знову втратив. Ви це розумієте? Тут уже з власної провини втратив, бо час мій прийшов... А проживаємо тепер в кутку, у хазяйки Амалії Федорівни Ліппевехзель, а з чого живемо і чим платимо, не відаю. Живе ще там багато хто і крім нас... Содом найнеподібніший... гм... еге ж... А тимчасом виросла і донька моя, від першого шлюбу, і чого тільки натерпілася вона, дочка моя, від мачухи своєї, зростаючи, про те я і не казатиму. Бо хоч Катерина Іванівна і сповнена великодушних почуттів, але дама гаряча і дратівлива, і обірве... Еге ж! Ну, та нічого згадувати про те! Виховання, як ви й самі уявити можете, Соня не дістала. Пробирав я з нею, років чотири тому, географію і всесвітню історію проходити, та через те, що я сам був не дуже обізнаний, та й потрібних підручників бракувало, бо які й були книжки... гм!.. ну, їх уже тепер і немає, тих книжок, то на тому й закінчилося все навчання. На Кірі Персидському спинились. Потім, уже зрілого віку дійшовши, прочитала вона кілька книжок змісту романтичного, та недавно ще, стараннями пана Лебезятникова, одну книжку — "Фізіологію" Льюїса — мабуть, знаєте? — з великим інтересом прочитала, і навіть нам уривки вголос вичитувала: оті вся її освіта. А тепер звернусь я до вас, шановний добродію мій, сам від себе із запитанням приватним: чи багато може, на вашу думку, бідна, але чесна дівчина чесною працею заробити?.. П'ятнадцять копійок на день, добродію, не заробить, якщо чесна і не має особливих талантів, та й то коли рук не покладаючи працюватиме! Та й то статський радник Клопшток, Іван Іванович,— може, чували? — не тільки грошей за пошиття півдюжини голландських сорочок досі не віддав, ба навіть вигнав її, образивши, ногами затупотівши і обізвавши непристойно, буцімто комірчики на сорочках пошиті не за міркою і криво. А тут дітки голодні... А тут Катерина Іванівна, руки ламаючи, по кімнаті ходить, та червоні плями в неї на щоках виступають,— що в хворобі цій завжди буває: "Живеш, мовляв, ти, дармоїдко, у нас, їси і п'єш, і теплом користуєшся", а що тут п'єш і їси, коли дітки, й ті по три дні рісочки в роті не мають! Лежав я тоді... ну, та що вже! лежав п'яненький, і чую, говорить моя Соня (покірлива вона, і голосок у неї такий лагідний... білявенька, личко завжди бліде, худеньке), говорить: "Що ж, Катерино Іванівно, невже ж мені на таке діло піти?" А вже Дар'я Францівна, жінка зловмисна і поліції добре відома, разів зо три через хазяйку навідувалася. "А чого ж,— відповідає Катерина Іванівна з посмішечкою,— що там берегти? Ач, скарб який!" Але не винувайте, не винувайте, шановний добродію, не винувайте! Не при здоровому розумі це було мовлено, а у збудженому стані, в хворобі, під плач діток голодних, та й мовлено було більше щоб образити, ніж в прямому значенні... Бо Катерина Іванівна такої вже вдачі, і як розплачуться діти, хоча б з голоду, то зараз же бити їх починає. І бачу я, так годині о шостій, Сонечка встала, напнула хустинку, наділа бурнусик і з квартири подалася, а о дев'ятій годині і назад прийшла. Прийшла, і просто до Катерини Іванівни, і на стіл перед нею тридцять карбованців мовчки поклала. І словечка при цьому не мовила, хоча б глянула, а взяла тільки нашу велику драдедамову зелену хустку (спільна така у нас хустка є, драдедамова), накрила нею зовсім голову і лягла на ліжко, обличчям до стіни, тільки плічка та тіло все здригаються... А я, як ідо того, втому ж стані лежав... І бачив я тоді,

юначе мій, бачив я, як потім Катерина Іванівна, так само й слова не мовивши, підійшла до Сонеччиного ліжечка і весь вечір в ногах у неї навколішках простояла, ноги їй цілувала, встати не хотіла, та так обидві і заснули разом, обнявшись... обидві... обидві... еге ж... а я... лежав п'яненко.

Мармеладов замовк, неначе голос у нього урвався. Потім раптом квапливо налив, випив і кркнув.

— Відтоді, добродію мій,— почав він, трохи помовчавши,— відтоді у зв'язку з одним неприємним випадком і по доносу недобрих людей,— чому особливо сприяла Дар'я Францівна, за те буцімто, що не виявили належної поваги до неї — відтоді дочка моя, Софія Семенівна, жовтий білет змушена була взяти, і вже разом з нами через це не могла залишатись. Бо і хазяйка, Амалія Федорівна, того дозволити не хотіла (а сама ж раніше Дар'ї Францівні сприяла), та й пан Лебезятников... гм... Саме ж через Соню ото й вийшла в нього ця історія з Катериною Іванівною. Спочатку сам добивався від Сонечки, а тут і в амбіцію раптом вдалися:

"Як, мовляв, я, вельми освічена людина, в одній квартирі з отакою житиму?" А Катерина Іванівна не стерпіла, заступилася... ну й сталося... І заходить до нас Сонечка тепер більше смерком і Катерині Іванівні допомагає, і грошей, скільки може, приносить... А живе вона на квартирі у кравця Капернаумова, квартиру в них наймає, а Капернаумов кульгавий і недорікуватий, і все численне сімейство його теж недорікувате. І жінка теж недорікувата. В одній кімнаті мешкають, а Соня свою має, окрему, з перегородкою... Гм... еге ж... Люди хто й зна які бідні і недорікуваті... еге ж... Тільки встав я тоді вранці, убрався в лахміття своє, здійняв руки до неба і пішов до його превосходительства Івана Опанасо— вича. Його превосходительство Івана Опанасовича, може, знаєте?... Ні? Ну, то божого чоловіка не знаєте! Це — віск... віск перед лицем Господнім; яко тане віск!.. Навіть сльозу пустили, зводивши все вислухати. "Ну, каже, Мармеладов, ти вже раз не справдив моїх сподівань... Беру тебе ще раз під особисту свою відповідальність,— так і сказали,— пам'ятай, мовляв, іди!" Поцілував я слід його ніг, мислено, бо насправді не дозволили б, бо ж сановник і людина нових державних і освічених думок; повернувся додому, і як сказав, що на службу знову зарахований, і жалування одержую, Господи, що тоді було!..

Мармеладов знову замовк, дуже схвилювавшись. В цей час увійшла з вулиці ціла компанія п'яниць уже й без того п'яних, і почулися біля входу звуки найнятої шарманки і надтріснутий голос дитини років, може, семи, що співав "Хуторок". Стало шумно. Хазяїн і обслуга зайнялися прибулими. Мармеладов, не звертаючи на них уваги, вів далі свою розповідь. Він, здавалося, вже дуже ослаб, але чим більше п'янів, тим ставав балакучішим. Спогади про недавній успіх на службі немовби оживили його і навіть відбилися на обличчі його якимсь сяйвом. Раскольников слухав уважно.

— А було це, добродію мій, п'ять тижнів тому. Отож... як тільки почули вони обоє, Катерина Іванівна і Сонечка, Господи, наче я в царство Боже переселився. То було лежиш, як тварюка, тільки лайку й чуєш! А тепер: навшпиньки ходять, дітей вгамовують: "Семен Захарович на службі втопився, відпочиває, цитьте!" Кавою мене

перед службою напувають, вершки кип'ятять! Вершки справжні купувати почали, чуєте! І яким побитом назбирали мені на обмундировку пристойну, одинадцять карбованців п'ятдесят копійок, не розумію? Взуття, манишки коленкорові — чудові, віцмундир, все за одинадцять з полтинником одстукали в щонайкращому вигляді. Повернувся я першого дня вранці з служби, аж дивлюся: Катерина Іванівна дві страви приготувала, суп і солонину з хріном, про що досі й думати ніхто не міг. Суконь у неї немає ніяких, тобто зовсім ніяких, а тут наче в гості зібралась, причепурилась, і не те щоб було у неї щось, а так з нічого все зробити зуміють: причешуться, комірчок там який-небудь чистенький, нарукавнички, гляди — зовсім інша людина виходить, і помолодшала і покращала. Сонечка, голубка моя, тільки грішми допомагала, а самій, каже, мені тепер, поки що, у вас часто бувати не випадає, хіба що смерком, щоб ніхто не бачив. Чуєте, чуєте? Прийшов я по обіді заснути, то що ж би ви думали, адже не витерпіла Катерина Іванівна: ще за тиждень перед тим з хазяйкою, з Амалією Федорівною, страшенно посварилася, а тепер на чашку кави запросила. Дві години просиділи і все шепталися: "Мовляв, тепер уже Семен Захарович на службі і жалувannya одержує, і до його превосходительства сам ходив, і його превосходительство сам вийшов, усім чекати звелів, а Семена Захаровича мимо всіх під руку в кабінет провів". Чуєте, чуєте? "Я, звичайно, каже, Семене Захаровичу, пам'ятаючи ваші заслуги, і хоч ви й дотримувалися цієї легковажної слабості, але раз ви вже тепер обіцяєте, і, крім того, без вас у нас все шкереберть пішло (чуєте, чуєте!), то і покладаюся, каже, тепер на ваше благородне слово", тобто все це, не вам кажучи, взяла та й вигадала, і не те щоб з легковажності, для самої тільки похвальби! Та ні ж, сама всьому вірить, власними фантазіями сама себе потішає, їй-богу! І я не осуджую, ні, цього я не осуджую!.. Коли ж, шість днів тому, я перше жалувannya моє — двадцять три карбованці сорок копійок — сповна приніс, котиком мене назвала: "Ах ти, котику, каже, ти мій!" І віч-на-віч, розумієте? А яка вже там в мені краса і який з мене муж? Та, бач, ущипнула за щоку: "Котику ти мій!" — каже.

Мармеладов замовк, хотів був посміхнутись, але раптом підборіддя його засіпалося. Він, однак, стримався. Цей шинок, розтерзаний вигляд, п'ять ночей на барках з сіном і штоф, а разом з тим ця болісна любов до дружини і сім'ї збивали його слухача з пантелику. Раскольников слухав напружено, але з болісним відчуттям. Він жалкував, що зайшов сюди.

— Шановний добродію, шановний добродію! — вигукнув Мармеладов, трохи заспокоївшись, — о, добродію мій, вам, може, все це смішно, як і іншим, і тільки даремно турбую я вас безглуздими цими мізерними дрібницями домашнього життя мого, ну, а мені не до сміху! Бо я все це можу відчувати... І протягом всього того райського дня мого життя і всього того вечора я і сам на крилах мрій ширяв: і, значить, як я все це улаштую, і діток одягну, і їй спокій забезпечу і дочку мою рідну від безчестя в лоно сім'ї поверну. І ще, і ще... Зрозуміла річ, юначе. Ну, добродію ти мій (Мармеладов раптом неначе здригнувся, підвів голову і подивився своєму слухачеві просто у вічі), ну, а другого ж дня, після всіх цих своїх мріянь (тобто сталося це рівно

п'ять діб тому) надвечір, я хитрим обманом, яко тать у ночі, викрав у Катерини Іванівни ключ від її скрині, витяг, що лишилося від принесеного жалування, скільки там було, вже не пам'ятаю, і от, дивіться на мене, все! П'ятий день з дому, і там мене шукають, і службі кінець, і віцмундир в пивниці біля Єгипетського мосту в заставу віддав, а замість того одержав це одіяння... і всьому кінець!

Мармеладов стукнув себе кулаком по лобі, зціпив зуби, заплющив очі і міцно сперся ліктем на стіл. Та за хвилину обличчя його раптом змінилося, і він з якимсь напускним лукавством і удаваною розв'язністю глянув на Раскольника, засміявся і проказав:

— А сьогодні у Соні був, на похмілля ходив просити! Хе, хе, хе!

— Невже дала? — крикнув хтось із відвідувачів, крикнув і зареготав що мав сили.

— Оцей самий півштоф на її гроші й куплено,— промовив Мармеладов, звертаючись виключно до Раскольника.— Тридцять копійок винесла, своїми руками, останні, все, що мала, сам бачив... Нічого не сказала, тільки мовчки на мене подивилася... Так не на землі, а там... За людей печаляться, плачуть, а не докоряють, не докоряють! а це ж гірш болить, гірш болить, коли не докоряють!.. Тридцять копійок, еге ж. А вони ж і їй тепер потрібні, га? Як ви гадаєте, добродію мій? Адже вона тепер чистоти пильнувати мусить. А вона ж чимало коштує, ця чистота, особлива, розумієте. Розумієте? Ну, там помадки теж купити, бо не можна ж; спіднички крохмальні, черевичок такий собі, щоб був фіглярніший, щоб ніжку виставити, коли калюжку доведеться переступати. Розумієте, розумієте, добродію мій, що означає ця чистота? Ну, а я от, кровний, сказати, батько її, тридцять отих копійок і забрав собі на похмілля! І п'ю оце. І вже пропив!.. Ну, хто ж такого, як я, пожаліє? га? Жаль вам тепер мене, добродію, чи ні? Кажі, добродію, жаль, чи ні? Хе-хе-хе-хе!

Він хотів ще налити, та вже нічого було. Півштоф був порожній.

— А навіщо тебе жаліти? — крикнув хазяїн, що опинився знову біля них.

Вибухнув сміх, хтось навіть вилаявся. Сміялися і лаялися і ті, хто слухав, і хто не слухав, а так, дивлячись тільки на саму фігуру відставного чиновника.

— Жаліти! навіщо мене жаліти! — раптом заволав Мармеладов, підводячись з простягнутою вперед рукою, в рішучому запалі, мовби тільки й ждав цих слів.— Навіщо жаліти, кажеш ти? Справді! Мене жаліти немає за що! Мене розп'яти треба, розп'яти на хресті, а не жаліти! Але розіпни, судія, розіпни і, розп'явши, пожалій його! І тоді я сам до тебе піду на розп'яття, бо не весело щів жадаю,— а скорботи й сліз!.. Може, думаєш ти, торгаш, що цей півштоф твій мені солодкий був? Скорботи, скорботи шукав я на дні його, скорботи і сліз, і зазнав, і знайшов, а пожаліє нас той, хто всіх пожалів і хто всіх і вся розумів, він єдиний, він і судія. Прийде в той день і спитає: "А де дочерь, що мачусі лютий і сухотній, що дітям чужим і малим себе пожертвувала? Де дочерь, що отця свого земного, п'яницю непутящого, не жахаючись звірства його, пожаліла?" І скаже: "Приїді! Я вже простив тебе раз... Простив тебе раз... Прощаються ж і тепер гріхи твої мнозі, за те, що возлюбила много..." І простить мою Соню, простить, я вже знаю, що простить... Я це тоді, коли в неї був, у своєму серці відчув! І всіх розсудить і

простить, і добрих і лихих, і премудрих і смирних... І коли вже кінчить над усіма, тоді возглаголить і до нас: "Виходьте, скаже, і ви! Виходьте п'яненькі, виходьте слабенькі, виходьте соромітники!" І вийдемо ми всі, не стидаючись, і станемо. І скаже: "Свині ви! образу звіриного і печаті його; але прийдіть і ви!" І возгла— голять премудрі, возглаголять розумні: "Господи! навіщо цих приємлеш?" І скаже: "Тому їх приємлю, премудрі, тому приємлю, розумні, що жоден з них сам не вважав себе гідним цього..." І простягне до нас руки свої, і ми припадемо... і заплачемо... і все зрозуміємо! Тоді все зрозуміємо!.. і всі зрозуміють... і Катерина Іванівна... і вона зрозуміє... Господи, хай прийде царствіє твоє!

І він сів на ослін, виснажений і знесилений, ні на кого не дивлячись, немов забувши про все довкола і глибоко замислившись. Слова його справили деяке враження; на хвилину запанувала мовчанка, та незабаром знову залунали сміх і лайка:

— Розсудив!

—Забрехався!

— Чиновник!

І так далі, і тому подібне, і — Ходімо, добродію,— сказав раптом Мармеладов, підводячи голову і звертаючись до Раскольника, — доведіть мене.... Будинок Козеля, у дворі. Пора... до Катерини Іванівни...

Раскольникову давно вже хотілося піти, допомогти ж тому він думав і сам. Мармеладов виявився багато слабший на ноги, ніж на мову, і всією вагою обперся на юнака. Пройти треба було кроків двісті-триста. Чим ближче вони підходили до будинку, тим більше опановували п'яницю збентеження і страх.

— Я не Катерини Іванівни тепер боюся,— бурмотів він, хвилюючись,— і не того, що вона мені чуба скубти почне. Що там чуб! Дурниця чуб! Це я кажу! Воно навіть і краще, коли скубти почне, а я не того боюся... я... погляду її боюсь... еге ж... погляду... Червоних плям на щоках теж боюсь... і ще — її дихання боюсь... Чи бачив ти, як при цій хворобі дихають... коли схвильовані? Дитячого плачу теж боюсь... Бо, коли Соня не нагодувала, то... вже не знаю що! не знаю! А того, що битиме, не боюсь... Знай, чоловіче, що для мене такі побої не кара, а насолода... Бо без цього я й сам не можу обійтись. Воно краще. Хай попоб'є, душу розважить... воно краще... А от і будинок. Козелів будинок. Слюсаря, німця, багатого... веди!

Вони ввійшли з двору і піднялися на четвертий поверх. На сходах щодалі ставало темніше. Була вже майже одинадцята година, і хоч цієї пори в Петербурзі немає справжньої ночі, та вгорі на сходах було дуже темно.

Маленькі темні від бруду двері в самому кінці сходів були відчинені. Недогарок освітлював убогу кімнату кроків на десять завдовжки; всю її було видно з сіней. В кімнаті панувало безладдя, скрізь було розкидане різне дитяче дрантя. Задній куток був завішаний дірявим простиралом. За ним, певно, стояло ліжко. В самій же кімнаті були всього тільки два стільці і клейончатий, дуже обідраний диван, перед яким стояв старий кухонний сосновий стіл, нефарбований і нічим не покритий. На краю стола догорав лойовий недогарок у залізному свічнику. Виходило, що Мармеладов мешкав в

окремій кімнаті, а не в кутку, але кімната його була прохідною. Двері в дальші приміщення чи клітки, на які була поділена квартира Амалії Ліппевехзель, були прочинені. Там стояв шум і галас. Реготали. Здається, грали в карти і пили чай. Долинали часом слова досить безцеремонні.

Раскольников одразу ж пізнав Катерину Іванівну. Це була страшенно схудла жінка, тонка, досить висока і струнка, з прекрасним ще темнору— сьавим волоссям і справді з розчервонілими до плям щоками. Вона ходила туди й сюди по своїй невеликій кімнаті, притиснувши руки до грудей, з засмаглими губами і нерівно, уривчасто дихала. Очі її блищали, мов у пропасниці, але погляд був різкий і нерухомий, і болісне враження справляло це сухотне і схвильоване обличчя при прощальному світлі згасаючого недогарка, що тремтіло на обличчі її. Раскольникову вона здалася років тридцяти, і справді була не пара Мармеладову... Прибулих вона не почула і не помітила, здавалося, вона була в якомусь забутті, не слухала і не бачила. В кімнаті було душно, але вона не відчинила вікна, зі сходів ішов сморід, але двері на сходи були не зачинені, з внутрішніх приміщень крізь прочинені двері, пливли хвилі тютюнового диму, вона кашляла, але дверей не зачиняла. Найменша дівчинка, років шести, спала на під! лозі, якимсь еидячи, скорчившись і уткнувши голову в диван. Хлопчик на рік старший за неї, весь тремтів у кутку і плакав. Його, певно, тільки що били. Старша дівчинка, років дев'яти, височенька і тоненька, як ниточка, в самій блаженській і геть подертій сорочечці і в накинутому на голі плечі старому драдедамовому бурнусику, пошитому їй, певно, два роки тому, бо він не сягав тепер і до колін, стояла в кутку біля маленького брата, обхопивши його шию своєю довгою, висохлою, як тріска, рукою. Вона, здається, заспокоювала його, щось нашіптувала йому, всіляко стримувала, щоб він, бува, знову не захникав, і водночас з острахом стежила за матір'ю своїми великими-великими темними очима, які здавалися ще більшими на її схудлому і зляканому личку. Мармеладов, не заходячи в кімнату, став біля порога навколішки, а Раскольникова проштовхнув наперед. Жінка, побачивши незнайомого, машинально спинилася перед ним, на мить опам'ятавшись і немовби міркуючи: чого це він увійшов? Та, певно, їй зразу ж здалося, що він іде в дальші кімнати, бо їхня була прохідною. Зміркувавши це і не звертаючи вже більше на нього уваги, вона підійшла до дверей у сіни, щоб зачинити їх, і раптом скрикнула, побачивши чоловіка, що стояв біля порога навколішках.

— А! — закричала вона несамовито, — повернувся! Арештант! Недолюдок!.. А де гроші? Що в тебе в кишені, показуй! І одяг не той! Де твій одяг? Де гроші? Кажі!..

І вона кинулася його обшукувати. Мармеладов зараз же слухняно і покірливо розвів руки на обидва боки, щоб тим полегшити обшук кишень. Грошей не було й копійки.

— Де ж гроші? — кричала вона. — О Господи, невже він усе пропив! Адже дванадцять карбованців у скрині лишалося!.. — і раптом, розлютившись, вона вхопила його за волосся і потягла в кімнату. Мармеладов сам полегшував її зусилля, покірливо повзучи за нею на колінах.

— І це для мене насолода! І це для мене не кара, а на-со-ло-да, ша— нов-ний до-бро-

ді-ю! — вигукував він, струшуваний за волосся і навіть раз стукнувшись лобом об підлогу. Дитина, що спала долі, прокинулась і заплакала. Хлопчик в кутку не витримав, задрижав, закричав і кинувся до сестри страшенно переляканий, мало не в припадку. Старша дівчинка тремтіла зо сну, мов лист.

— Пропив! Усе, усе пропив! — кричала в розпачі сердешна жінка, — і одяг не той! Голодні, голодні! (і, ламаючи руки, вона показувала на дітей). О, трикляте життя! А вам, вам не сором, — раптом напустилася вона на Раскольникову, — з шинку! Ти з ним пив? Ти теж з ним пив! Геть!

Юнак поспішив піти, не кажучи й слова. До того ж внутрішні двері широко відчинилися, і з них виглянуло кілька цікавих. Визирали зухвалі осміхнені голови з цигарками і люльками, в ярмулках. Видно було фігури в халатах і зовсім розхристані, у легких до непристойності костюмах, деякі з картами в руках. Особливо потішалися вони, коли Мармеладов, якого тягали за волосся, кричав, що це для нього насолода. Почали навіть входити в кімнату; розлігся, нарешті, зловісний вереск; це продиралася вперед сама Амалия Ліппевехзель, щоб навести порядок по-своєму, всоте налякати сердешну жінку лайливим наказом завтра ж звільнити квартиру. Виходячи, Раскольников устиг засунути руку в кишеню, закріпив скільки потрапило мідяків, що залишалися з розміняного в пивниці карбованця, і непомітно поклав на вікно. Потім уже на сходах він схаменувся і хотів був повернутися.

"Ну й дурницю я зробив, — подумав він, — тут у них Соня є, а мені самому потрібно". Та зміркувавши, що взяти назад уже не можна і що все-таки він і без того не взяв би, він махнув рукою і пішов додому. "Соні яс помадки теж треба, — міркував він далі, йдучи вулицею, і ущипливо всміхнувся, — щось же коштує ця чистота... Гм! А Сонечка ж, десь певно, сьогодні і сама збанкрутує, бо риск же, полювання на красного звіра... золотопромисловість... от вони всі, виходить, і на бобах завтра без моїх би грошей... Он яка Соня! Однак який же колодязь зуміли викопати! і користуються! Диви, і користуються ж! І звикли. Поплакали і звикли. До всього падлюка-людина звикає!" і Він задумався,

— Ну, а коли я збрехав<sup>1</sup>, — мимоволі аж вигукнув він раптом, — коли справді не падлюка людина, весь взагалі, весь рід, тобто людський, то значить, що інше все — забобони, самі тільки страхи напущені, і немає ніяких перешкод, і так тому й слід бути!..

### III

Наступного дня він прокинувся вже пізно, після тривожного сну, що анітрохи не підкріпив його. Прокинувся він жовчний, роздратований, злий і з ненавистю озирнув свою кімнату. Ця малюсінька комірчина, кроків на шість завдовжки, мала жалюгідний вигляд з своїми жовтенькими запиленими шпалерами, що скрізь повідліплювалися від стін, і була така низенька, що хоч трохи високій людині ставало в ній моторошно, і все здавалося, що от-от стукнешся головою об стелю. Меблі пасували до приміщення: було три старих стільці, не зовсім справних, фарбований стіл в кутку, на якому лежало кілька зошитів і книжок; вже з самого того, який товстий шар пилу укривав їх, видно



було, що до них давно вже не доторкалася нічия рука; і, нарешті,— незграбна велика софа, яка займала мало не всю стіну і вшир половину всієї кімнати, колись оббита ситцем, але тепер геть уся обідрана, що правила Раскольникову за ліжку. Часто він спав на ній так, як був, не роздягаючись, без простирала, вкриваючись своїм старим, зношеним студентським пальтом і користуючись невеликою подушечкою, під яку підкладав усе, що мав з білизни, чисте і брудне, щоб було вище в головах. Перед софою стояв маленький столик.

Важко було б більш опуститись і обрости брудом; але Раскольникову це було навіть приємно в його теперішньому душевному стані. Він зовсім замкнувся в собі, мов черепаха у своїй шкаралупі, і навіть обличчя служниці, яка повинна була йому прислужувати і заглядала іноді в його кімнату, викликала в нього приплив жовчі і конвульсії. Так буває у деяких мономанів, що занадто на чомусь зосередилися. Квартирна хазяйка його вже два тижні не посидала йому їжі, а йому й на думку не спадало досі піти й порозумітися з нею, хоч і сидів без обіду. Настя, куховарка і єдина хазяйчина служниця, почасти рада була такому настроєві пожильця і зовсім перестала в нього прибирати й замітати, так тільки, раз на тиждень, раптом бралася за віник. Вона ж і розбудила його тепер.

— Вставай, чого спиш! — гримнула вона над ним,— десята година. Я тобі он чаю принесла; може, вип'єш чайку? Охляв, мабуть?

Пожилець розплющив очі, здригнувся і пізнав Настю.

— А чай від хазяйки, чи як? — спитав він, повільно і з хворобливим виглядом підводячись на софі.

— Де там від хазяйки!

Вона поставила перед ним свій власний надтріснутий чайник, з уже спитим чаєм, і поклала дві жовті грудочки цукру.

— Ось, Насте, візьми, будь ласка,— сказав він, пошукавши в кишені (він так і спав одягнений) і витягнувши кілька мідяків,— піди і купи мені сайку. Та візьми там в ковбасній ковбаси трохи, яка найдешевша.

— Сайку я тобі зараз принесу, а чи не хочеш часом замість ковбаси щів? Добрі щів, вчорашні. Ще вчора тобі залишила, а ти прийшов пізно. Добрі щів.

Коли щів були принесені і він почав їсти, Настя сіла проти нього на софі і завела балачку. Вона була з села родом і дуже балакуча.

— А Парасковія Павлівна в поліцію он на тебе хоче скаржитись,— сказала вона.

Він дуже скривився.

— В поліцію? Чого їй треба?

— Грошей не платиш і хватири не звільняєш. Звісно, чого треба.

— Ат, до біса, ще цього не вистачало,— бурмотів він, зціплюючи зуби,— ні, це мені тепер... не до речі... Дурна вона,— додав він уголос.— Я сьогодні до неї зайду, поговорю.

— Що дурна вона, то це так, така ж, як і я, а ти чого ж, розумний, лежиш, як той лежень, пуття від тебе не видно? Раніш, кажеш, дітей ходив учити, а тепер чом нічого

не робиш?

— Я роблю...— неохоче й суворо промовив Раскольников.

— Що робиш?

— Діло...

— Яке діло?

— Думаю,— серйозно відповів він, помовчавши. Настя так і зайшлася сміхом. Вона була сміхотлива, і коли бувало розсмішить хто, сміялася нечут— но, колихаючись і трясучись усім тілом, аж поки й самій робилося млосно.

— Деся, певно, грошей купу надумав? — спромоглася вона, нарешті, вимовити.

— Без чобіт не можна дітей вчити. Та й наплювати!

— А ти в колодязь не плюй!

— За дітей мідяками платять. Що на копійки робиш,— неохоче казав він далі, мовби відповідаючи на власні думки.

— А тобі б зразу весь капітал?

Він зчудовано глянув на неї.

— Еге ж, весь капітал,— твердо відповів він, помовчавши.

— Ну, ти легше, а то злякаєш; дуже вже страшно. Ну, то по сайку йти чи ні?

— Про мене.

— Стривай! От і забула! Тобі ж лист вчора без тебе прийшов.

— Лист! мені! Від кого?

— Від кого, не знаю. Три копійки листоноші своїх дала. Повернеш, чи як?

— Та неси ж, Бога ради неси! — закричав, хвилюючись, Раскольников.— Господи!

За хвилину з'явився лист. Так і є: від матері, з Р-ї губернії. Він навіть зблід, беручи його. Давно вже не одержував він листів; а тепер іще щось інше зненацька стиснуло йому серце.

— Настя, йди собі Бога ради, ось твої три копійки, тільки йди швидше!

Лист тремтів в руках його, він не хотів розпечатувати при ній: хотів лишитися один з цим листом. Коли Настя пішла, він швидко підніс його до губів і поцілував,— потім довго ще вдивлявся в почерк адреси, в знайомий і милий йому дрібний і косенький почерк його матері, яка вчила його колись читати й писати. Він зволікав, він навіть немовби боявся чогось. Нарешті, розпечатав: лист був чималий, важкий, на два лоти: два великі поштові аркуші були списані дрібно-дрібнесенько.

"Любий мій Родю,— писала мати,— от уже більш як два місяці я не розмовляла з тобою листовно, через що сама страждала і навіть іншим разом ночі не спала, думаючи. Та, певно, ти не закинеш мені це вимушене моє мовчання. Ти знаєш, як я люблю тебе; ти один у нас, у мене і в Дуні, ти наше все, вся надія, сподівання наше. Що було зі мною, коли я довідалася, що ти вже кілька місяців як залишив університет, бо не маєш чим утримувати себе, і що уроків та інших заробітків твоїх вже не стало. Чим могла я з моїми стома двадцятьма карбованцями на рік пенсіону допомогти тобі? П'ятнадцять карбованців, які я послала тобі чотири місяці тому, я позичала, як ти й сам знаєш, в рахунок того ж таки пенсіону, в тутешнього нашого купця Опанаса

Івановича Бахрушина. Він добра людина і був ще приятелем твого батька. Але, давши йому право на одержання за мене пенсіону, я змушена була чекати, поки виплачу весь борг, а це тільки тепер здійснилося, отож я нічого не могла за весь цей час послати тобі. Але тепер, хвалити Бога, я, здається, можу тобі ще вислати, та й взагалі ми можемо тепер навіть похвалитися фортуною, про що й поспішаю повідомити тебе. І, поперше, чи здогадаєшся ти, мій любий Родю, що сестра твоя от уже півтора місяця як живе зі мною, і ми вже більше не розлучимось ніколи. Слава тобі Господи, кінчилися її муки, але розповім тобі все докладно, щоб ти узнав, як усе було і що ми від тебе досі приховували. Коли ти писав мені, два місяці тому, що чув від когось, нібито Дуня терпить багато грубощів у домі панів Свидригайло— вих, і допитувався у мене докладних пояснень,— що могла я тоді написати тобі у відповідь? Коли б я написала тобі всю правду, то ти, десь певно, все б кинув і хоч пішки, а прибув би до нас, бо я і характер і серце твоє знаю, і ти б не дав скривдити твою сестру. Я ж сама була в розпачі, та що ж мала робити. Я ж і сама всієї правди тоді не знала. Головна ж трудність була в тому, що Дунечка, ставши минулого року в їх дім гувернанткою, взяла наперед аж сто карбованців з умовою, що кожного місяця робитимуть вирахування з її платні, отже, і не можна було кинути роботу, не сплативши боргу. Гроші ж ті (тепер можу тобі все розповісти, серденько моє, Родю) взяла вона більше для того, щоб надіслати тобі шістдесят карбованців, які тобі були такі потрібні тоді, ті самі, що їх ти одержав від нас торік. Ми тоді тебе обманули, написали, що це з грошей, які Дунечка відклала раніше, але це було не так, а тепер пишу тобі всю правду, бо все тепер змінилося раптом, з волі Божої, на краще, і щоб ти знав, як любить тебе Дуня і яке в неї неоціненне серце. Справді, пан Сви— дригайлов спочатку поводився з нею дуже брутально і дозволяв собі різні нечемності і насмішки за столом... Але не хочу вдаватися в усі ці тяжкі подробиці, щоб не хвилювати тебе даремно, коли вже все тепер скінчилося. Коротко кажучи, незважаючи на добре і благородне ставлення Марфи Петрівни, дружини п. Свидригайлова, і всіх домашніх, Дунечці було дуже тяжко, особливо коли п. Свидригайлов перебував, за старою полковою звичкою своєю, під впливом Бахуса. Та що ж виявилось згодом? Уяви собі, що цей навіжений давно вже почував до Дуні пристрасть, але все приховував під виглядом грубощів і зневаги до неї. Може, він і сам соромився і жахався власних легкодумних надій, згадуючи, що він же в літах і батько сімейства, а тому й злостився мимоволі на Дуню. А може, брутальністю свого поводження і насмішками хотів тільки приховати від інших усю істину. Та, нарешті, не стримався і насмілився зробити Дуні неприховану і мерзотну пропозицію, обіцяючи всіляко її обдарувати і, крім того, кинути все і виїхати з нею в інший маєток, а то і за кордон. Можеш уявити всі її страждання! Залишити одразу роботу не можна було не тільки через той борг, але й жаліючи Марфу Петрівну, яка могла б що-небудь запідозрити, таким чином довелось б посіяти в родині чвари. Та й для Дунечки був би великий скандал, вже б так не минулося. Були тут ще й різні інші причини, отже, раніше як за шість тижнів Дуня ніяк не могла сподіватися вирватись з цього жахливого дому. Ти, звичайно, знаєш Дуню, знаєш, яка вона розумна і з яким твердим

характером. Дунечка багато може стерпіти і навіть в крайньому разі знайти в собі стільки самовладання, щоб не втратити своєї твердості. Вона навіть мені не написала про все, щоб не засмутити мене, а ми часто обмінювалися вістями. Кінець цьому прийшов несподівано. Марфа Петрівна випадково підслухала свого чоловіка, який умовляв Дунечку в саду, і, зрозумівши все зовсім неправильно, в усьому її ж і звинуватила, гадаючи, що то вона всьому причиною. Сталася у них тут же в саду жахлива сцена: Марфа Петрівна навіть ударила Дуню, не хотіла нічого слухати, а сама цілу годину репетувала і, нарешті, наказала зараз же одвезти Дуню до мене в місто простим селянським возом, на який поскидали всі її речі, білизну, плаття, так як брали, нескладене і незв'язане. А тут ще почалася злива, і Дуня, скривджена і ославлена, змушена була проїхати з візником аж сімнадцять верст на відкритому возі. Подумай тепер, що могла я тобі написати в листі, відповідаючи на твій, якого одержала два місяці тому, і про що писати? Сама я була в розпачі, правду написати тобі не сміла, бо надто великого тобі б це завдало болю, надто засмутило б тебе і обурило, та й що міг би ти вдіяти? Ще б себе занапастив, та й Дунечка забороняла, а писати про всякі дрібнички, про те, про се, тоді як на душі таке горе, я не могла. Цілий місяць у нас по всьому місту ходили плітки про цю історію, і до того вже дійшло, що нам навіть до церкви не можна було ходити з Дунею через зневажливі погляди й перешіптування, і навіть уголос при нас бували розмови. Усі знайомі від нас відвернулися, всі перестали навіть вітатись, і я достеменно дізналася, що купецькі прикажчики і деякі канцеляристи намірялися учинити нам страшну образу, вимазавши дьогтем ворота нашої оселі, так що хазяїн почав вимагати, щоб ми вибралися з квартири. А причиною всього цього була Марфа Петрівна, яка встигла звинуватити і ославити Дуню в усіх домах. Вона у нас з усіма знайома і того місяця раз у раз приїздила в місто, і через те, що вона таки любить поговорити і розповідати про свої сімейні справи, а особливо скаржитись на свого чоловіка всім і кожному, що дуже негарно, то й рознесла всю історію за короткий час не тільки в місті, але й по цілому повіті. Я захворіла, Дунечка ж виявила більше твердості, і коли б ти бачив, як вона все зносила і мене ж розважала і підбадьорювала! Вона ангел! Та, завдяки милосердю Божому, наші муки скінчилися: пан Свидригайлов схаменувся і розкався і, певно, пожалівши Дуню, дав Марфі Петрівні повні й переконливі докази всієї Дунеччиної безвинності, а саме: лист, який Дуня ще до того, як Марфа Петрівна застала їх в саду, змушена була написати і передати йому, щоб відхилити особисті розмови і таємні зустрічі, що їх він домагався, і який, після від'їзду Дунечки, залишився у п. Свидригайлова. В цьому листі вона щонайпалкіше і з величезним обуренням докоряла йому саме за неблагородність його поведінки щодо Марфи Петрівни, нагадувала йому, що він батько і сім'янин і, нарешті, як негідно з його боку мучити і робити нещасною і без того вже нещасну і беззахисну дівчину. Словом, любий Родю, лист той так благородно і зворушливо написаний що я ридала, читаючи його, і досі не можу читати його без сліз. Крім того, на користь Дуні, були й свідчення слуг, які бачили і знали багато більше, ніж гадав сам п. Свидригайлов, як це і завжди буває. Марфа Петрівна була страшенно вражена і "знову

вбита", як сама вона нам признавалася, та зате цілком переконалися в безвинності Дунеччині і наступного ж дня, в неділю, приїхавши просто в собор, на колінах і з слізьми благала владичицю послати їй силу знести це нове випробування і виконати свій обов'язок. Потім, просто з собору, ні до кого не заїжджаючи, прибула до нас, розповіла нам усе, гірко плакала і, широко каючись, обнімала Дуню і благала простити її. Того ж ранку, не гаючись, просто від нас поїхала по всіх знайомих у місті і скрізь в найприємніших для Дунечки словах, проливаючи сльози, зняла ганьбу з неї і вихваляла благородство її почуттів і поведінки. Мало того, всім показувала і читала вголос власноручний лист Дунеччин до пана Свидригайлова і навіть давала списувати з нього копії (що, мені здається, вже й зайве). Таким чином, їй довелося кілька днів поспіль об'їжджати всіх у місті, бо деякі почали ображатись, що іншим віддано перевагу, і, таким чином, завелися черги, так що в кожному домі вже чекали і всі наперед знали, що такого ось дня Марфа Петрівна ось там читатиме цей лист, і на кожне читання знову збиралися навіть і ті, хто той лист вже кілька раз слухали і в себе вдома і в інших знайомих по черзі. На мою думку, багато, дуже багато тут було зайвого, але Марфа Петрівна такої вже вдачі. Принаймні вона цілком зняла ганьбу з Дунечки, і весь бруд цієї справи ліг незгладимою ганьбою на її чоловіка, як на головного винуватця, так що мені навіть і шкода його; занадто вже суворо обійшлися з цим навіженим. Дуню одразу ж почали запрошувати давати уроки в деяких домах, та вона відмовилась. Взагалі всі раптом почали до неї ставитись з особливою повагою. Все це допомогло, головним чином, і тому несподіваному випадкові, через який тепер багато що змінюється, можна сказати, вся доля наша. Знай, любий Родю, що до Дуні посватався жених і що вона встигла вже дати свою згоду, про що і поспішаю сповістити тебе якнайшвидше. І хоч справа ця уладналася і без твоєї поради, та ти, мабуть, не будеш ні на мене, ні на сестру в претензії, бо як сам побачиш з усього, чекати і відкладати, поки одержимо твою відповідь, було б для нас неможливо. Та й сам ти не міг би заочно зважити все як слід. А сталося так. Він уже надвірний радник, Петро Петрович Лужин, і далекий родич Марфи Петрівни, яка багато цьому сприяла. Почав з того, що через неї сповістив про бажання з нами познайомитись, був як слід прийнятий, пив каву, а наступного дня надіслав листа, в якому дуже чемно освідчився і просив, щоб відповіли, не гаючись і остаточно. Людина він ділова, і зайнята, і поспішає тепер до Петербурга, так що йому кожна хвилина дорога. Звичайно, ми спочатку були дуже вражені, бо сталося все це занадто швидко і несподівано. Міркували і роздумували ми разом увесь той день. Він цілком благонадійний і забезпечений, служить на двох посадах і вже має свій капітал. Правда, йому вже сорок п'ять років, але він досить непоганий на вроду і ще може подобатись жінкам, та й взагалі людина він дуже солідна і пристойна; трохи тільки похмурий і немовби гордовитий. Але це, може, тільки так здається з першого погляду. Та й попереджаю тебе, любий Родю, коли зустрінешся з ним у Петербурзі, що станеться дуже скоро, то не роби висновку надто швидко, зопалу, як це властиво тобі, коли на перший погляд тобі щось у ньому і не сподобається. Кажу це про всякий випадок, хоч і впевнена, що він справить на тебе приємне враження. Та й крім того,

щоб пізнати будь-яку людину, треба підходити до неї поступово і обережно, щоб не помилитися, не піддатися упередженню, бо помилку дуже важко потім виправити і загладити. А Петро Петрович, принаймні за багатьма ознаками, людина вельми поважна. Під час першого ж свого візиту він заявив нам, що він людина статечна, але багато в чому поділяє, як сам він висловився, "переконання нових поколінь наших" і ворог усіх забобонів. Говорив він і ще багато чого, бо трохи начебто гонористий і дуже любить, щоб його слухали, але ж це майже не порок. Я, звичайно, мало зрозуміла, та Дуня пояснила мені, що він хоч і невеликої освіти, але розумний і, здається, добрий. Ти знаєш характер сестри твоєї, Родю. Це дівчина тверда, розсудлива, терпелива і великодушна, хоч і з палким серцем, це я добре в ній вивчила. Звичайно, ні з її, ні з його боку особливої любові тут немає, та Дуня, крім того що дівчина розумна,— водночас і благородна, мов ангел, і за обов'язок вважатиме зробити щасливим свого чоловіка, який у свою чергу дбатиме про її щастя, а в останньому ми не маємо, поки що, великих причин сумніватися, хоч і швидко щось, правду кажучи, уладналася справа. До того ж він дуже розважливий і, звичайно, сам побачить, що його власне подружнє щастя буде тим певнішим, чим щасливішою буде за ним Дунечка. А що там які-небудь нерівності в характері, які-небудь старі звички і навіть деяка розбіжність у поглядах (чого і в найщасливіших подружжях уникнути не можна), то щодо цього Дунечка сама мені сказала, що вона на себе надіється, що турбуватися тут нічого і що вона багато чого може стерпіти, з умовою, коли далші стосунки будуть чесні і справедливі. Він, наприклад, і мені здався спочатку начебто різким, але ж це можливо саме через те, що він прямодушний. Напевно це саме так. Наприклад, при другому візиті, вже діставши згоду, в розмові він висловився, що ще й раніше, не знаючи Дуні, вирішив узяти дівчину чесну, але без посагу, і обов'язково таку, що вже зазнала злиднів; бо, як пояснив він, чоловік нічим не повинен бути зобов'язаний своїй дружині, а багато краще, коли дружина вважає чоловіка за свого благодійника. Додам, що він висловився трохи м'якше і лагідніше, ніж я написала, бо я забула його справжні слова, а пам'ятаю саму тільки думку, і, крім того, сказав він це аж ніяк не умисне, а, певно, проговорився, захопившись розмовою, так що навіть старався потім виправитись і пом'якшити, та мені все-таки здалося це трохи начебто різким, і я сказала потім Дуні. А Дуня з досадою навіть відповіла мені, що "слова ще не дія", і це, звичайно, правильно. Перед тим, як вирішити все, Дунечка не спала цілу ніч і, гадаючи, що я вже сплю, встала з ліжка і цілу ніч ходила туди й сюди по кімнаті; нарешті, стала навколішки і довго та гаряче молилася перед іконою, а вранці об'явила мені, що дає згоду.

Я вже згадала, що Петро Петрович їде тепер до Петербурга. У нього там великі справи, і він хоче відкрити в Петербурзі публічну адвокатську контору. Він уже давно займається клопотанням по судах у позовах та інших справах і цими днями виграв один великий позов. А в Петербург йому тим потрібніше, що там у нього одна велика справа в сенаті. Отже, любий Родю, він і тобі може стати в пригоді, навіть в усьому, і ми з Дунею вже вирішили, що ти, навіть з сьогоднішнього дня, міг би напевно почати свою майбутню кар'єру і вважати долю свою вже ясно визначеною, О, коли б це

справдилось! Це була б така вигода, що треба вважати її не інакше, як за пряму до нас милість Вседержителя. Дуня тільки й мріє про це. Ми вже рискнули сказати кілька слів щодо цього Петрові Петровичу. Він висловився обережно і сказав, що, звичайно, оскільки йому без секретаря обійтись не можна, то, певна річ, краще платити жалування родичеві, ніж чужому, коли тільки він виявиться здібним до такої роботи (ще б пак ти та не був би здібним!), але ж тут-таки висловив і сумніви, мовляв, університетські заняття твої не залишать тобі часу для роботи в його конторі. Розмова тоді на тому й скінчилася, але Дуня ні про що, крім цього, тепер і не думає. Вона тепер, уже кілька днів, просто в якомусь запалі і склала вже цілий проект про те, що згодом ти зможеш стати товаришем і навіть компаньйоном Петра Петровича в його позовних справах, тим паче, що ти сам на юридичному факультеті. Я, Родю, цілком з нею згодна і поділяю всі її плани і сподівання, бо бачу в них повну ймовірність, і, незважаючи на теперішню, цілком зрозумілу ухильність Петра Петровича (бо він тебе ще ж не знає), Дуня твердо впевнена, що досягне всього своїм добрим впливом на майбутнього свого чоловіка, і в цьому вона переконана. Певна річ, ми остереглися проговоритись Петрові Петровичу хоч про що-небудь з цих дальших мріянь наших і, головне, про те, що ти будеш його компаньйоном. Він людина статечна і, можливо, сприйняв би дуже сухо, бо все це здалося б йому самим тільки мріянням. Ні я, ні Дуня й півслова ще не говорили з ним про велику надію нашу, що він допоможе нам сприяти тобі грішми, поки ти в університеті, тому не говорили, що, по-перше, це й само собою влаштується згодом, і він, напевно, без зайвих слів, сам запропонує (ще б пак у цьому та відмовив би він Дунечці). Тим більше, що ти й сам можеш стати його правою рукою по конторі і діставати цю допомогу не як благодіяння, а як заслужену тобою платню. Так хоче влаштувати Дунечка, і я з нею цілком згодна. По-друге, тому не говорили, що мені особливо хотілося, щоб коли відбудеться теперішня ваша зустріч, ви залишилися б як рівний з рівним. Коли Дуня захоплено говорила йому про тебе, він відповів, що всяку людину треба спочатку роздивитися самому, і якнайближче, щоб робити якийсь висновок, і що він уже сам, познайомившись з тобою, складе про тебе свою думку. Знаєш що, серце моє, Родю, мені здається, з деяких міркувань (які, проте, зовсім не стосуються Петра Петровича, а так, з деяких моїх власних, особистих, навіть, може, старечих, баб'ячих капризів),— мені здається, що я, можливо, краще зроблю, якщо житиму після їх шлюбу окремо, як і тепер живу, а не разом з ними. Я переконана цілком, що він буде такий благородний і делікатний, що й сам запросить мене і запропонує мені не розлучатися більше з дочкою, і коли ще не говорив досі, то, певна річ, тому, що й без слів це само собою зрозуміло; але я відмовлюсь. Я помічала в житті не раз, що тещі не дуже вже бувають чоловікам до серця, а я не тільки не хочу бути хоч комусь навіть найменшим тягарем, але й сама хочу бути зовсім вільною, поки у мене хоч який-небудь шматок та такі діти, як ти і Дунечка. Якщо можна буде, то оселюся біля вас обох, тому що, Родю, найприємніше ж я приберегла на кінець листа: знай же, любий друже мій, що, може, дуже скоро ми зійдемося всі разом знову і обнімемося усі троє після майже трирічної розлуки! Вже напевно вирішено, що я і Дуня виїжджаємо

до Петербурга, коли саме, не знаю, але, в усякому разі, дуже, дуже скоро, навіть, може, через тиждень. Усе залежить від розпоряджень Петра Петровича, який тільки-но роздивиться в Петербурзі, зараз же і повідомить нас. Він хоче, з деяких міркувань, якнайшвидше поспішити з церемонією шлюбу і навіть, коли можна буде, справити весілля в ці ж м'ясиці, а якщо не пощастить, бо дуже вже короткий строк, то зразу ж після пречистої. О, з яким щастям пригорну я тебе до мого серця! Дуня страшенно хвилюється, думаючи про радісну зустріч з тобою, і сказала якось, жартома, що вже тільки задля цього пішла б за Петра Петровича. Ангел вона! Вона тепер нічого тобі не приписує, а веліла тільки мені написати, що їй так багато треба сказати тобі, так багато, що тепер у неї і рука не піднімається взятися за перо, бо в кількох рядках нічого не напишеш, а тільки себе розстроїш, веліла ж тебе обійняти якнайміцніше і передати тобі без ліку поцілунків. Але, незважаючи на те, що ми, може, дуже скоро самі зійдемося особисто, я все-таки тобі цими днями пошлю грошей, скільки зможу більше. Тепер, як довідалися всі, що Дунечка виходить за Петра Петровича, і мій кредит раптом збільшився і я напевно знаю, що Опанас Іванович повірить мені тепер, в рахунок пенсіону, навіть до сімдесяти п'яти карбованців, так що я тобі, може, карбованців двадцять п'ять або навіть тридцять пришлю. Прислала б і більше, та побоююсь за наші витрати подорожні, і хоч Петро Петрович був такий добрий, що взяв на себе частину витрат на переїзд наш до столиці: сам запропонував власним коштом доставити наш вантаж і велику скриню (якось у нього там через знайомих), але все-таки нам треба мати дещо і на перший час по приїзді до Петербурга, куди не можна з'явитися без копійки, хоч на перші дні. А втім, ми вже розраховали з Дунечкою все до найменших дрібниць, і вийшло, що дорога коштуватиме небагато. До залізниці від нас усього тільки дев'яносто верст, і ми вже про всякий випадок домовилися з одним знайомим нам дядьком — візником, а там ми з Дунечкою преблаготполучно прокатаємося в третьому класі. Отож, може, я тобі не двадцять п'ять, а усі тридцять карбованців примудрюся прислати. Але досить, два аркуші кругом списала, і місця вже більше не залишається, от така наша історія; ну та й пригод же скільки назбиралося! А тепер серденько моє, Родю, обнімаю тебе до близької зустрічі нашої і благословляю тебе материнським благословенням моїм. Люби Дуню, свою сестру, Родю, люби так, як вона тебе любить, і знай, що вона тебе безмірно, більш за себе саму любить. Вона ангел, а ти, Родю, ти у нас все — вся надія наша, всі сподівання. Аби ти був щасливий, і ми тоді будемо щасливі. Чи молишся ти Богові, Родю, як і колись, і чи віриш ти в благість Творця і визволителя нашого? Боюсь я, в серці своєму, чи не зачепило і тебе нове модне безвір'я? Коли так, то я за тебе молюся. Згадай, любий, як ще в дитинстві своєму, за життя твого батька, ти лепетав молитви свої у мене на колінах і які ми всі були тоді щасливі! Прощай, або, краще, до побачення! Обнімаю тебе міцно-міцно і цілую без ліку.

Твоя до смерті Пульхерія Раскольника".

Майже весь час, поки читав Раскольников, від самого початку листа, обличчя його було мокре від сліз, але коли він закінчив, воно було бліде, скривлене судорогою, і



тяжка, Жовчна, зла усмішка зміїлася на його губах. Він припав головою до своєї блаженської і заяложеної подушки і думав, довго думав. Дуже колотилося його серце, збурювались його думки. Нарешті йому зробилося душно і тісно в цій жовтій комірчині, схожій на шафу або на скриню. Зору і думці невиспачало простору. Він ухопив капелюха і вийшов, цього разу вже не побоюючись зустрітися з кимсь на сходах: забув він про це. Прямував же він до Васильєвського острова через В-й проспект, наче поспішаючи туди в якійсь справі, але, за своїм звичаєм, він не помічав дороги, ішов, щось шепочучи, і навіть промовляв уголос до себе, чим дуже дивував зустрічних. Багато хто вважав його за п'яного.

#### IV

Лист матері змучив його. Але відносно найголовнішого, капітального пункту сумнівів у нього не виникло й на мить, навіть тоді ще, як він читав листа. Найголовніше в цій справі він уже вирішив, і вирішив остаточно: "Не бути цьому шлюбові, поки я живий, і під три чорти добродія Лужина!"

"Бо ця справа очевидна,— бурмотів він сам до себе, осміхаючись і наперед злісно торжествуючи від думки, що буде тільки так, як він вирішив.— Ні, матусю, ні, Дуню, не обманути мене вам!.. І ще просять вибачити, що моєї поради не спитали і без мене справу вирішили! Ще б пак! Думають, що тепер уже й розірвати не можна, та ще побачимо — можна чи ні! А відмовка ж яка капітальна: "вже така, мовляв, ділова людина Петро Петрович, така ділова людина, що й одружитися інакше не може, як на поштових, мало не на залізниці". Ні, Дунечка, все бачу і знаю, про що саме ти мені багато сказати збираєшся, знаю й те, про що ти всю ніч думала, по кімнаті ходячи, і про що молилася перед казанською Божою матір'ю, яка в матусі в спальні стоїть. На Голгофу ж тяжко сходити. Гм... Так, значить, вирішено все остаточно: за ділову і раціональну людину наміряєтесь віддаватися, Євдокіє Романівно, що має свій капітал (вже має свій капітал, це солідніше, значливіше), служить на двох посадах і поділяє переконання нових наших поколінь (як пише матуся) і "здається, добрий", як зауважує сама Дунечка. Оце здається найчудовіше! І ця ж Дунечка за оте здається заміж іде!.. Чудово! Просто чудово!

...А цікаво, однак, для чого матуся мені про оті "нові покоління написала? Чи просто для характеристики особи, чи з далекосяжнішою метою: задобрити мене на користь пана Лужина? О, хитрунки! Цікаво б з'ясувати ще одну обставину: до якої міри вони обидві були одверті одна з одною того дня, і тієї ночі, і увесь наступний час? Чи всі слова між ними були вимовлені прямо, чи обидві зрозуміли, що в тієї і в другій одне на серці і на думці, то й не варто вголос все вимовляти та даремно проговорюватись. Мабуть, воно почасти так і було, з листа видно: матусі він здався різким, трохи, і наївна матуся й полізла до Дуні з своїми зауваженнями. А та, звичайно, розсердилася і "відповіла з досадою". Ще б пак! Кого не розлютує, коли все зрозуміло і без наївних запитань і коли вирішено, що вже ні про що говорити. І чого це вона пише мені:

"Люби Дуню, Родю, а вона тебе більш за себе саму любить",— часом чи не докори совісті її саму в глибині душі мучать за те, що дочкою синові згодилася пожертвувати.

"Ти наше сподівання, ти наше все!" матусю!.. Злість накіпала в ньому дедалі більше, і коли б тепер зустрівся йому пан Лужин, він, здається, вбив би його!

"Гм, це правда,— міркував він далі, йдучи за вихором думок, що крутився в його голові,— це правда, що до людини треба "підходити поступово і обережно, щоб пізнати її", але пан Лужин весь на видноті. Головне, "людина ділова і, здається, добра": ще б пак, тяжкий тягар взяв на себе — велику скриню своїм коштом доставляє! Ну де ж таки не добрий? А вони собі обидві, наречена й мати, візника наймають, на возі, рогожею вкритім їдуть (знаю, і я так їздив)! Байдуже! Адже тільки дев'яносто верст, "а там прєблагополучно прокатаємося в третьому класі", верст тисячу. І розумно: по своєму ліжку простягай ніжку, але ж ви, пане Лужин, де ж ви? Адже це ваша наречена... І не могли ж ви не знати, що мати під свій пенсіон на дорогу позичає? Звичайно, тут у вас спільний комерційний розрахунок, справа на взаємних вигодах і на однакових паях, отже, і витрати порівну, хліб-сіль разом, а тютюнець нарізно, за приказкою. Та й тут ота ділова людина їх обдурила трошки: адже вантаж коштує дешевше за їхній проїзд, а чого доброго, і задурно перевезеться. А що ж вони обидві, не бачать, чи що, цього, чи умисне недобачають? І раді, раді ж як! І подумати ж, що це ще тільки цвіт, а справжні ягоди ще будуть! Адже тут що головне: тут не скупість, не скарєдність головне, а тон усього цього. Адже це майбутній тон після шлюбу, провіщення... А матуся ж з якої речі гроші тринькає? З чим вона до Петербурга прибуде? З трьома карбованцями або з двома "білетиками", як каже та... стара... гм! На що ж жити в Петербурзі вона сподівається потім? Адже ж вона вже з якихось причин встигла догадатися, що їй з Дунею не можна буде жити разом після шлюбу, навіть і перший час? Добра людина ота, певно, якось тут проговорилася, виказала себе, хоч матуся і відмахується обома руками від цього: "Сама, мовляв, відмовлюсь". Як же вона, на кого ж сподівається: на сто двадцять карбованців пенсіону, з відрахуванням на сплату боргу Опана— сові Івановичу? Косиначки вона там зимові в'яже та нарукавнички вишиває, очі свої старечі псує. Але ж косиначки всього тільки двадцять карбованців на рік додають до тих ста двадцяти карбованців, це я знаю. Виходить, все-таки на благородство почуттів пана Лужина сподіваються: "Сам, мовляв, запропонує, проситиме". Аякже, наставляй кишеню! І отак воно завжди у цих шіллерівських прекрасних душ буває: до останнього моменту вбирають людину в павині пера, до останнього моменту на добре, а не на лихе сподіваються, і хоч передчувають, що медаль зворотним боком повернеться, та нізачо собі загодя в цьому не признаються, коробить їх від самої думки про це, обома руками від правди одмахуються, аж доти, поки ота прикрашена людина їм власноручно носа не наставить. А цікаво, чи є у пана Лужина ордени; об заклад битимусь, що Анна в петлиці є і що він її на обіді в підрядчиків та в купців надіває. Мабуть, і на весілля своє надіне! А втім, хай йому біс!

...Ну, та нехай вже там матуся, Бог з нею, вона вже така, але Дуня ж як? Дунечко, люба, та я ж знаю вас! Адже вам уже двадцятий ішов тоді, коли ми востаннє бачились: характер же ваш я вже збагнув. Матуся он пише, що "Дунечка багато може стерпіти". Це я знав, люба! Це я два з половиною роки тому вже знав і відтоді два з половиною

роки про те думав, про те саме, що "Дунечка багато може стерпіти". Вже коли пана Свидригайлова, з усіма наслідками, може стерпіти, значить, справді багато може стерпіти. А тепер от уявили, разом з матусею, що й пана Лужина можна стерпіти, того, що викладає теорію про перевагу дружин, узятих із злиднів і облагодіяних чоловіками, та ще й викладає мало не при першій зустрічі. Ну та, правда, він "проговорився", хоч і раціональна людина (так що, може, зовсім і не проговорився, а саме й мав на увазі якнайшвидше все роз'яснити), але ж Дуня, Дуня? Адже для неї він як на видноті, а з ним же жити. Адже вона самий чорний хліб їстиме і водою запиватиме, але ж душу свою не продасть, але ж моральну волю свою не віддасть за комфорт. [...] І хай навіть пан Лужин буде весь з найщирі— шого золота або з цілого діаманта, і тоді не згодиться стати законною наложницею пана Лужина! Чому ж тепер згоджується? В чому ж тут причина? В чому ж розгадка? Справа ясна: для себе, для комфорту свого, навіть для врятування себе від смерті, не продасть себе, а для іншого он і продає! Для любої, для обожнюваної людини, продасть! От у чому вся наша причина й полягає: за брата, за матір продасть! Усе продасть! О, тут ми при нагоді і почуття свої моральні приборкаємо; волю, спокій, навіть совість, все, все на товкучий ринок понесемо. Пропадай життя! Тільки б ті улюблені істоти були щасливі. Мало того, ще й свою власну казуїстику вигидаємо, в єзуїтів запозичимо і на якийсь час, може, і себе самих заспокоїмо, переконаємо себе, що так треба, дійсно треба, для доброї мети. Отакі ми і є, і все ясно, як день. Ясно, що тут не хто інший, як Родіон Романович Раскольников є причиною всього і на першому плані стоїть. Аякже, щастя його може влаштувати, в університеті утримувати, компаньйоном зробити в конторі, всю долю його забезпечити, можливо, багатим згодом буде, почесним, поважаним, а може статися, навіть славним громадянином закінчить життя! А мати? Та тут же Родя, неоціненний Родя, первісток! Ну як для того первістка хоч і такою дочкою не пожертвувати! О любі й несправедливі серця! Та де там; ми і від Сонеччиної долі, чого доброго, не відмовимось! Сонечка, Сонечка Мармеладова, довічна Сонечка, аж поки світ стоятиме! А чи ж жертву, жертву ту обоє виміряли до кінця? Чи правильно це? Чи під силу? Чи на користь? І чи розумно? Та чи знаєте ви, Дунечко, що Сонеччина доля анітрохи не огидніша від долі з паном Лужиним? "Любові тут не може бути",— пише матуся. А що, коли, крім любові, ще й поважання не може бути, а, навпаки, вже є відраза, гидливість і зневага, що ж тоді? А й виходить тоді, що знову— таки, "чистоти пильнувати" доведеться. Чи не так, скажете? Розумієте, розумієте, розумієте ви, що означає ця чистота? Чи не розумієте ви, що лужинська чистота однакова, що й Сонеччина, а може, навіть і гірша, паскудніша, підліша, бо ви, Дунечко, все-таки на якийсь комфорт покладаєте надію, а там просто про голодну смерть ідеться! "Дорого, дорого коштує, Дунечко, ця чистота!" Ну, а якщо потім не під силу буде, розкаєтеся? Скорботи ж скільки, туги, прокльонів, сліз, прихованих від усіх, скільки, бо не Марфа ж ви Петрівна? А з матір'ю що тоді буде? Адже ж вона і тепер вже неспокійна, мучиться, а тоді, коли все виразно побачить? А зі мною?.. Та що ж це ви справді про мене подумали? Не хочу я вашої жертви, Дунечко, не хочу, матусю! Не бути цьому, поки я живий, не бути, не бути! Не приймаю!"

Він раптом схаменувся і зупинився.

"Не бути? А що ж ти зробиш, щоб цьому не бути? Заборониш? А яке маєш право? Що ти їм можеш обіцяти у свою чергу, щоб право таке мати? Всю долю свою, все майбутнє їм присвятиш, коли закінчиш курс і посаду дістанеш? Чули ми це, але ж це буки, а тепер? Адже тут треба тепер— таки що-небудь зробити, розумієш ти це? А ти що тепер робиш? Оббираєш їх же. Адже гроші їм під сторублевий пенсіон та під панів Свидригай— лових під заставу дістаються! Від Свидригайлових тих, від Опанаса Івановича Бахрушина того чим їх порятуєш, мільйонере майбутній, Зевес, що їх долею розпоряджається? Аж через десять років? Та за тих десять років мати встигне осліпнути від косинок, а може, що й від сліз, від посту зачохне, а сестра? Ану, продумай лиш, що може статися з сестрою через десять років або за ці десять років? Догадався?"

Так мучив він себе і піддразнював цими запитаннями навіть з якоюсь насолодою. А втім, усі ці запитання були не нові, не несподівані, а старі, наболілі. Давно вже вони почали краяти і геть зранили його серце. Здавна вже зародилася в ньому оця теперішня туга, наростала, нагромаджувалася і останнім часом дозріла і сконцентрувалася, набравши форми жахливого, дикого і фантастичного питання, яке змучило його серце й розум, невідхильно вимагаючи розв'язання. А тепер цей лист матері раптом мов громом в нього вдарив. Ясно, що тепер треба було не тужити, не страждати пасивно, не обмежуватися самими міркуваннями про те, що питання нерозв'язні, а обов'язково щось зробити, і зараз же, і якнайшвидше. Хоч би що там було, треба зважитись хоч на що-небудь, або...

"Або відмовитись від життя зовсім! — вигукнув він раптом несамовито,— слухняно прийняти долю, якою вона є, раз назавжди, і задушити в собі все, відмовитись від усякого права діяти, жити і любити!"

"Розумієте, розумієте ви, шановний добродію, що значить, коли вже нікуди більше йти? — згадав він зненацька вчорашнє запитання Мармеладова,— бо треба, щоб кожній людині хоч куди-небудь можна було піти..."

Раптом він здригнувся: одна, теж учорашня, думка знову промайнула в його голові. Але здригнувся він не через те, що промайнула ця думка. Адже він знав, він передчував, що вона неодмінно "промайне", і вже чекав її, та й думка ця була зовсім не вчорашня. Але тут була різниця: місяць тому, і навіть вчора ще, вона була мрією, а тепер... тепер постала раптом не мрією, а в якомусь новому, грізному і зовсім не знайомому вигляді, і він раптом сам усвідомив це... Йому вдарило в голову, і потемніло в очах.

Він квапливо оглядівся, він шукав чогось. Йому хотілося сісти, і він шукав лаву, йшов він тоді по К-му бульвару. Лава виднілася попереду, кроків за сто. Він пішов скільки міг швидше, але не дійшов ще до лави, як сталася г ним невеличка пригода, що на якийсь час привернула до себе всю його увагу.

Роздивляючись навкруги, коли шукав лаву, він помітив жінку, що йшла кроків за двадцять попереду, але спочатку не звернув на неї ніякої уваги, як і на всі предмети, що досі мелькали перед ним. Йому вже не раз траплялося пройти, наприклад, додому і

зовсім не пам'ятати дороги, якою йшов, і він уже звик так ходити. Але в цій жінці було щось дивне, що з першого ж погляду впадало в очі, поступово він почав до неї придивлятися, спочатку нехотя і начебто з досадою, а далі все пильніше й пильніше. Йому раптом захотілося збагнути, що саме в цій жінці такого дивного? По-перше, вона, мабуть, дівчина дуже молоденька, йшла в таку спеку простоволоса, без парасольки і без рукавичок, якимось смішно розмахуючи руками. На ній було шовкове, з легкої матерії ("матер'яне") платтячко, але теж якимось дуже чудно надіте, ледь застебнуте, і ззаду біля талії, там, де починається спідничка, розірване, цілий шмат звисав теліпаючись. Маленька косиночка була накинута на оголену шию, але стирчала якимось криво, набік. До того ж, дівчина йшла нетвердо, спотикаючись і навіть хитаючись на всі боки. Ця зустріч, нарешті, остаточно зацікавила Раскольника. Він наздогнав дівчину біля самої лави, але, дійшовши до лави, вона так і впала на неї, скраю, закинула на спинку лави голову і заплющила очі, видно, від надмірної втоми. Вдивившись в неї, він зараз же догадався, що вона зовсім п'яна. Дивним і диким було це видовище. Він навіть подумав, чи не помиляється часом. Перед ним було напрочуд молоденьке личко дівчини років шістнадцяти, навіть, може, тільки п'ятнадцяти,— маленьке, білявеньке, гарненьке, але зовсім розчервоні— ле і немовби припухле. Дівчина, здається, вже мало що розуміла: одну ногу заклала за другу, причому виставила її багато більше, ніж годилося, і, за всіма ознаками, не усвідомлювала, що вона на вулиці.

Раскольников не сів і йти далі не хотів, а стояв перед нею, вагаючись. Цей бульвар і завжди буває безлюдний, а тепер, о другій годині і в таку спеку, тут нікого майже не було. А проте збоку, кроків за п'ятнадцять, на краю бульвару, спинився якийсь добродій, з усього видно було, що йому дуже хотілося також підійти до дівчини з певною метою. Він теж, мабуть, побачив її ще здалека і наздоганяв, але йому перешкодив Раскольников, і він кидав на нього люті погляди, стараючись, однак, щоб той їх не помітив, і нетерпляче чекав своєї черги, коли надокучливий обірванець піде. Річ була зрозуміла. Добродій цей був років тридцяти, кремезний, опасистий, кров з молоком, з рожевими губами і з вусиками і дуже чепурно одягнений. Раскольников вкрай розлютився, йому раптом захотілося якимось зневажити цього гладкого франта. Він на хвилину залишив дівчину і підійшов до нього.

— Ей ви, Свидригайлов! Вам чого тут треба? — гримнув він, стискаючи кулаки і сміючись своїми запіненими від злості губами.

— Що це значить? — суворо спитав той, нахмуривши брови з погордливим здивуванням.

— Забирайтесь геть, ось що!

— Як ти смієш, каналія!..

І він змахнув хлистом. Раскольников кинувся на нього з кулаками не зваживши навіть і на те, що огрядний пан міг управитись і з двома такими, як він. Але в ту ж мить хтось міцно схопив його ззаду, між ними став городовий.

— Годі, панове, не годиться битися в публічних місцях. Вам чого треба? Хто такий? — суворо звернувся він до Раскольника, розглядивши його лахміття.

Раскольников подивився на нього уважно. Це було браве солдатське обличчя з сивими вусами і бакенами і з розумним поглядом.

— От ви мені й потрібні,— крикнув він, хапаючи його за руку.— Я колишній студент, Раскольников... Це й вам слід знати,— звернувся він до панка,— а ви йдіть лишень сюди, я вам щось покажу...

І, захопивши городского за руку, він потяг його до лави.

— Ось, дивіться, зовсім п'яна, зараз тільки йшла по бульвару: хто її знає, з яких, а не схоже, щоб повія. Найпевніше, що десь напоїли і насміялися... в перший раз... розумієте? та так і пустили на вулицю. Подивіться, як розірване плаття, подивіться, як його надіто: адже її одягали, а не сама вона одяглася, та й одягали невмілі руки, чоловічі. Це видно. А тепер дивіться-но туди. Отой франт, з яким я оце хотів битися, мені незнайомий, вперше бачу його, але він її теж помітив, коли вона йшла, п'яну, що себе не тямить, і йому страшенно хочеться підійти і перехопити її,— бо вона в такому стані,— завезти куди-небудь... І вже це напевно так: уже повірте, що я не помиляюсь. Я сам бачив, як він за нею йшов назирці, тільки я йому перешкодив, він і тепер все чекає, коли я піду. Он він тепер відійшов трохи, стоїть, немовби цигарку запалює... Як би нам йому не дати? Як би нам її додому відправити,— поміркуйте-но!

Городовий вмить все зрозумів і зміркував. Гладкий панок був, звичайно, певної породи, лишалася дівчинка. Служивий нахилився над нею, щоб розглядіти ближче, і щирий жаль відбився в його погляді.

— Ой, сердешна! — сказав він, хитаючи головою,— ще ж зовсім дитина. Насміялися, це так воно і є. Слухайте, панночко,— почав він кликати її,— де ви мешкаєте? — Дівчина розплющила стомлені і посоловілі очі, тупо глянула на них і відмахнулася рукою.

— Слухайте,— сказав Раскольников,— ось (він пошукав в кишені і витяг двадцять копійок, знайшлися), ось, візьміть візника і накажіть йому одвезти її додому. От тільки б адресу нам узнати!

— Панночко, чуєте, панночко! — знову почав городской, взявши гроші,— я зараз візника для вас найму і сам вас припровожу. Куди накажете? Га? Де ви квартируєте?

— Геть ідіть!., пристають...— пробурмотіла дівчинка і знову відмахнулася рукою.

— Ой, негарно ж як! Та й соромно ж, панночко! Страм же який! — Він знову похитав головою, присоромлюючи, жаліючи і обурюючись.— Але ж і задача! — звернувся він до Раскольникова і ще раз побіжно знову оглянув його від голови до ніг. Дивним, мабуть, і він йому здався: в такому лахмітті, а сам гроші дає!

— А ви далеко звідси їх знайшли? — спитав він.

— Кажу ж вам: попереду мене йшла, хитаючись, тут-таки на бульварі. Як до лави дійшла, так і впала.

— Ой, страм який тепер пішов по світу, Господи! Отаке немудряче, а вже п'яне! Насміялися, це так воно і є! Он і платтячко їхнє розірване... Ой, розпуста яка нині пішла!.. А мабуть, з благородних буде, з бідних тільки... Нині таких багато завелось. На вигляд наче з ніжних, не інакше, як панночка,— і він знову схилювся над нею.

Може, і в нього росли такі ж доньки — "наче панночки і з ніжних", з замашками добре вихованих і з усяким перейнятим уже модничанням...

— Головне,— клопотався Раскольников,— оцьому мерзотникові як би не дати! Бо він же з неї теж насміється! Видно ж, чого він хоче; ач падлюка, не йде!

Раскольников говорив голосно і показував на панка рукою. Той почув і хотів було знову розсердитись, але схаменувся і обмежився самим тільки зневажливим поглядом. Потім повільно відійшов ще кроків на десять і знову спинився.

— Не дати їм — це можна,— відповів унтер-офіцер, замислившись.— От коли б вони сказали, куди їх приставити, а то... Панночко, чуєте, панночко! — схилився він знову.

Та раптом зовсім розплющила очі, подивилась уважно, неначе збагнула щось таке, підвелася з лави і пішла назад у той бік, звідки прийшла.— От, безсоромні, чіпляються! — промовила вона, ще раз відмахнувшись. Пішла вона швидко, але як і перед тим, дуже хитаючись. Франт пішов за нею, але іншою алеєю, не зводячи з неї очей.

— Не турбуйтеся, не дам,— рішуче сказав вусач і рушив слідом за ними.

— Ой, розпуста яка нині пішла! — повторив він уголос, зітхаючи.

В ту ж мить щось немов ужалило Расколькова, враз його наче підмінило.

— Стривайте, гей! — закричав він вслід вусачеві. Той обернувся.

— Облиште! Що вам? Киньте! Нехай собі потішиться (він показав на франта). Вам який клопіт?

Городовий не розумів і пильно дивився на нього. Раскольников засміявся.

— Е-ех! — проказав служивий, махнувши рукою, і пішов слідом за франтом і за дівчиною, певно вважаючи Расколькова або за божевільного, або за щось ще гірше.

Двадцять копійок мої забрав,— злісно промовив Раскольников, залишившись один. — Ну хай і з того теж візьме та й пустить з ним дівчинку, на тому і скінчиться... І чого я вплутався тут допомагати? Та й чи мені ж допомагати комусь? Чи маю я право? Та хай вони поковтають один одного живцем,— мені ж що? І як я смів віддати ці двадцять копійок. Хіба вони мої?"

Незважаючи на ці дивні слова, йому зробилося дуже тяжко. Він сів на залишену лаву. Думки не держалися купи... Та й взагалі тяжко йому було думати в ту хвилину про що б то не було. Він би хотів зовсім забутись, все забути, потім прокинутись і почати зовсім заново...

— Сердешна дівчинка! — сказав він, подивившись на спустілий край лави.— Прийде до пам'яті, поплаче, потім мати дізнається... Спочатку ляпасів надає, а потім висіче, боляче і з ганьбою, може й прожене... А не прожене, однаково пронюхають Дар'ї Францівни, і почне швендяти моя дівчинка туди й сюди. А там невдовзі лікарня (і це завжди у тих, які в матерів живуть дуже чесних і потай від них погулюють), ну а далі... а далі знову лікарня... вино... шинки... і ще лікарня... років через два-три каліка, а всього й прожила дев'ятнадцять або вісімнадцять років од сили... Хіба я не бачив таких? А як вони такими ставали? Та отак всі й ставали... Тьху! А нехай! Це, кажуть, так і повинно бути. Якийсь процент, кажуть, повинен йти щороку... кудись... до чорта, мабуть, щоб інших освіжати і їм не перешкоджати. Процент! А чудні, справді, у них ці

слівця: вони такі заспокійливі, наукові. Сказано: процент, отже, і тривожитись нема чого. От коли б якесь інше слово, ну, тоді... було б, може, не так спокійно... А що, коли й Дунечка якось у процент потрапить! Коли не в той, то в інший?..

"А куди ж я йду? — подумав він зненацька.— Дивно. Адже я чогось ішов. Як листа читати закінчив, так і пішов... На Васильєвський острів, до Разуміхіна я йшов, он куди, тепер... пригадав. Але навіщо ж, одначе? І яким чином думка йти до Разуміхіна впала мені в голову саме тепер? Чудно як!"

Він дивувався з себе. Разуміхін був один з його колишніх товаришів по університету. Цікаво, що Раскольников, перебуваючи в університеті, майже не мав товаришів, усіх цурався, ні до кого не ходив і у себе приймав неохоче. А втім, і від нього незабаром усі відвернулися. Ні в загальних сходках, ні в розмовах, ні в забавах, ні в чому він якось не брав участі. Вчився він посилено, не жаліючи себе, і за це його поважали, але ніхто не любив. Був він дуже бідний і якось зарозуміло гордий і відлюдний, начебто щось ховав у собі. Деяким товаришам його здавалося, що він дивиться на них усіх, мов на дітей, згорда, ніби він усіх їх випередив за переконаннями, знаннями та розвитком, і що на їх переконання та інтереси він дивиться як на щось несерйозне.

А з Разуміхіним він чомусь зійшовся, тобто не те щоб зійшовся, а був з ним говіркішим, одвертішим. А втім, з Разуміхіним і не можна було бути в інших відносинах. Це був надзвичайно веселий і компанійський хлопець, добрий до простоти. Проте за цією простотою ховались і глибина і гідність. Кращі з його товаришів бачили це, всі його любили. Був він розумний, хоч і справді часом дуже простуватий. Зовнішність його привертала увагу, був він високий, худий, завжди погано голений, чорноволосий. Іноді він буянив і мав славу силача. Колись уночі, в компанії, він одним ударом збив якогось поліцейського вершків дванадцяти на зріст. Пити він міг хтозна-скільки, але міг і зовсім не пити; часом він бешкетував навіть надміру, але міг і зовсім не бешкетувати. Разуміхін відзначався ще тим, що ніякі невдачі його ніколи не бентежили, і ніякі погані обставини, здавалося, не могли пригнітити його. Він міг квартирувати хоч на даху, зносити страшенний голод і незвичайний холод. Був він дуже бідний і сам один утримував себе, добуваючи гроші різною роботою. Він знав безліч джерел, де міг почерпнути хоч який-такий заробіток. Якось він цілу зиму зовсім не топив своєї кімнати і твердив, що це навіть приємно, бо в холоді краще спиться. Тепер він теж був змушений вийти з університету, але ненадовго, і з усіх сил намагався виправити становище, щоб можна було продовжувати навчання. Раскольников не був у нього вже місяців з чотири, а Разуміхін і не знав навіть, де він живе. Раз якось, місяців зо два тому, вони було зустрілися на вулиці, але Раскольников одвернувся і навіть перейшов на другий бік, щоб той його не помітив. А Разуміхін хоч і помітив, та пройшов мимо, не бажаючи тривожити приятеля.

V

"Справді, я у Разуміхіна недавно ще хотів роботи просити, щоб він мені уроки знайшов або що-небудь інше,— додумувався Раскольников,— але чим же тепер він мені



може допомогти? Припустимо, уроки знайде, припустимо, навіть останньою копійкою поділиться, коли є у нього копійка, так що можна навіть і чоботи купити і костюм справити, щоб на уроки ходити... гм... Ну, а далі? На мідяки що ж я зроблю? Мені хіба це тепер потрібно? Справді, смішно, що я пішов до Разуміхіна..."

Питання, чому він пішов тепер до Разуміхіна, тривожило його більше, ніж навіть йому самому здавалося, занепокоєно відшукував він якийсь зловісний для себе зміст у цьому, здавалося б, най-звичайнісінь— кому вчинку.

"Що ж, невже я все хотів виправити самим Разуміхіним і всьому вихід знайшов у Разуміхіні?" — запитував він себе, дивуючись.

Він думав і тер собі лоба, і, дивна річ, якось випадково, зненацька і майже само собою, після довгого роздуму, впала йому в голову дивна думка.

"Гм... до Разуміхіна,— промовив він раптом зовсім спокійно, наче дійшовши остаточного вирішення,— до Разуміхіна я піду, це звичайно... але — не тепер... Я до нього... другого дня після того піду, коли вже те буде зроблено і коли все по-новому піде..." І раптом він отямився.

"Після того,— скрикнув він, схоплюючись з лави,— та хіба те буде? Невже справді буде?"

Він залишив лаву і пішов, майже побіг, він хотів було повернути назад, звідки прийшов, але власний дім йому раптом став дуже противним: саме там, в кутку, в цій жахливій шафі, і визрівало все це от уже більше як місяць, і він пішов просто вперед.

Нервовий дроз його перейшов в якийсь гарячковий, він відчував навіть, що його морозить, в таку спеку йому робилось холодно. Немовби із зусиллям почав він, майже несвідомо, з якоїсь внутрішньої потреби, вдивлятися в усі зустрічні предмети, наче посилено шукав розваги, але це погано вдавалось йому, і він щохвилини поринав у задуму. Коли ж знову, здригаючись, підводив голову і озирався навколо, то зразу ж забував, про що оце тільки думав і навіть де проходив. Отак пройшов він весь Васильєвський острів, вийшов на Малу Неву, перейшов міст і завернув на Острови. Спочатку зелень і свіжість дали відряду його стомленим очам, звиклим до міської куряви, до вапна ідо величезних будинків, що душать і гнітять. Тут не було ні задухи, ні смороду, ні пивниць. Але скоро і ці нові, приємні відчуття перейшли в болісні і дратівні. Іноді він зупинявся перед якою-небудь прикрашеною зеленню дачею, дивився на огорожу, бачив здалеку, на балконах і терасах, вичепурених жінок, в саду бігали діти. Особливо цікавили його квіти, він на них дивився найдовше. Зустрічалися йому також розкішні коляски, вершники і вершниці, він проводжав їх цікавим поглядом і забував про них, перш ніж вони зникали з очей. Раз він спинився і перелічив свої гроші, залишилося близько тридцяти копійок. "Двадцять городовому, три Насті за листа...— значить, Мармеладовим дав учора копійок сорок сім або п'ятдесят",— нащось підрахував він, але скоро забув навіть для чого і гроші витяг з кишені. Він згадав про це, проходячи повз якусь харчевню, і відчув, що хоче їсти. Зайшовши всередину, він випив чарку горілки і з'їв шматок пирога з якоюсь начинкою. Доїв він його вже на вулиці. Він дуже давно не пив горілки, і вона враз подіяла, хоч і випив всього тільки

одну чарку. Ноги його зненацька обважніли, і він відчув, що його змагав сон. Він рушив додому; але, дійшовши вже до Петровського острова, спинився, зовсім знесилений, зійшов з дороги в кущі, ліг на траву і ту ж мить заснув.

У хворобливому стані сни відзначаються часто дивною виразністю, яскравістю і надзвичайною подібністю до справжнього життя. Виникає часом дивовижна картина, але обстановка і весь процес усього видіння бувають при цьому такі ймовірні і з такими тонкими, несподіваними подробицями, які, проте, художньо відповідають всій повноті картини, що їх і не вигадати наяву цьому ж самому сновидцеві, хоч би він був такий же художник, як Пушкін або Тургенев. Такі сни, хворобливі сни, завжди надовго запам'ятовуються і справляють сильне враження на розстроєний і вже збуджений організм людини.

Страшний сон наснився Раскольникову. Приснилося йому його дитинство, ще в їх маленькому місті. Йому років сім, і гуляє він у святковий день, надвечір, з своїм батьком за містом. Небо сіре, день задушливий, місцевість зовсім така ж, якою він її пам'ятав: навіть у пам'яті його вже стерлися ті подробиці, які ожили, коли він бачив її у сні. Маленьке місто стоїть відкрите, мов на долоні, навколо ані деревця; десь дуже далеко, біля самого обрїю неба, чорніє лісок. За кілька кроків від останнього міського городу стоїть шинок, великий шинок, що завжди викликав у нього дуже неприємне почуття і навіть страх, коли він проходив повз нього, гуляючи з батьком. Там завжди юрмилося стільки людей, так горлали, реготали, лаялися, так погано і сипло співали і так часто билися; біля шинку тинялися завжди п'яні з такими страшними пиками... Зустрічаючись з ними, він пригортався до батька і весь тремтів. Біля шинку польова дорога, завжди курна, і курява на ній завжди така чорна. Йде вона, звиваючись, далі і кроків за триста огинає вправо міське кладовище. Серед кладовища цегляна, з зеленим куполом, церква, куди він разів зо два на рік ходив з батьком і матір'ю до обідні, коли правили панахиди по його бабусі, яка вмерла вже давно і якої він ніколи не бачив. Йдучи до церкви, вони завжди брали з собою коливо на білому блюді, в салфетці, а коливо було рисове з цукром і родзинками, вдавленими в рис у вигляді хреста. Він любив цю церкву і старовинні ікони в ній, здебільшого без оправ, і старого священника з тремтячою головою. Поруч бабусиної могили, де лежала плита, була й маленька могила його меншого брата, який умер, коли йому було шість місяців, і якого він теж зовсім не знав і не міг пам'ятати: але йому сказали, що в нього був маленький брат, і він щоразу, коли відвідував кладовище, побожно і поштиво хрестився над могилою, вклонявся їй і цілував її. І от сниться йому: вони з батьком ідуть дорогою до кладовища і проходять повз шинок; він тримає батька за руку і з острахом оглядається на шинок. Особлива обставина привертає його увагу: цього разу тут неначе гулянка, юрба вичепурених міщанок, жінок, їх чоловіків і різного наброду. Всі п'яні, всі співають, а біля шинку стоїть віз, але дивний віз. Це один з тих важких возів, в які запрягають здоровезних ломовиків і перевозять на них товари і винні бочки. Він завжди любив дивитись на цих величезних ломовиків, довгогривих, з товстими ногами, коли вони, йдучи спокійною, мірною ходою, везуть за собою цілу гору якої-небудь поклажі,

анітрохи не надсаджуючись, мовби їм з возами навіть легше, ніж без возів. Але тепер, дивна річ, у такий великий віз впряжена була маленька, охляла булана селянська шкапина, одна з тих, які,— він не раз це бачив,— надриваються часом з високим возом дров або сіна, особливо коли віз застрягне в багні або в колії, і при цьому їх завжди так немилосердно, так дошкульно б'ють батогами візники, іноді навіть по самій морді і по очах, а йому так шкода, так шкода їх, що він мало не плаче, а матуся завжди було одводить його від віконця. Та от раптом стає дуже шумно: з шинку виходять з криком, з піснями, з балалайками п'яні-п'янісінькі великі такі чоловіки в червоних і синіх сорочках, в сіряках наопашки. "Сідай, усі сідай! — кричить один, ще молодий, з гладкою такою шиєю і з м'ясистим, червоним, мов буряк, обличчям,— усіх доведу, сідай!" Але зараз же вибухає сміх, вигуки:

— Отака шкапина та повезе!

— Та ти, Миколко, при своєму розумі: таку кобилчину в он якого воза запряг!

— А їй, буланій, десь певно, вже років із двадцять буде, братця!

— Сідай, усіх доведу! — знову кричить Миколка, першим скакуючи на воза, бере віжки і стає на передку на весь зріст,— Гнідим кудись Матвій поїхав,— кричить він з воза,— а кобилчина оця, людоньки, тільки серце моє крає: отак, здається, і вбив би, дурно хліб їсть. Кажу, сідай!

Навскач пушу! Навскач піде! — І він бере в руки батіг, з насолодою готуючись шмагати булану.

— Та сідай, чого там! — регочуть в натовпі.— Чуєш, навскач піде!

— Вона навскач уже, мабуть, років з десять не бігала.

— Побіжить!

— Не шкодуй, братця, бери кожний батога, готуй!

— Ай справді! Бий її!

Всі лізуть на Миколчин віз з реготом і жартами. Налізло чоловік із шість, і ще можна сісти. Беруть з собою якусь жінку, гладку й рум'яну. Вона в кумачах, в кичці з бісером, на ногах коти, лускає горіхи і посміюється. Навколо в юрбі теж сміються, та й справді, як не сміятись: така ледача кобилчина та таку вагу навскач повезе! Два парубки на возі зразу ж беруть по батогу, щоб допомагати Миколці. Лунає: "но!", шкапина смикає з усієї сили, але не те, що навскач, а навіть і з місця насилу зрушує. Тільки дрібно переступає ногами, крекче і присідає від ударів трьох батогів, що сиплються на неї, мов горох. Сміх на возі і в натовпі посилюється, але Миколка сердиться і в люті шмагає кобилчину частіше, наче й справді вірить, що вона піде навскач.

— Пусти й мене, братця! — кричить з юрби якийсь парубок, що й собі розласувався.

— Сідай! Усі сідай! — горлає Миколка.— Всіх повезе. Зашмагаю.— І шмагає, й шмагає, і від озвіріння вже й не знає, чим і бити.

— Татусю, татусю,— кричить хлопчик батькові,— татусю, що вони роблять! Татусю, бідну конячку б'ють.

— Ходімо, ходімо,— каже батько,— п'яні, бешкетують, дурні, ходімо, не дивись! — і

хоче вести його далі, але він виривається з батькових рук і, не тямлячи себе, біжить до конячки. Але вже бідній конячці погано. Вона задихається, стає на якусь мить, знову смикає, мало не падає.

— Бий до смерті! — репетує Миколка, — на те пішлося. Зашмагаю!

— Та чи на тобі хреста немає, чи що, навіжений! — кричить якийсь дідок з натовпу.

— Чи то ж видано, щоб така шкапина отаку вагу везла, — додає інший.

— Заганяєш! — кричить третій.

— Не руш! Моє добро! Що хочу, те й роблю. Сідай ще хто! Всі сідай! Хочу, щоб безпремінно навскач пішла!..

Зненацька регіт вибухає залпом і вкриває все: кобилчина не знесла такого биття і з безсилля почала хвицати. Навіть дідок не витримав і усміхнувся. І справді: така ледача кобилчина, а ще й хвицає.

Два парубки з натовпу дістають ще по батогу і біжать до конячини бити її з боків. Кожний біжить з свого боку.

— По морді її, по очах шмагай, по очах! — викрикує Миколка.

— Пісню, братця! — гукає хтось з воза, і всі на возі підхоплюють. Розлягається розгульна пісня, з присвистом брязкотить бубон. Гладка жінка на возі лускає горіхи і осміхається.

...Він біжить біля конячини, він забігає наперед, він бачить, як її шмагають по очах, по самісіньких очах! Він плаче. Серце в нього завмирає, ллються сльози. Один з парубків зачіпає батогом по його обличчю; він не відчуває, він ламає руки, кричить, кидається до діда з сивою бородою, який, дивлячись на все це, осудливо похитує головою. Якась жінка бере його за руку і хоче кудись вести: але він виривається і знову біжить до конячки. Та вже зовсім знесилена, але ще раз починає хвицатись.

— Стривай, проклята! — скрикує розлючений Миколка. Він відкидає батіг, нахилиється і витягає з воза довгу і товсту голоблю, бере її за кінець в обидві руки і з силою замахується на булану.

— Доконає! — кричать навколо.

— Уб'є!

— Моє добро! — репетує Миколка і з усього розмаху б'є голоблею.

Чути важкий удар.

— Шмагай її, шмагай! Чого ж перестали! — вигукують з натовпу.

А Миколка піднімає голоблю вдруге, і ще один удар з усього розмаху лягає на спину нещасної шкапини. Вона осідає всім задом, але стрибком знову стає на ноги і смикає, смикає з останніх сил на різні боки, щоб зрушити віз, але з усіх боків беруть її в шість батогів, а голобля знову здійсмається і б'є втретє, потім вчетверте, мірно, з розмаху. Миколка лютує, що не може з одного разу вбити.

— Живуча! — вигукують навколо.

— Зараз безпремінно здохне, братця, тут їй і кінець! — кричить з натовпу якийсь любитель.

— Сокирою її, чого там! Покінчити з нею разом, — репетує третій.

— А, бодай тобі трясця! Ану, розійдись,— несамовито скрикує Миколка, кидає голоблю, знову нахилиється і витягає з воза залізний лом.— Стережись! — кричить він і щосили ошелешує з розмаху свою бідну конячину. Вона захиталася, осіла, хотіла ще раз смикнути, але лом знову з усього розмаху лягає їй на спину, і вона падає на землю, наче їй підтяли всі чотири ноги разом.

— Добивай! — кричить Миколка і зіскакує, немов не тямлячись, з воза. Кілька парубків, теж червоних і п'яних, хапають що кому під руку потрапило, батоги, киї, голоблю — і біжать до конаючої кобилчини. Миколка стає збоку і починає вже марно бити ломом по спині. Шкапа простягає морду, тяжко зітхає і конає.

— Доконав! — кричать у натовпі.

— А чого ж навскач не йшла!

— Моє добро! — репетує Миколка, очі його налиті кров'ю, в руках лом, він стоїть, наче шкодуючи, що вже нема кого бити.

— Ай справді, видно, хреста на тобі немає! — кричать з натовпу вже багато голосів.

Але сердешний хлопчик вже не тямить себе. З криком він продирається крізь натовп до буланой, обнімає її мертву, скривавлену морду і цілує її, цілує її в очі і губи... Потім раптом схоплюється і несамовито кидається з своїми кулачками на Миколку. В цю мить батько, який уже довго ганявся за ним, схоплює його, нарешті, і виносить з натовпу.

— Ходімо, ходімо! — каже він йому,— додому ходімо!

— Татусю! За що вони... бідну конячку... вбили! — схлипує він, але дух йому займає, і слова криками вихоплюються з його стиснених грудей.

— П'яні, бешкетують, не наше діло, ходімо! — говорить батько. Він обхоплює руками батькову шию, але в грудях йому стискає, стискає. Він хоче звести дух, скрикнути, і прокидається.

Він прокинувся весь спітнілий, з мокрим від поту волоссям, задихаючись, і підвівся, сповнений жаху.

— Слава Богу, це тільки сон! — сказав він, сідаючи під деревом і глибоко зводячи дух.— Але що це? Чи не гарячка часом у мене починається: такий химерний сон!

Все тіло його було наче розбите, на душі неспокійно і темно. Він поклав лікті на коліна і підпер обома руками голову.

— Боже! — скрикнув він,— та невже ж, невже ж я й справді візьму сокиру, буду бити по голові, розітну їй череп... буду ослизатися на липкій, теплій крові, зламувати замок, красти і дрижати, ховатися, весь забризканий кров'ю... з сокирою... Господи, невже?

Він тремтів, наче лист, кажучи це.

— Та що ж це я,— продовжував він, знову підводячи голову і немовби в глибокому подиві,— адже я знав, що не витримаю цього, то нащо ж я досі себе мучив? Адже ще вчора, вчора, коли пішов робити цю!., спробу, адже я вчора збагнув цілком, що не витримаю... То чому ж я тепер? Чому ж я й досі сумнівався? Адже вчора ж, спускаючись вниз сходами, я сам сказав, що це підло, гидко, низько, низько... адже

мене від самої думки наяву занудило і жах поймав...

Ні, я не витримаю, не витримаю! Нехай, нехай навіть немає ніякого сумніву в правильності усіх цих розрахунків, нехай і все, що надумано за цей місяць, ясне як день, правильне, як арифметика. Господи! Та я ж все одно не наважусь! Я ж не витримаю, не витримаю!.. Чому ж, чому і досі...

Він звівся на ноги, зчудовано оглянувся навкруги, немовби дивуючись із того, що зайшов сюди, і подався на Т-в міст. Він був блідий, очі йому горіли, знесилля було в усьому його тілі, але йому раптом наче стало легше дихати. .

Він відчув, що вже скинув з себе страшний тягар, який гнітив його так довго, і на душі його зненацька стало легко й мирно.

"Господи! — благав він,— покажи мені путь мою, а я зрікаюсь цього проклятого наміру мого!"

Ідучи через міст, він тихо й спокійно дивився на Неву, на яскраво— червону вечірню заграву. Незважаючи на слабкість свою, він навіть не почував втоми. Наче веред на серці його, що наривав весь місяць, раптом прорвало. Воля, воля! Він вільний тепер від цієї спокуси, від мари, чар, від мани!

Згодом, коли він пригадував цей час і все, що сталося з ним у ці дні, хвилина за хвилиною, пункт за пунктом, риса за рисою, його до марновірного жаху вражала завжди одна обставина, хоч, по суті, і не зовсім незвичайна, але така, що повсякчас здавалася йому потім немовби якимсь приреченням долі. А саме: він ніяк не міг збагнути і з'ясувати собі, чому він, стомлений і знесилений, коли найвигідніше за все було повертатися додому короткою і прямою дорогою, пішов через Сінну площу, через яку йти йому було зовсім ні для чого. Гак був невеликий, але очевидний і зовсім не потрібний. Звичайно, десятки раз траплялося йому повертатися додому, не пам'ятаючи вулиць, якими він йшов. Але чому ж, запитував він завжди, чому ж така важлива, така вирішальна для нього і водночас така цілком випадкова зустріч на Сінній (якою навіть і йти йому ні для чого було) сталася саме тепер, в такий час, у таку хвилину в його житті, саме під такий настрій і саме за таких обставин, при яких тільки й могла вона, ця зустріч, найбільш вирішальне плинати на всю його долю? Немовби тут умисно підстерігала його!

Було близько дев'ятої години, коли він проходив по Сінній. Всі торговці на столах, на лотках, у крамницях і крамничках замикали все або знімали і прибирали свій товар і йшли додому, як і їх покупці. Коло харчевень у нижніх поверхах, у брудних і смердючих дворах Сінної площі, а найбільше коло пивниць, юрмилося чимало різного і всякого сорту торговців і голодранців. Раскольников віддавав перевагу цим місцям, так само як і всім провулкам поблизу, коли виходив без діла на вулицю. Тут на лахміття його ніхто не кидав зневажливих поглядів, і можна було ходити в якому хоч одязі, нікого не скандалізуючи. Коло самого К-ного провулка, на розі, міщанин і жінка, дружина його, торгували на двох столах крамом: нитками, тасьмою, хустками ситцевими тощо. Вони теж збиралися додому, але забарились, розмовляючи із знайомою, що випадково нагодилася. Знайома ця була Лизавета Іванівна, або просто, як всі звали її, Лизавета,

менша сестра тієї самої бабки Альони Іванівни, колезької реєстраторші і лихварки, до якої вчора ходив Раскольников, щоб здати їй в заставу годинника і зробити свою спробу... Він давно вже знав усе про цю Лизавету, і навіть вона теж знала його трохи. Це була висока, незграбна, тиха й покірлива дівка, мало не ідіотка, тридцяти п'яти років, що перебувала в повному рабстві у сестри своєї, працювала на неї день і ніч, тремтіла перед нею і зносила від неї навіть побої. Вона стояла з нерішучим виглядом, тримаючи в руках клунок, перед міщанином і жінкою і уважно слухала їх. Ті щось їй з особливим запалом доводили. Коли Раскольников зненацька побачив її, якесь дивне відчуття, схоже на найглибший подив, охопило його, хоч в зустрічі тій не було нічого дивного.

— Ви б, Лизавето Іванівно, і вирішили самі, особисто,— голосно говорив міщанин.— Приходьте лишень завтра, годині так о сьомій. І ті прибудуть.

— Завтра? — протяжно і задумано перепитала Лизавета, наче не зважуючись.

— От якого вам ота Альона Іванівна страху завдала! — заторохтіла дружина торговця, моторна молодичка.— Подивлюсь я на вас, зовсім ви мов мала дитина. І сестра ж вона вам не рідна, а зведена, а он яку волю взяла.

— Та ви цього разу Альоні Іванівні нічого й не кажіть,— перебив чоловік,— така вам моя порада, а зайдіть до нас, не питаючи. Справа та вигідна. А потім і сестриця самі зрозуміють це.

— Хіба й справді зайти?

— О сьомій годині, завтра, і від тих прийдуть, самі особисто й вирішите.

— І самоварчик наставимо,— додала жінка.

— Гаразд, буду,— промовила Лизавета, все ще вагаючись, і зібралася йти.

Раскольников в цей час вже пройшов далі і не чув нічого більше. Він проходив тихо, непомітно, намагаючись не пропустити жодного слова. Подив, що охопив його спочатку, мало-помалу змінився жахом, аж наче мороз пройшов по його спині. Він дізнався, отак зненацька, зовсім несподівано дізнався, що завтра, рівно о сьомій годині вечора, Лизавети, сестри старої лихварки і єдиної її сожительки, дома не буде, і що, значить, стара рівно о сьомій годині вечора залишиться дома сама.

До його квартири було вже лише кілька кроків. Він увійшов до себе, мов засуджений до смерті. Ні про що він не міркував і зовсім не міг міркувати, але всім еством своїм раптом відчув, що немає у нього більше ні можливості вільно роздумувати, ні власної волі і що все раптом вирішено остаточно.

Звичайно, коли б навіть цілі роки довелося йому чекати, то й тоді не можна було б напевно сподіватись, що трапиться випадок, який становитиме більш очевидний крок до успішного здійснення задуму, ніж той, що несподівано стався тепер. В усякому разі, важко було б дізнатись напередодні і напевно, з більшою точністю і з найменшим ризиком, без усяких небезпечних розпитувань і висліджувань, що завтра, саме о такій-от годині, та стара, на яку готується замах, буде дома сама-самісінька.

## VI

Згодом Раскольникову трапилося якось дізнатись, навіщо саме міщанин і жінка

запрошували до себе Лизавету. Справа була найзвичайнісінька, і не було в ній нічого такого особливого. Приїждже і збідніле сімейство спродувало речі, одяг тощо, все жіноче. А через те, що на ринку продавати не вигідно, то й шукали перекупки, а Лизавета цим промишляла: брала комісії, виконувала різні доручення і мала велику практику, бо була дуже чесною і завжди визначала крайню ціну: яку ціну покладе, так тому й бути. Розмовляла ж взагалі мало і, як уже згадувалось, була така покірлива і боязка...

Але Раскольников останнім часом зробився марновірним. Сліди марновірства лишалися в ньому ще довго по тому і цілком не зникли ніколи. І в усій цій справі він завжди потім схильний був бачити якусь дивну таємничість, начебто наявність якихось особливих впливів і збігів. Ще взимку один знайомий йому студент, Покорєв, від'їжджаючи в Харків, у розмові з ним повідомив адресу старої Альони Іванівни на той випадок, коли доведеться йому позичати гроші під заставу. Довго він не йшов до неї, бо мав уроки і якось та перебивався. Місяця півтора тому він згадав про адресу, у нього було дві речі, придатні для застави: старий батьків срібний годинник і маленький золотий перстеник з трьома якимись червоними камінчиками, подарований йому при прощанні з сестрою, на спогад. Він вирішив віднести перстеник; розшукавши стару, з першого ж погляду, ще нічого не знаючи про неї особливого, відчув до неї непереборну огиду, взяв у неї два "білетики" і, повертаючись назад, зайшов в якийсь поганенький трактирчик. Він замовив чаю, сів і глибоко замислився. Дивна думка наклеювалася в його голові, мовби курча з яйця, і щодалі дужче цікавила його.

Майже поруч нього біля другого столика сиділи студент, якого він зовсім не знав і не пам'ятав, і молодий офіцер. Вони щойно закінчили гру на більярді і почали пити чай. Раптом він почув, що студент говорить офіцерові про лихварку, Альону Іванівну, колезьку секретаршу, і повідомляє її адресу. Самий цей випадок здався Раскольникову якимсь дивним: він оце тільки звідти, а тут якраз про неї ж і йдеться. Звичайно, випадковість, але він-от не може позбутись тепер одного дуже незвичайного враження, а тут якраз йому неначе хтось прислужується: студент зненацька починає розповідати товаришеві про цю Альону Іванівну різні подробиці.

— Славна вона, — говорив він, — у неї завжди можна грошей добути. Багата, як той жид, може зразу п'ять тисяч дати, але й дрібною заставою не гребує. Наших багатих неї перебувало. Тільки ж стерво страшенне...

І він почав розповідати, яка вона люта, вередлива, що варт тільки на день прострочити заставу, і пропала річ. Дає вчетверо менше, ніж та річ коштує, а процентів по п'ять і навіть сім бере на місяць і т. д. Студент розбалакався і розповів, крім того, що в старій є сестра, Лизавета, яку вона, така маленька і паскудна, раз у раз б'є і тримає в цілковитому по-неволенні, мов малу дитину, хоч Лизавета мало не восьми вершків на зріст.

— Справжній тобі феномен! — вигукнув студент і зареготав.

Вони почали говорити про Лизавету. Студент розповідав про неї з якимсь особливим задоволенням і весь час сміявся, а офіцер з великою цікавістю слухав і



просив студента прислати йому цю Лизавету лагодити білизну. Раскольников не пропустив жодного слова і зразу про все довідався. Лизавета була менша, зведена (від різних матерів) сестра старої, і було їй уже тридцять п'ять років. Вона працювала на сестру вдень і вночі, була в домі за куховарку і за прачку і, крім того, шила на продаж, навіть підлоги мити наймалася, і все сестрі віддавала. Ніякого замовлення і ніякої роботи не сміла взяти на себе без дозволу старої. А сестра вже склала свою духівницю, що відомо було Лизаветі, якій за духівницею не припадало й копійки, нічого, крім рухомого майна, стільців та іншого, гроші ж усі стара відказувала в якийсь монастир в Н-й губернії, на довічний помин душі. Була ж Лизавета міщанка, а не чиновниця, дівиця, і з себе дуже негарна, височезна на зріст, з довгими, наче викрученими великими ногами, завжди в стоптаних козових черевиках, тримала себе охайно. Головне ж, з чого дивувався і сміявся студент, було те, що Лизавета раз у раз була вагітна...

— Але ж ти кажеш, що вона потворна? — зауважив офіцер.

— Атож, смаглява така, наче солдат переодягнений, але, знаєш, зовсім не потворна. У неї таке добре обличчя і очі. Навіть дуже. Доказ — багатьом подобається. Тиха така, покірлива, лагідна, згідлива, на все згідлива. А посмішка в неї навіть дуже гарна.

— Та вона, десь певно, і тобі подобається? — засміявся офіцер.

— Бо чудна. Ні, я тобі от що скажу. Я б цю прокляту бабу вбив би і пограбував, і запевняю тебе, що без найменшого докору совісті,— із запалом додав студент.

Офіцер знову зареготав, а Раскольников здригнувся. Як це було дивно!

— Стривай, я тобі серйозне запитання поставити хочу,— почав гаря— читися студент.— Я зараз, звичайно, пожартував, але дивись: з одного боку, пришелепувате, нісенітне, нікчемне, люте, хворе бабисько, нікому не потрібне і, навпаки, для всіх шкідливе, яке само не знає, навіщо животіє, і яке завтра ж саме собою помре. Розумієш? Розумієш?

— Ну, розумію,— відповів офіцер, втуплюючись очима в свого збудженого товариша.

— Слухай далі... З другого боку, молоді, свіжі сили, що гинуть марно без підтримки, і це тисячами, і це всюди! Сто, тисячу добрих справ і заходів, які можна б зробити і уладнати на бабчині гроші, одказані на монастир! Сотні, може, тисячі життів, спрямованих на добру путь, десятки сімейств, врятованих від злиднів, від розкладу, від загибелі, від розпусти, від венеричних лікарень,— і все це на її гроші. Вбий її і візьми її гроші, з тим, щоб з їх допомогою присвятити потім себе служінню всьому людству і загальній справі: як ти гадаєш, чи не загладиться один невеличкий злочин тисячами добрих вчинків? За одне життя — тисячі життів, врятованих від гниття і розкладу. Одна смерть і сто життів натомість — та тут же арифметика! Та й що важить на загальних терезах життя тієї мізерної, дурної і лютої баби? Не більш як життя воші, таргана, та й того не варте, бо баба та — істота шкідлива. Вона чуже життя заїдає: вона он нещодавно Лизаветі пальця зо зла вкусила, замалим не відрізали!

— Звичайно, вона не гідна жити,— зауважив офіцер,— але ж тут природа.

— Е, брат, та природу ж виправляють і спрямовують, а без цього довелося б потонути в забобонах. Без цього жодної б великої людини не було. Кажуть: "обов'язок, совість",— я нічого не хочу говорити проти обов'язку й совісті,— але ж як ми їх розуміємо? Чекай, я тобі ще одне запитання поставлю. Слухай!

— Ні, ти почекай, я тобі запитання поставлю. Слухай!

— Ну?

— От ти тепер говориш і ораторствуєш, а скажи ти мені: сам ти уб'єш ту стару чи ні?

— Звичайно, ні! Я для справедливості... Та й не в мені тут справа...

— А як на мене, коли сам ти не наважуєшся, то тут і немає ніякої справедливості! Ходім ще партію!

Раскольников був неабияк схвилюваний. Певна річ, все це були звичайнісінькі і не нові вже, не раз чувані, в інших тільки формах і з інших приводів, молоді розмови й думки. Але чому саме тепер довелося йому почути саме таку розмову і такі думки, коли у власній голові його тільки що зародилися... точнісінько такі ж думки? і чому саме тепер, коли він виніс зародок своєї думки від старої, якраз і потрапляє він на розмову про стару?.. Дивним завжди здавався йому цей збіг... Величезний вплив цієї коротенької трактирної розмови на нього виявився під час дальшого розвитку подій: немовби справді було тут якесь приречення долі, віщування...

Повернувшись з Сінної, він кинувся на диван і цілу годину просидів без руху. Тим часом смеркло, свічки в нього не було, та й на думку не спадало йому засвічувати. Він ніколи не міг пригадати; думав він тоді про що-небудь чи ні? Нарешті, його знову почало трусити, морозити, він зрадив, догадавшись, що на дивані можна й лягти. Скоро міцний, важкий сон наліг на нього, неначе придавив. [...]

Зненацька він виразно почув, що б'є годинник. Він здригнувся, отямився, підвів голову, глянув у вікно, зміркував, котра година, і враз схопився, зовсім опам'ятавшись, наче його зірвало з дивана. Навшпиньки підійшов він до дверей, прочинив їх і почав прислухатися, що діється внизу на сходах. Серце його страшенно колотилося. Але на сходах було тихо, наче всі вже спали... Страшенно вразило його, що він міг проспати в такому забутті з учорашнього дня і нічого ще не зробив, нічого не приготував. А тим часом, може, й шосту годину било. І незвичайна гарячкова і якась розгублена метушливість поняла його раптом, замість сну і отупіння. А втім, готування було недовге. Він докладав усіх зусиль, щоб усе зміркувати і нічого не забути, а серце все колотилося, стукотіло так, що йому і дихати стало важко. По-перше, треба було петлю зробити і до пальта пришити,— хвилинна справа. Він поліз під подушку і відшукав в напханій під нею білизні зовсім подерту, стару, непану свою сорочку. З неї він видер тасьму на вершок завширшки і вершків на вісім завдовжки. Цю тасьму склав він удвоє, скинув з себе своє широке, міцне, з якоїсь товстої бавовняної матерії літне пальто (єдиний його верхній одяг) і почав пришивати обидва кінці тасьми під ліву пахву зсередини. Руки його трусилися, поки він шив, але він упорався, і так, що зовні нічого

не було видно, коли він знову одягнув пальто. Голка й нитки були в нього вже давно наготовлені і лежали в шухляді, в папірці. Що ж до петлі, то це була дуже вдала його власна вигадка: петля призначалася для сокири. Не можна ж по вулиці нести сокиру в руках. А якщо й під пальтом сховати, то все-таки довелося б рукою підтримувати, що теж було б помітно. Тепер же, з петлею, варто тільки вкласти в неї лезо сокири, і вона висітиме спокійно, під пахвою зсередини, всю дорогу. Заклавши ж руку в бічну кишеню пальта, він міг і кінець сокирища придержувати, щоб воно не колихалося, а що пальто було дуже широке, справжній мішок, то і не могло бути помітно зовні, що він щось рукою, через кишеню придержує. Цю петлю він теж уже два тижні тому придумав.

Покінчивши з цим, він просунув пальці в маленьку щілину, між його "турецьким" диваном і підлогою, пошукав біля лівого кутка і витяг давно вже наготовану і сховану там заставу. Ця заставка була однак зовсім не заставка, а просто дерев'яна, гладенько вистругана дощечка, завбільшки і завтовшки така, якою могла б бути срібна цигарниця. Цю дощечку він випадково знайшов під час однієї з своїх прогулянок, в якомусь дворі, де, у флігелі, містилася якась майстерня. Вже потім він додав до дощечки гладеньку і тонку залізну пластинку,— певно, уламок від чогось,— яку теж знайшов тоді ж на вулиці. Склавши обидві дощечки, з яких залізна була меншою від дерев'яної, він дуже міцно зв'язав їх разом хрест— навхрест, ниткою, потім акуратно і красиво обгорнув їх у чистий білий папір і обв'язав так, щоб важко було розв'язати. Це для того, щоб на якийсь час відвернути увагу старої, коли вона почне поратися з пакуночком, і вибрати, таким чином, зручну хвилину. Залізна ж пластинка додана була для ваги, щоб стара хоч у першу мить не догадалася, що "річ" дерев'яна. Все це він зберігав до певного часу під диваном. Тільки що він витяг заставу, аж зненацька десь на дворі пролунав чийсь крик:

— Сьома година давно!

— Давно! Боже мій!

Він метнувся до дверей, прислухався, вхопив капелюх і почав спускатися вниз по своїх тринадцяти сходах, обережно, нечутно, мов кішка. Треба було зробити ще найважливіше — вкрасти з кухні сокиру. Те, що діяти слід сокирою, він вирішив уже давно. У нього був ще складений садовий ніжик, але на ніж, а надто на свої сили, він не покладався, тому й вибрав остаточно сокиру. Відзначимо до речі одну особливість усіх остаточних вирішень, які він уже прийняв у цій справі. Вони мали одну дивну властивість: чим остаточнішими вони ставали, тим більш потворними, безглуздими зразу ж робилися в його очах. Незважаючи на всю тяжку внутрішню боротьбу, він за весь час ніколи і на мить не міг увірувати в здійсненність свого задуму.

І якби навіть сталося коли-небудь так, що він би вже все до найменшої дрібниці розібрав й вирішив остаточно і сумнівів не лишалося б уже більше ніяких,— то тоді б, здається, він і відмовився від усього, як від справи жахливої, безглуздої і неможливої. Але невирішених пунктів і сумнівів лишалося ще безліч. Щодо того, де взяти сокиру, то ця дрібниця його анітрохи не турбувала, бо не було нічого легшого за це. Річ у тому, що Настя ніколи не сиділа дома, особливо вечорами: то побіжить до сусідів, то в

крамничку, а двері завжди кидає навстіж. Хазяйка тільки через те й сварилася з нею. Отже, варто лише потихеньку ввійти, коли настане час, в кухню і взяти сокиру, а потім, за годину (коли вже все скінчиться), ввійти і покласти назад. Але виникали й сумніви: він, припустимо, прийде за годину, щоб покласти назад, а Настя вже тут, повернулася. Звичайно, треба пройти мимо і дочекатися, поки вона знову піде. а що, коли тим часом почне шукати сокиру і не знайде, розкричиться,— от і підозріння або принаймні привід до підозріння.

Але це ще були дрібниці, про які він і думати не починав, та й ніколи було. Він думав про головне, а дрібниці відкладав до того часу, коли сам в усьому переконається. Але останнє здавалося абсолютно нездійсненним. Так принаймні здавалося йому самому. Ніяк він не міг, наприклад, уявити собі, що коли-небудь закінчить думати, встане і — просто піде туди... Навіть недавно спробу свою (тобто візит з наміром остаточно оглянути місце) він тільки пробував зробити, але зовсім не насправжки, а так: "мовляв, піду і спробую, доки ж тільки фантазувати" — і зразу ж не витримав, плюнув і втік, лютий на самого себе. А тим часом, здавалося б, весь аналіз, тобто моральне розв'язання питання, він уже закінчив: казуїстика його вигострилася, як бритва, і сам у собі він уже не знаходив свідомих заперечень. Але остаточно він просто не вірив собі і вперто, рабськи, шукав заперечень на стороні і навпомацки, начебто хтось його силував і тяг до того. Останній же день, що так несподівано настав і приніс остаточне вирішення, подіяв на нього майже зовсім механічно: немовби хтось взяв його за руку і потягнув за собою, непереборно, сліпо, з неприродною силою, без заперечень. Наче краєм одягу він потрапив у колесо машини, і його почало втягати в неї.

Спочатку,— а втім, ще й задовго до цих подій,— його цікавило одне питання: чому так легко виявляються і розкриваються майже всі злочини і так явно виступають сліди майже всіх злочинців? Потроху він прийшов до різноманітних і цікавих висновків, і, на його думку, найголовніша причина полягає не стільки в матеріальній неможливості приховати злочин, як у самому злочинцеві; сам же злочинець, і майже кожен, в момент злочину зазнає якогось занепаду волі й розуму, і їх заступає, навпаки, дитяча феноменальна легковажність, і саме в той момент, коли найбільш потрібні розум і обережність. За його переконанням виходило, що це затьмарення розуму і занепад волі охоплюють людину наче хвороба, розвиваються поступово і доходять до найвищого свого моменту незадовго до вчинення злочину, тривають у тому ж вигляді в самий момент злочину і ще якийсь час після нього, залежно від індивідуума; потім минають так само, як минає кожна хвороба. Питання ж: чи хвороба спричиняє самий злочин, чи злочин, якимось через особливу природу свою, завжди супроводиться чимось подібним до хвороби? — він ще не почував себе спроможним розв'язати.

Дійшовши до таких висновків, він вирішив, що з ним особисто, в його справі, не може бути таких хворобливих переворотів, що розум і воля ні в якому разі не залишать його протягом всього часу, поки виконуватиметься задумане, і вже хоч би з тієї причини, що задумане ним — "не злочин"... [...]

Одна зовсім незначна обставина поставила його в безвихідь, ще перш як він

спустився з сходів. Порівнявшись з хазяйчиною кухнею, двері в яку, як і завжди, були розчинені навстіж, він скося обережно глянув туди, щоб спочатку перевірити: чи немає там, замість відсутньої Насті, самої хазяйки, а коли немає, то чи добре причинено двері в її кімнату, щоб вона теж як-небудь звідти не визирнула, коли він увійде за сокирою? Але як же він здивувався, побачивши раптом, що Настя цього разу не тільки вдома у себе на кухні, а ще й зайнята ділом: витягає з корзинки білизну і вішає на вірьовках! Побачивши його, вона перестала розвішувати, обернулася і весь час дивилася на нього, поки він проходив. Він відвів очі і пройшов, начебто нічого не помічаючи. Але справі був кінець: сокири немає! Це його вразило страшенно.

"І чого це я вигadaв,— думав він, підходячи до воріт,— чого це я вигadaв, що її неодмінно в цей час не буде вдома? Чому, чому, чому я так напевно це вирішив?" Він був приголомшений, навіть ніби принижений. Від злості йому хотілося сміятися з себе. Тупа, звіряча лють закипіла в ньому.

Він спинився в роздумі біля воріт. Іти на вулицю так, аби йти гуляти, йому було противно, повертатися додому — ще противніше. "І таку нагоду назавжди втратив!" — пробурмотів він, безцільно стоячи біля воріт, просто проти темної комірки двірника, теж відчиненої. Раптом він здригнувся. З двірникової комірчини, яка була від нього за два кроки, з-під лави праворуч щось блиснуло йому в очі... Він озирнувся навкруги — нікого. І навшпиньки підійшов він до двірницької, спустився вниз по двох сходинках і стиха покликав двірника. "Такі є, немає дома! Але ждесь близько, у дворі, бо двері розчинені навстіж". Він миттю кинувся до сокири (це була сокира) і витяг її з-під лави, де вона лежала між двома полінами; тут же, не виходячи, прикріпив її до петлі, обидві руки засунув у кишені і вийшов з двірницької; ніхто не помітив! "Не розум, то біс",— подумав він, дивно осміхаючись. Цей випадок дуже підбадьорив його.

Він ішов вулицею тихо й поважно, не поспішаючи, щоб не викликати ніяких підозрінь. Мало дивився на зустрічних, навіть старався зовсім не дивитись на них і бути щонайменше примітним. Тут згадав він про свій капелюх. "Боже мій! І гроші були позавчора, і не міг змінити на картуза!" Прокльон вихопився з душі його.

Заирнувши випадково, одним оком, у крамничку, він побачив, що там, на стінному годиннику, вже десять хвилин на восьму. Треба було і поспішати і водночас зробити гак: підійти до будинку в обхід, з іншого боку... [...]

Та от уже й близько, ось і будинок, ось і ворота. Десь раптом годинник вибив один раз. "Що це, невже пів на восьму? Бути цього не може, мабуть, поспішають!"

На щастя його, на воротах знову все обійшлося благополучно. Мало того, навіть, мов навмисно, в ту саму мить тільки що поперед нього в'їхав у ворота величезний віз сіна, який зовсім закривав його весь час, поки він проходив підворіття, і тільки віз виїхав з воріт у двір, він миттю прослизнув праворуч. Чути було, там, по той бік воза, як кричало й сперечалося кілька голосів, але його ніхто не помітив і назустріч ніхто не трапився. Багато вікон, які виходили на цей величезний квадратний двір, було тоді відчинено, але він не підвів голови — не мав сили. Сходи до старої були близько, зразу з воріт праворуч. Він уже був на сходах...

Перевівши подих і притиснувши рукою серце, що мало не вискакувало з грудей, тут-таки намацавши і поправивши ще раз сокиру, він почав обережно і тихо сходити вгору, раз у раз прислухаючись. Але й на сходах у ту пору було зовсім безлюдно; усі двері були зачинені, і ніхто йому не зустрівся. На другому поверсі двері в одну порожню квартиру були, правда, розчинені навстіж, і там працювали малярі, але й ті не глянули в його бік. Він постояв, подумав і рушив далі. "Звичайно, було б краще, коли б їх тут зовсім не було, але... над ними ще два поверхи".

Але ось і четвертий поверх, ось і двері, ось і квартира навпроти, та, порожня. На третьому поверсі квартира, що під лихварчиною, за всіма ознаками, теж порожня: візитну картку, яка була прибита до дверей цвяшками, знято,— виїхали!.. Він задихався. На якусь мить зринула в нього думка: "Чи не повернутись?" Але він нічого не відповів собі на це і почав прислухатись, що робиться в квартирі старої: мертва тиша. Потім ще раз прислухався, що там, внизу, на сходах, слухав довго і пильно... Далі оглядівся востаннє, увесь підібрався, обсмикнувся іще раз поторкав у петлі сокиру. "Чи не блідий я... занадто? — думалося йому,— чи не помітно, що хвилююсь? Вона недовірлива... Чи не зачекати ще... поки серце вгамується..."

Але серце не вгамовувалось. Навпаки, наче навмисно, колотилося дужче, дужче, дужче... Він не витримав, повільно простягнув руку до дзвоника і смикнув. За півхвилини подзвонив ще раз, вже дужче.

Тиша. Дзвонити даремно було нічого, та йому й не годилося. Стара, звичайно, була дома, але вона обережна і до того ж сама. Він почасти знав її звички... і ще раз припав ухом до дверей. І чи то чуття його були такі загострені (що взагалі важко припустити), чи справді було виразно чути, але раптом він розрізнив наче обережне шарудіння рукою біля замкової ручки і наче шелест плаття об самі двері. Хтось тихо стояв біля самого замка і, як і він зовні, прислухався, причаївшись по той бік і, здається, теж припавши ухом до дверей...

Він навмисно поворушився і щось вголос пробурмотів, щоб і знаку не дати, що ховається; потім подзвонив втретє, але тихо, солідно і без будь— якого нетерпіння. Згадуючи про це потім, яскраво, виразно — ця хвилина відкарбувалася в пам'яті навіки,— він збагнути не міг, звідки взяв стільки хитрості, тим більше, що розум його часом начебто зовсім затьмарювався, а тіла свого він майже і не відчував... Ще за мить він почув, що защіпку знімають.

## VII

Двері, як і тоді, прочинилися на маленьку щілинку, і знову два пильних і недовірливих ока вступили в нього з темряви. Тут Раскольников розгубився і зробив було важливу помилку.

Боячись, що стара злякається того, що вони лишилися сам на сам, і не сподіваючись, що вигляд його її заспокоїть, він узявся за двері і потягнув їх до себе, щоб стара часом не надумала знову замкнутись. Помітивши це, вона не смикнула дверей до себе, але й не випустила ручки замка, так що він мало не витяг її, разом з дверима, на сходи. Побачивши, що вона стоїть на дверях, не даючи йому увійти, він

пішов просто на неї. Та відскочила злякано, хотіла було щось сказати, але якось наче не змогла і тільки дивилася на нього широко відкритими очима.

— Здрастуйте, Альоно Іванівно,— почав він скільки міг невимушено, але голос не послухався його, затремтів, урвався,— я вам... річ приніс... та ось краще ходімо сюди... до світла...— І залишивши її, він сам без запрошення пройшов у кімнату. Стара побігла за ним, язик у неї розв'язався.

— Господи! Та чого вам?.. Хто такий? Що вам потрібно?

— Та що це ви, Альоно Іванівно... знайомий ваш... Раскольников... ось заставу приніс, що обіцяв недавно...— І він простягнув їй заставу.

Стара глянула була на заставу, але зразу ж втупилась просто в очі непроханому гостеві. Вона дивилася пильно, злісно і недовірливо. Минув якийсь час: йому привиділося навіть в її очах щось подібне до насмішки, немовби вона вже про все догадалася. Він відчував, що втрачає впевненість, що йому вже майже страшно, так страшно, що, здається, коли б вона дивилась отак, не кажучи й слова, ще з півхвилини, він би втік звідти.

— Та чого ви так дивитесь, наче не пізнали? — промовив він раптом теж із злістю.— Хочете — беріть, а ні — я до інших піду, мені ніколи.

Він і не думав це сказати, а так, само зненацька вихопилося. Стара схаменулась, і рішучий тон гостя її, видно, заспокоїв.

— Та чого ж ти, голубе, так раптом... що це? — спитала вона, дивлячись на заставу.

— Срібна цигарниця: адже я говорив минулого разу. Вона простягнула руку.

— Та що це ви такий блідий? Он і руки трусяться. Викупався, чи що, голубе?

— Пропасниця,— відповів він уривчасто.— І не схочеш, та будеш блідий... коли їсти нема чого,— додав він, ледве вимовляючи слова.

Сили знову зраджували його. Але відповідь здалася правдоподібною, стара взяла заставу.

— Що це? — спитала вона, ще раз пильно оглянувши Раскольникова і зважуючи заставу на руці.

— Річ... цигарниця... срібна... подивіться.

— Та щось наче й не срібна... Ач накрутив як. Силкуючись розв'язати шнурок і обернувшись до вікна, до світла (всі вікна в неї були зачинені, незважаючи на задуху), вона на якийсь час зовсім його залишила і стала до нього спиною. Він розстебнувся і звільнив сокиру з петлі, але ще не витяг зовсім, а тільки придержував правою рукою під пальтом. Руки були в нього страшенно безсилі, сам він відчував, як вони, з кожною миттю, щодалі більше терпли і дерев'яніли. Він боявся, що не витримає і впустить сокиру... зненацька в голові йому наче запаморочилося.

— Та що він тут накрутив! — з досадою вигукнула стара і зробила рух у його бік.

І хвилини не можна було гаяти більше. Він витяг сокиру зовсім, замахнувся, тримаючи її обома руками, що здавалися йому ніби чужими, і майже без зусилля, майже машинально, опустив на голову обухом. Удар вийшов слабким. Та тільки він раз опустив сокиру, де й взялася в ньому сила.

Стара, як і завжди, була простоволоса. Біляве з сивиною, ріденьке волосся її, як звичайно густо змащене оливою, було заплетене в мишачу кіску і підібране під уламок рогового гребінця на потилиці. Удар прийшо— вся в самісіньке тім'я, чому сприяв її малий зріст. Вона скрикнула, але дуже слабо, і раптом так і осіла на підлогу, хоч і встигла ще піднести обидві руки до голови. В одній руці все ще тримала "заставу". Тут він з усієї сили вдарив раз і другий, все обухом, і все по тім'ю. Кров хлинула, як з перекинутої склянки, і тіло повалилося навznak. Він відступив, дав упасти і зараз же схилився до її обличчя, вона була вже мертва. Очі були вирячені, наче хотіли вистрибнути, а лоб і все обличчя зморщені і спотворені судорогою.

Він поклав сокиру на підлогу, біля мертвої, і зараз же поліз їй в ки— дієню, стараючись не забруднитися кров'ю,— в ту саму праву кишеню, з якої вона минулого разу витягала ключі. Він був при повному розумі, вже не було затьмарень, не наморочилося в голові, але руки все ще дрижали. Він згадав потім, що був навіть дуже пильним, обережним, все старався не забруднитись... Ключі він зразу ж витяг; всі вони, як і тоді, були в одній в'язці, на одному сталевому кільці. Одразу ж він побіг з ними в спальню. Це була зовсім маленька кімната з величезним кіотом. Біля другої стіни стояло велике ліжко, дуже чисте, з шовковою, зшитою з клаптиків, ватяною ковдрою. Біля третьої стіни — комод. Дивна річ: як тільки він почав підбирати ключі до комода, як тільки почув їх брязкотіння, наче судорога пройшла по тілу. Йому знову захотілося кинути все і піти геть. Але це тривало лише мить; тікати було пізно. Він навіть усміхнувся на себе, аж раптом інша тривожна думка вдарила йому в голову. Йому зненацька здалося, що стара ще жива й ще може прийти до пам'яті. Залишивши ключі й комод, він побіг назад, до тіла, вхопив сокиру і замахнувся ще раз над старою, але не вдарив. Сумніву не було, що вона мертва. Нахилившись і розглядаючи її знову ближче, він побачив ясно, що череп був роздроблений і навіть звернутий трохи набік. Він хотів помацати пальцем, але відсмикнув руку, і так було видно. Крові тимчасом натекла вже ціла калюжа. Раптом він помітив на її шиї шнурок, смикнув його, але шнурок був міцний і не зривався, до того ще й намок у крові. Він спробував витягти так, з пазухи, але щось заважало, застрягло. В нетерпінні він змахнув було знову сокирою, щоб рубонуть по шнурку тут-таки, по тілу, зверху, але не посмів, і з зусиллям, забруднивши руки й сокиру, провозившись хвилини зо дві, розрізав шнурок, не торкаючись сокирою тіла, і зняв; він не помилився — гаманець. На шнурку були два хрестики, кипарисовий і мідний, і, крім того, фініфтяний образок; і тут— таки разом з ними висів невеликий замшевий засмальцьований гаманець з сталевим обідком і колечком. Гаманець був дуже туго напханий; Раскольников сунув його в кишеню, не одкриваючи, хрестик кинув старій на груди і, захопивши цього разу й сокиру, подався назад у спальню.

Він поспішав страшенно, вхопив ключі і знову почав возитися з ними. Але все якось невдало: не входили вони в замки. Не те щоб руки його так дрижали, але він все помилявся: хоч бачить, наприклад, що ключ не той, не підходить, а все-таки встромляє. Раптом він пригадав і зміркував, що цей великий ключ із зубчастою борідкою, який тут же начеплений серед інших маленьких, певна річ, зовсім не від комода (як і минулого



разу йому спало на думку), а від якої-небудь скриньки і що в цій саме скриньці, може, все й сховано. Він облишив комод і зараз же поліз під ліжко, знаючи, що скриньки старі жінки звичайно ставлять під ліжка. Так і є: стояла чимала скринька, більш аршина завдовжки, з випуклим віком, оббита червоним сап'яном, з сталевими цвяшками по ньому. Зубчастий ключ прийшовся і відімкнув. Зверху, під білим простиралом, лежала заяча шубка, крита червоним гарнітуром, під нею була шовкова сукня, потім шаль, а далі, вглиб, здавалося, лежало саме ганчір'я. Насамперед він заходився витирати об червоний гарнітур свої замащені в кров руки. "Червоне, ну а на червоному кров непримітна", — зміркував він і раптом схаменувся, подумав злякано: "Господи! Божеволію я, чи що?"

Але тільки повернувшись це ганчір'я, як раптом з-під шубки вислизнув золотий годинник. Він кинувся все перегортати. Дійсно, між ганчір'ям були перемішані золоті речі — певно, все застави, здані й не викуплені браслети, ланцюжки, сережки, шпильки тощо. Деякі були у футлярах інші просто загорнуті в газетний папір, але акуратно й дбайливо, в подвійні аркуші, і кругом обв'язані тасьмою. Не гаючись, він почав напихати ними кишені штанів і пальта, не розглядаючи і не розкриваючи згортків і футлярів; але він не встиг багато набрати...

Раптом йому почулося, що в кімнаті, де лежала стара, ходять. Він спинився і застиг, мов мертвий. Але все було тихо, певно, здалося. Зненацька виразно долинув ледь чутний зойк, чи то ніби хтось тихо і уривисте простогнав і замовк. Потім знову мертва тиша, хвилину або дві. Він сидів навпочіпки біля скриньки і чекав, ледве зводячи дух, а потім враз схопився, взяв сокиру і вибіг із спальні.

Серед кімнати стояла Лизавета, з великим клунком в руках, і дивилася заціпеніло на вбиту сестру, вся біла як полотно і наче не маючи сил крикнути. Побачивши його, вона затремтіла, мов лист, дрібним дрожем, і по всьому обличчю її побігли судороги, підвела руку, розкрила рота, але все-таки не скрикнула і повільно, задкуючи, почала відступати від нього в куток, пильно, у вічі, дивлячись на нього, але все без крику, наче їй бракувало повітря, щоб скрикнути. Він кинувся на неї з сокирою, губи її скривилися так жалібно, як у дуже маленьких дітей, коли вони починають чогось лякатися, пильно дивляться на той предмет, що їх лякає, і збираються закричати. І така ця бідолашна Лизавета була проста, затуркана і налякана раз назавжди, що навіть рук не звела захистити своє обличчя, хоч це був би найприродніший жест тої миті, бо сокира була зведена прямо над її обличчям. Вона тільки трохи піднесла свою вільну ліву руку, але не до обличчя, і повільно простягла її до нього вперед, наче відстороняючи його. Удар прийшовся просто по черепу, вістрям, і зразу прорубав всю верхню частину лоба, майже до тім'я. Вона так і впала. Раскольников зовсім був розгубився, схопив її клунок, кинув його знову і побіг у передпокій.

Страх охоплював його щодалі більше, особливо після цього другого, зовсім несподіваного вбивства. Йому хотілося якнайшвидше втекти звідси. І коли б у той час він був спроможний краще бачити і міркувати, коли б тільки міг збагнути всю скрутність свого становища, весь жах, все безумство і всю химерність його, зрозуміти

при цьому, скільки труднощів ще доведеться йому подолати, а може, й злочинств учинити, щоб вирватись звідси і дістатися додому, то цілком можливо, що він кинув би все і зараз же пішов би сам на себе заявити, і навіть не з страху за себе, а з самого тільки жаху й огиди до того, що він накоїв. Особливо огида здійснювалася і росла в ньому дедалі більше. Ні за що в світі не пішов би він тепер до скриньки і навіть у кімнати.

Але якась байдужість, мовби навіть якась задума, почала поволі оволодівати ним: часом він наче забувався чи, краще сказати, забував про головне і чіплявся думкою за дрібниці. А втім, зазирнувши в кухню і побачивши на ослоні відро з водою, він догадався вимити руки й сокиру. Руки його були в крові і липли. Сокиру він опустив лезом просто у воду, схопив кусок мила, що лежав на розбитому блюдечку, на підвіконні, і почав, просто у відрі, відмивати собі руки. Відмивши їх, він витяг і сокиру, вимив залізо, і довго, хвилин зо три, відмивав дерево, де закривавилось, навіть намилив ці місця. Далі все обтер білизною, що тут-таки сушилася на вірьовці, протягнутій через кухню, і потім довго і пильно оглядав сокиру біля вікна. Слідів не залишилось, тільки сокирище ще було мокре. Старанно вклав він сокиру в петлю під пальто. Потім, скільки давало можливості світло в півтемній кухні, оглянув пальто, штани, чоботи. Ніде, на перший погляд, начебто нічого не було, тільки на чоботях темніли плями. Він намочив ганчірку і обтер чоботи. Він знав однак, що оглядає погано, і, можливо, є щось таке, що впадає в очі, чого він не помічає. Замислений став, він серед кімнати. Важка, темна думка піднімалася в ньому, — думка, що він діє безглуздо і що зараз неспроможний ні міркувати, ні захистити себе, що зовсім, може, не те треба робити, що він робить тепер... "Боже мій! Треба тікати, тікати!" — пробурмотів він і кинувся в передпокій. Але тут чекав на нього такий жах, якого, безумовно, він ще й зроду не зазнавав.

Він стояв, дивився і не йняв віри очам: двері, зовнішні двері, з прихожої на сходи, ті самі, в які він недавно дзвонив і увійшов, були не— замкнені, навіть на цілу долоню прочинені: ні замка, ні защіпки, весь час, увесь цей час! Стара не замкнула за ним, можливо, з обережності. Але Господи! Бачив же він потім Лизавету! І як міг, як міг він не догадатись, що ввійшла ж вона якось. Не крізь стіну ж.

Він кинувся до дверей і зачинив їх.

— Та ні, знову не те! Треба йти, йти...

Він зняв защіпку, розчинив двері і почав прислухатися, чи не чути чого на сходах.

Довго він вслухався. Десь далеко, внизу, певно коло воріт, голосно і верескливо кричали чийсь два голоси, сперечалися і лаялись. "Чого вони?.." Він чекав терпеливо. Нарешті якось одразу все затихло, мов відрізало; розійшлися. Він уже хотів вийти, аж раптом на поверх нижче з гуркотом розчинилися двері на сходи, і хтось почав спускатися, наспівуючи якийсь мотив. "І які ото вони всі галасливі!" — майнула в нього думка. Він знову причинив за собою двері і переждав. Нарешті, все замовкло, ані душі. Він уже ступив було на сходи, аж знову почув чийсь нові кроки.

Ці кроки долинули здалека, ще з самого початку сходів, але він дуже добре і ясно пам'ятав, що з першого ж звуку, тоді ж став підозрівати чомусь, що це неодмінно сюди, на четвертий поверх, до старої. Чому? Звуки, чи що, були такі особливі, значливі? Хода

була важка, рівна, некваплива. Ось уже він проминув перший поверх, ось зійшов ще вище, все чутніше й чутніше! Почала долимати його тяжка задишка. От уже й третій поверх почався... Сюди! І раптом здалося йому, що він наче закріпився, що це наче уві сні, коли сниться, що доганяють, близько, хочуть убити, а сам наче приріс до місця і руками поворухити не в силі.

І, нарешті, коли вже гість почав сходити на четвертий поверх, тільки тоді він весь раптом стрепенувся і встиг-таки швидко й спритно прослизнути назад з сіней в квартиру і причинити за собою двері. Далі вхопив защіпку і тихо, нечутно, поклав її на петлю. Інстинкт допомагав. Закінчивши все, він причаївся, не дихаючи, просто біля самих дверей. Непроханий гість був уже теж біля дверей. Вони стояли тепер один проти одного, як недавно він з старою, коли двері розділяли їх, а він прислухався.

Гість кілька раз важко віддихнув. "Гладкий і великий, мабуть",— подумав Раскольников, стискаючи сокиру в руці. Справді, все це наче снилося. Гість взявся за ручку дзвоника і з силою смикнув.

Як тільки брязнув жерстяний звук дзвоника, Раскольникову раптом причулось, що в кімнаті ворухнулися. Якийсь час він навіть серйозно прислухався. Незнайомий смикнув ще раз, ще почекав і зненацька почав нетерпляче, з усієї сили торгати ручку дверей. З жахом дивився Раскольников, як підстрибує в петлі гачок защіпки і з тупим острахом чекав, що от-от защіпка зіскочить. Справді, це здавалося можливим: так сильно смикали. Він було намірився придержати защіпку рукою, але той міг догадатись. Голова його наче знову почала паморочитись. "От упаду",— майнула думка, але незнайомий заговорив, і він зараз же опам'ятався.

— Та що вони там, позасинали чи подушив їх хто. Тррри-кляті! — заревів він, мов з бочки.— Агов, Альоно Іванівно, стара відьмо! Лизавето Іванівно, краса невимовна! Відчиняйте! У, трикляті, сплять вони, чи що?

І знову, розлютившись, він раз десять підряд з усієї сили смикнув дзвоник. Десь певно, це була людина владна і своя в цьому домі.

В ту саму мить раптом дрібна, кваплива хода почулася недалеко на сходах. Підходив ще хтось. Раскольников і не розчув спочатку.

— Невже нема нікого? — дзвінко й весело закричав той, хто підійшов, просто звертаючись до першого відвідувача, який все ще смикав дзвоник.

— Стривайте! Ви залиштеся тут, а я побіжу вниз по двірника.

— Навіщо залишатись?

— Та мало що?..

— Ай справді...

— Я ж на судового слідчого готуюсь! Тут очевидно, очевидно щось не те! — палко вигукнув юнак і подався сходами вниз. Кох залишився, смикнув ще раз злегка дзвінок, і той дзенькнув раз, потім несильно, неначе розмірковуючи і роздивляючись, почав торгати ручку дверей, притягаючи і пускаючи їх, щоб переконатися ще раз, що вони на самій защіпці. Потім пихкаючи нахилився і став дивитись у замкову щілину, але в ній зсередини стримів ключ, отже, й нічого не могло бути Видно.

Раскольников стояв і стискав сокиру. Він був наче в нестямі. Він готувався навіть битися з ними, коли вони ввійдуть. Коли вони стукотіли в двері і змовлялися, йому кілька раз спадало на думку покінчити все разом і озватися до них з-за дверей. Часом хотілося йому почати лаятись з ними, дражнити їх, поки не одчинили. "Швидше б уже!" — майнуло в його голові. [...] Кроки стихли.

Раскольников скинув заціпку, прочинив двері, нічого не чути, і раптом, зовсім уже не думаючи, вийшов, причинив скільки міг щільніше двері за собою і рушив униз.

Він вже проминув третій поверх, аж раптом почув гомін нижче — куди подітись! Ніде ж не сховаєшся. Він побіг було назад, знову в квартиру.

— Ей, дідько лисий! Держи!

З криком вирвався хтось вниз з якоїсь квартири і не те що побіг, а наче покотився вниз по сходах, репетуючи:

— Митько! Митько! Митько! Митько! Митько! Чорти б тебе ухопили!

Крик закінчився вереском; останні звуки долинули вже знадвору; все затихло. Але в ту ж саму мить кілька чоловік, голосно і швидко розмовляючи, почали шумно сходити вгору, їх було троє чи четверо. Він почув дзвінкий голос юнака. "Вони!"

У розпачі рушив він їм просто назустріч: будь що буде! Спинять, все пропало, пропустять, теж все пропало: запам'ятають. Вони вже зближались: між ними лишались всього півповерха,— і раптом порятунок! За кілька сходинок від нього, праворуч, порожня і навстіж розчинена квартира, та сама квартира другого поверху, в якій працювали малярі, а тепер, мов навмисно, пішли. Вони ото, мабуть, і вибігли з таким лементом. Підлоги тільки що пофарбовані, серед кімнати стоїть діжечка і черепок з фарбою і з квачем. Миттю прослизнув він у відчинені двері і причаївся за стіною. Він зробив це вчасно: вони стояли вже на самій площадці. Потім повернули вгору і, голосно розмовляючи, пройшли мимо, на четвертий поверх. Він виждав, вийшов навшпиньках і побіг вниз.

Нікого на сходах. Коло воріт теж. Швидко проминув він підворіття і завернув на вулицю ліворуч.

Він дуже добре знав, він ще й як добре знав, що вони в цю мить уже в квартирі, що вони дуже здивувались, побачивши її відімкнутою, тим— часом як тільки що вона була замкнена, що вони вже дивляться на тіла і що мине не більше хвилини, як вони догадаються і остаточно зрозуміють, що тут оце зараз тільки був убивця і встиг десь сховатись, прослизнути повз них, утекти; догадаються, може, і про те, що він у порожній квартирі був, поки вони вгору проходили. А проте ні в якому разі не смів він прискорити ходи, хоч до першого рогу лишалося кроків із сто. "А чи не завернути в підворіття якесь і переждати де-небудь на незнайомих сходах? Ні, біда! А чи не кинути кудись сокиру? Чи не взяти візника? Біда, біда!"

Нарешті, ось і провулок, він завернув у нього напівмертвий, тут він був уже наполовину врятований і розумів це: менше підозрінь, до того ж тут було людно, і він губився в юрбі, мов піщинка.

Але всі ці муки так його знесли, що він ледве посувався. Піт виходив з нього краплями, шия була геть мокра. "Ач, нализався!" — гукнув хтось йому, коли він вийшов на канаву.

Він погано тепер тямив себе, чим далі, тим гірше. Але пам'ятав, проте, як раптом, вийшовши на канаву, злякався, що мало людей і що тут примітніше, і хотів було повернути назад у провулок. Незважаючи на те, що він мало не падав, все-таки пішов в обхід і повернувся додому зовсім з іншого боку.

Не в повній пам'яті пройшов він і у ворота свого будинку; принаймні він уже був на сходах, коли згадав про сокиру. А тимчасом треба було зробити дуже важливу справу: покласти сокиру назад, і як непомітніше. Звичайно, він уже не в силі був зміркувати, що, може, багато краще було б йому зовсім не класти сокиру на своє місце, а підкинути її, хоча б згодом, кудись на чужий двір.

Але все обійшлося благополучно. Двері в двірницьку були причинені, але не замкнені, отже, найімовірніше було, що двірник дома. Та він уже до того втратив здатність міркувати, що просто підійшов до двірницької і розчинив двері. Коли б двірник спитав його: "чого треба?" — він, можливо, так прямо і подав би йому сокиру. Але двірника знову не було, і він устиг покласти сокиру на те саме місце під лавою, навіть поліном прикрив, як було тоді. Нікого, жодної душі не зустрів він потім аж до самої своєї кімнати, хазяйчині двері були зачинені. Ввійшовши до себе, він кинувся на диван так, як був. Він не спав, але перебував у забутті. Коли б хтось зайшов тоді в його кімнату, він би зараз же схопився і закричав. Безформні уривки якихось думок так і роїлися в його голові, але він ні одної не міг схопити, ні на одній не міг спинитися, хоч як силкувався...

#### Частина друга

Так пролежав він дуже довго. Траплялося, що він наче й не прокидався, і тоді помічав, що вже давно ніч, але встати йому не спадало на думку. Нарешті, він побачив, що вже видно по денному. Він лежав на дивані горілиць, ще не зовсім отямившись від недавнього забуття. [...] Він сів на дивані, — і тут усе пригадав! Раптом, враз усе пригадав!

В першу мить він думав, що збожеволіє. Страшний холод охопив його, але холод був і від гарячки, яка вже давно почалася в нього під час сну. А тепер раптом вдарив такий озноб, що мало зуби не повилітали, і все в ньому так і заходило. Він розчинив двері і почав слухати: в домі все спало. З подивом оглядав він себе і все навколо в кімнаті і не розумів: як це він міг вчора, ввійшовши, не заціпнути двері і кинутись на диван не тільки не роздягнувшись, а навіть у капелюху: той скотився і тут же лежав долі, поряд з подушкою. "Коли б хто зайшов, що б він подумав? Що я п'яний, але..." Він кинувся до віконця. Світла було досить, і він мерщій почав себе оглядати, всього, з ніг до голови, весь свій одяг: чи немає слідів? Але так не можна було: трусячись від ознобу, почав він скидати з себе все і знову оглядати з усіх боків. Він обдивився все, до останньої нитки й клаптика, і, не ймучи собі віри, повторив огляд разів зо три. Але не було нічого, здається, ніяких слідів, тільки на тому місці, де штани внизу пообтріпувалися і звисала

бахрома, на цій бахромі лишилися густі сліди закипілої крові. Він ухопив великий складений ніж і пообрізував бахрому. Більше, здається, нічого не було. Раптом він згадав, що гаманець і речі, які він забрав у старої з скриньки, ще й досі у нього лежать в кишенях. Він і не подумав досі витягти їх і сховати! Не згадав про них навіть тепер, коли одяг оглядав! Що ж це? Миттю кинувся він витягати їх і викидати на стіл. Повибиравши все, навіть повивертавши кишені, щоб переконатись, чи не залишилося ще чого, він усю цю купу переніс в куток. Там, у самому кутку, внизу, в одному місці шпалери були розірвані і відстали од стіни: зараз же почав він усе запихати в цю дірку, під папір: "ввійшло! Все з-перед очей геть і гаманець теж!" — радісно думав він, підвівшись і тупо дивлячись в куток, на дірку, яка ще більше випнулася. Раптом він увесь здригнувся від жаху: "Боже мій,— шепотів він розпачливо,— що зі мною? Хіба це сховано? Хіба так ховають?"

Правда, він і не розраховував на речі; він гадав, що будуть самі тільки гроші, а тому й не приготував заздалегідь місця,— "але ж тепер, тепер я чого радію? — думав він.— Хіба так ховають? Справді розум мене зраджує". Знеможений, сів він на диван, і зараз же нестерпний озноб знову затрусив його. Машинально потяг він колишнє своє студентське зимове пальто, що лежало поблизу, на стільці, тепле, але вже майже вщент подране, укритися ним, і сон та марення враз охопили його. Він заснув.

Не більш як хвилин через п'ять він знову схопився і зараз же, в нестямі, знову кинувся до свого одягу. "Як це міг я знову заснути, в той час як нічого не зроблено! Так і є, так і є: петлю під пахвою досі не зняв! Забув, про таку річ забув! Такий доказ!" Він зірвав петлю і скоріше почав розривати її на шматки, запихаючи їх під подушку в білизну. "Шматки подертого полотна ні в якому разі не викличуть підозри; здається, так, здається, так!" — повторював він, стоячи посеред кімнати, і з напруженою до болю увагою почав знову оглядати все навколо, подивився на підлозі і скрізь, чи не забув ще чогось? Упевненість, що все, навіть пам'ять, навіть звичайний глузд зраджують його, починала нестерпно його мучити. "Що, невже це починається, невже кара настає? Ось, ось, так і є!" Справді, обрізки бахром, яку він пообтинав на штанях, так і валялися долі, серед кімнати, щоб перший же, хто ввійде, побачив! "Та що ж це зі мною!" — скрикнув він знову, мов несамопитий.

Тут спала йому на думку дивна річ: що, може, і весь його одяг у крові, що, може, багато плям, але він тільки не бачить їх, не помічає, бо тьма і пам'ять його ослабли... розум затьмарений... Раптом він пригадав, що й на гаманці теж була кров. "Ага! То, значить, і в кишені теж повинна бути кров, бо я ж ще мокрий гаманець тоді в кишеню ткнув!" Миттю вивернув він кишеню, і — так і є — на матерії є сліди, плями! "Виходить, розум не зрадив ще зовсім, виходить, є ще тьма і пам'ять, коли сам спохватився і догадався! — подумав він з торжеством, глибоко й радісно зітхнувши на повні груди,— просто слабкість гарячкова, хвилинне марення", і він видер усю ліву кишеню з штанів. В ту мить сонячний промінь освітив його лівий чобіт: на шкарпетці, що виглядала з чобота, неначе з'явилися знаки. Він скинув чобіт: "справді знаки! Весь носок шкарпетки пройшов кров'ю", певно, він в ту калюжу необережно тоді вступив... "Але

що ж тепер з цим робити? Куди подіти цю шкарпетку, бахрому, кишеню?"

Він згріб усе це в руку і стояв серед кімнати. "В грубу? Але в грубі насамперед почнуть трусити. Спалити? То чим спалити? Он і сірників навіть немає. Ні, краще вийти куди-небудь і все викинути. Авжеж! Краще викинути! — повторював він, знову сідаючи на диван,— і зараз, цю ж мить, не зволікаючи!.." Але замість того голова його знову схилилася до подушки, знову зледенів його нестерпний озноб; він знову потяг на себе шинель. І довго, кілька годин, в маренні його мучила поривами думка, що "от би зараз, не зволікаючи, треба б піти куди-небудь і все викинути, щоб нічого тут не лишалось, швидше, швидше!" Він кілька раз поривався : з дивана, хотів підвестися, та вже не міг. Остаточно збудив його сильний і стукіт у двері.

— Та відчини, живий, чи ні? І все ото він спить! — гукала Настя, грюкаючи кулаком у двері, — цілісінькі тобі дні, мов той пес, спить! Пес і справді! Відчиняй, чи що. Одинадцята ж година!

— А може, і дома немає! — промовив чоловічий голос.

"Еге! Та це ж голос двірника... Чого йому треба?"

Він схопився і сів на дивані. Серце колотилося так, що аж боляче зробилося.

— А заціпнувся ж хто? — заперечила Настя,— ач, замикатися почав! Самого, чи що, вкрадуть? Відчини, розумнику, прокинься!

"Чого треба? Навіщо двірник? Все відомо. Чинити опір чи пустити? Пропадай..."

Він трохи підвівся, нахилився вперед і відщепнув двері.

Кімната його була така маленька, що можна було зняти заціпку, не встаючи з ліжка.

Так і є: стоять двірник і Настя.

Настя якось дивно його оглянула. Він визивно і розпачливо глянув на двірника. Той мовчки простягнув йому сірого, складеного вдвоє папірця, запечатаного пляшковим сургучем.

— Повістка з контори,— сказав він, подаючи папірця.

— З якої контори?..

— В поліцію, значить, кличуть, у контору. Звісно, яка контора.

— В поліцію!.. Чого?..

— А мені звідки знати. Кличуть, то йди.— Він пильно подивився на юнака, озирнувся навколо і повернувся, щоб іти.

— Либонь зовсім занедужав? — зауважила Настя, не зводячи з нього очей. Двірник теж на мить обернув голову.— З учорашнього дня в жару,— додала вона.

Він не відповів і тримав в руках папірця, не розпечатуючи.

— Та вже не вставай,— вела далі Настя, розжалобившись і побачивши, що він спускає з дивана ноги.— Хворий, то й не йди, не згорить. Що це у тебе в руках?

Він подивився: в правій руці у нього відрізані шматки бахроми, шкарпетка і клапті видраної кишені. Так і спав з ними. Потім уже, думаючи про все це, згадав він, що й прокидаючись в жару, міцно-міцно стискував усе це в руці і так знову засинав.

— Ач, лахміття якогось назбирав і спить з ним, наче з скарбом...— І Настя

зайшлася своїм хворобливо-нервовим сміхом.

Миттю впхнув він усе під шинель і втупився в неї очима. Хоч і не міг він в ту мить як слід розмірковувати, але відчував, що з людиною не так поводитимуться, коли прийдуть її забирати. "Але ж... поліція?"

— Чаю б випив? Хочеш, чи як? Принесу, лишилося...

— Ні... я піду, я зараз піду,— бурмотів він, зводячись на ноги.

— Та ти ж і з сходів не зійдеш.

— Піду...

— Ну, як хочеш.

Вона вийшла слідом за двірником. Зараз же кинувся він до світла оглядати шкарпетку і бахрому: "Плями є, та не так вже й помітно; все забруднилося, затерлось і вже вицвіло. Хто не знає наперед — нічого не розбере. Настя, виходить, нічого не могла помітити здалека, хвалити Бога!" Тоді з трепетом розпечатав він повістку і почав читати; довго читав він і нарешті зрозумів. Це була звичайнісінька повістка з кварталу, треба було з'явитися сьогодні, о пів на десяту, в контору квартального наглядача.

"Та що ж це таке? Ніяких я справ сам по собі не маю з поліцією! І чому саме сьогодні? — думав він з болісним здивуванням.— Господи, та швидше б уже!" Він було став на коліна молитись, але навіть сам засміявся,— не з молитви, а з себе. Поквапливо почав одягатись. "Пропаду так пропаду, байдуже! Шкарпетку надіти! — спало йому раптом на думку,— ще більше затреться в пилу, і сліди зникнуть". Та тільки він надів, зараз же і зірвав її з огидою і жахом. Зірвав, але, згадавши, що іншої немає, взяв і надів знову — і знову засміявся. "Все це умовно, все відносно, все самі тільки форми,— подумав він мигцем, самим тільки краєчком думки, а сам трусився усім тілом, — адже от і надів! Адже закінчив тим, що надів!" Сміх, проте, зараз же змінився розпачем. "Ні, не під силу..." — подумалося йому. Ноги його дрижали. "Від страху",— пробурмотів він сам собі. Голова наморочилася і боліла від жару. "Це хитрість! Це вони хочуть заманути мене хитрістю і раптом збити на всьому", думав він далі, виходячи на сходи. "Погано те, що я майже в маренні... я можу ляпнути якусь дурницю..." [...]

Дійшовши до повороту на вчорашню вулицю, він з тяжкою тривогою заглянув у неї, на той будинок... і зразу ж відвів очі.

"Якщо спитають, я, може, і скажу", подумав він, підходячи до контори. [...]

Він показав повістку, і — Ідіть туди, до письмоводителя,— сказав писар і тицьнув вперед пальцем, показуючи на найдальшу кімнату.

Раскольников увійшов в цю кімнату (четверту числом), тісну і повну— повнісіньку публіки,— людей трохи краще вдягнених, ніж у попередніх кімнатах. Серед відвідувачів було дві дами. Одна в траурі, бідно вбрана, сиділа за столом навпроти письмоводителя і щось писала під його диктовку. Друга ж дама, огрядна і багрово-червона, з плямами, показна жінка, і вбрана щось уже надто пишно, з брошкою завбільшки з чайне блюдечко на грудях, стояла осторонь і чогось чекала. Раскольников сунув письмоводителеві свою повістку. Той побіжно глянув на неї, сказав "почекайте", і продовжував диктувати траурній дамі.



Раскольников відчув полегшення. "Мабуть, не те!" Потроху він почав сміливішати, він умовляв сам себе всіма силами підбадьоритися і опам'ятатись.

"Яка-небудь дурниця, яка-небудь зовсім незначна необережність, і я можу себе виказати! Гм... шкода, що тут повітря немає,— ще подумав він,— задуха... В голові ще більше наморочиться... і розум теж..."

Він відчув страшенне безладдя в думках, боявся, що кінець кінцем не зможе володіти собою. Він силкувався приліпитись думкою до чогось, думати про що-небудь зовсім стороннє, але це ніяк не вдавалося. Письмоводитель, проте, дуже цікавив його: йому весь час хотілося хоч що— небудь дізнатися, розгадати вже з самого його вигляду. Це був зовсім молодий чоловік, років двадцяти двох, з смаглявою і рухливою фізіономією, що виглядав старішим за свої роки, одягнений за модою і фатовато, з проділом на потилиці, розчесаний і на помаджений, з безліччю перснів і каблучок на білих, відчищених щітками пальцях і золотими ланцюжками на жилеті. До якогось іноземця, що був тут, він навіть промовив кілька слів по-французьки, і дуже задовільно. [...]

Зненацька, шумно, з хвацьким виглядом, якимось особливо поводячи в такт крокам плечима, ввійшов офіцер, кинув кашкета з кокардою на стіл і сів у крісло. Пишна дама так і підстрибнула з місця, угледівши його, і з якимсь особливим захватом почала присідати, але офіцер не звернув на неї найменшої уваги, а вона вже не сміла при ньому сісти. Це був помічник квартального наглядача. Він мав рудуваті вуси, що горизонтально стирчали в обидва боки, і надзвичайно дрібні риси обличчя, яке, проте, нічого особливого, крім хіба що нахабства, не виражало. Скоса і майже з обуренням подивився він на Раскольникова: занадто вже на ньому поганий був одяг, а осанка, незважаючи на все приниження, все Ще не відповідала одягові; Раскольников, з необережності, дивився на нього надто довго і пильно, так що той навіть образився.

— Тобі чого? — крикнув він, певно дивуючись, що такий обірванець і не думає знічуватись під його грізним оком.

— Викликали... за повісткою...— ледве відповів Раскольников.

— Це в справі про стягнення з них грошей, з студента,— заквапився письменник, відриваючись від паперів.— Ось,— і він передав Раско— льникову зошит, показавши там місце,— читайте!

"Грошей? Яких грошей? — думав Раскольников,— але... значить, вже напевно не те!" І він здригнувся з радості. Йому враз стало зовсім, зовсім легко. Наче тягар з плечей спав.

— А о якій годині вам з'явиться написано, шановдобродь? — вигук, нув поручик, не знати з чого щодалі більше ображаючись,— вам пишуть о дев'ятій, а тепер уже дванадцята година!

— Мені принесли тільки чверть години тому,— голосно і через плече відповів Раскольников, який теж зненацька і несподівано для себе роз. сердився, навіть відчуючи в цьому деяке задоволення.— І того досить що я, хворий, в гарячці, прийшов!

— А ви не кричіть тут!

— Я й не кричу, а дуже рівно говорю, а це ви на мене кричите, а я студент і кричати на себе не дозволю.

Помічник так скипів, що в першу мить навіть нічого не міг вимови-" ти, і тільки якісь бризки вилітали з його вуст. Він схопився з місця.

— Мо-о-о-вчать! Ви в присутствії. Прошу не гр-р-ру-біянити!

— Та й ви в присутствії,— вигукнув Раскольников,— і мало того, що кричите, ще й цигарку палите, отже, всім нам неповагу чините.— Проказавши це, Раскольников відчув невимовну насолоду.

Письмоводитель з усмішкою дивився на них. Запальний поручик був, видно, збентежений.

— Це не ваше діло! — прокричав він, нарешті, якимсь неприродно голосно,— а от дайте-но відзив, якого від вас вимагають. Покажіть-но йому, Олександрє Григоровичу. Скарги на вас! Грошей не сплачуєте! Ач який сокіл вилетів ясний!

Але Раскольников уже не слухав і жадібно схопив папір, шукаючи мерщій розгадки. Прочитав раз, удруге, і не зрозумів.

— Це що ж таке? — спитав він письменника.

— Це гроші з вас за позичковим листом вимагають, стягнення. Ви повинні або сплатити з усіма витратами, пенею тощо, або дати писаний відзив, коли зможете сплатити, а разом з тим і зобов'язання не виїжджати, поки борг не сплатите, із столиці і не продавати та не утаювати свого майна. А позикодавець вільний продати ваше майно, а з вами учинити, як велить закон.

— Та я... нікому не винен!

— Це вже нас не обходить. А до нас ось надійшов для стягнення прострочений і законно опротестований позичковий лист на сто п'ятнадцять карбованців, який ви видали вдові, колезькій асесорші Зарніциній, дев'ять місяців тому, і від удови Зарніциної перейшов сплатою до надвірного радника Чебарова; ми й пропонуємо вам дати відзив з цього приводу.

— Та вона ж моя хазяйка?

— Ну то що ж, що хазяйка?

Письмоводитель дивився на нього з поблажливо-співчутливою усмішкою, а разом з тим і з деяким торжеством, як на новака, що його ще тільки починають обстрілювати: А що, мовляв, як ти себе тепер відчуваєш? " Але яке, яке було йому тепер діло до позичкового листа, до стягнення! Чи вартє ще й це тепер хоч якоїсь тривоги, хоч якоїсь навіть уваги! Він стояв, читав, слухав, відповідав і навіть сам запитував, але все це машинально. Торжество самозбереження, врятування від гнітючої небезпеки,— ось що сповнювало в цю мить усе його єство, без передбачення, без аналізу, без подальших загадувань і відгадувань, без сумнівів і без запитань. [...]

— Прошу пробачити, капітан,— почав він дуже розв'язне, звертаючись раптом до Никодима Хомича,— зрозумійте ж моє становище... Я готовий навіть просити у них вибачення, коли в чому з свого боку був нечемний. Я бідний і хворий студент,

пригнічений (він так і сказав: "пригнічений") бідністю. Я колишній студент, бо тепер не можу утримати себе, але я одержу гроші... У мене мати і сестра в —й губернії... Мені пришлють, і я... сплачу. Хазяйка моя добра жінка, але вона так озлилася від того, що я уроки втратив і не плачу четвертий місяць, що не посилає мені навіть обідати... І не розумію зовсім, який це вексель! Тепер вона з мене править за позичковим цим листом, та що ж я їй заплачу, розміркуйте самі!..

— Але ж це нас не обходить...— знову було зауважив письменник.

— Стривайте, стривайте, я з вами цілком згоден, але дозвольте і мені сказати,— підхопив знову Раскольников, звертаючись не до письменника, а все ще до Никодима Хомича, але стараючись з усіх сил звертатися також і до Іллі Петровича, хоч той вперто удавав, що копається в паперах і підкреслено не звертає на нього уваги,— дозвольте і мені з свого боку пояснити, що я живу в неї вже близько трьох років, від самого того часу, коли приїхав з провінції, і раніше... раніше... а втім, чому ж мені і не признатися зараз, з самого початку я пообіцяв, що одружусь з її дочкою, обіцянка була словесна, цілком вільна... Це була дівчина... а втім, вона мені навіть подобалась... хоч я і не був закоханий... словом, молодість, тобто я хочу сказати, що хазяйка мене тоді охоче кредитувала, і я провадив почасти таке життя... я дуже був легковажний...

— Від вас зовсім не вимагають таких інтимностей, шановдобродь, та й часу немає,— грубо і з торжеством перебив було Ілля Петрович, але Раскольников схвилювано і собі перебив його, хоч йому раптом надзвичайно важко стало говорити.

— Але дозвольте, дозвольте ж мені, хоч в якійсь мірі все розповісти... як було діло і... в свою чергу... хоч це й зайве, згоден з вами, розповідати,— але рік тому ця дівчиця вмерла з тифу, я ж лишився жильцем, як був, і хазяйка, коли переїхала на теперішню квартиру, сказала мені... і сказала по-дружньому... що вона цілком у мені впевнена і все таке... але чи не погоджусь я, мовляв, дати їй цей позичковий лист на сто п'ятнадцять карбованців — стільки, як вона вважала, я їй заборгував. Дозвольте: вона так і сказала, що, коли я дам цей папір, вона знову кредитуватиме мене скільки потрібно і що ніколи, ніколи з свого боку,— це її власні слова були,— вона не скористається цим папером, аж поки я сам не сплачу... І от тепер, коли я і уроки втратив і їсти мені нічого, вона і подає до стягнення... Що ж я тепер скажу?

— Всі ці зворушливі подробиці, шановдобродь, нас не обходять,— зухвало відрізав Ілля Петрович,— ви повинні дати відзив і зобов'язання, а що ви там були закохані і всі ці трагічні місця, до цього нам зовсім немає діла.

— Ну це ти вже... жорстоко...— пробурмотів Никодим Хомич, сідаючи до стола і теж починаючи підписувати. Йому якось соромно стало.

— Пишіть же,— сказав письменник Раскольникову.

— Що писати? — спитав той якось особливо грубо.

— А я вам продиктую.

Раскольникову здалося, що письменник повівся з ним зневажливіше і презирливіше після його сповіді,— та, дивна річ,— йому раптом самому зробилося зовсім байдуже до чиєї б то не було думки, і зміна ця сталася якось миттю, одразу.

Коли б він захотів подумати трохи, то, звичайно, здивувався б з того, як міг він так говорити з ними ще хвилину тому і навіть нав'язуватись з своїми почуттями? І звідки взялися ці почуття? Навпаки, тепер, коли б раптом кімната наповнилася не квартальними, а найщирішими друзями його, то й тоді, здається, у нього не знайшлося б для них жодного людського слова, так пусто раптом стало в його серці. Страшна свідомість нестерпної, безмірної самотності і відчуженості вразила його душу. Не жалюгідність його сповіді Іллі Петро— вичу або власного приниження перед поручиком перевернули раптом так йому серце. О, яке йому діло тепер до власної підлоти, до всіх цих амбіцій, поручиків, німкенів, стягнень, контор та всього іншого. Коли б в цю мить його присудили навіть спалити, то й тоді він не ворухнувся б, навіть навряд чи вислухав би уважно вирок. З ним робилося щось дивне. Відчуття було зовсім нове, незнайоме. Такого він ще ніколи не переживав. Не те, щоб він розумів, але він виразно відчував, усією силою відчуття, що не тільки зворушливі експансивні, як оце щойно, але навіть які б там не було розмови йому вже не можна більше заводити з цими людьми в квартальній конторі, і хай би тут усі були його рідні брати і сестри, а не квартальні поручики, то й тоді йому зовсім не слід було б звертатися до них і ні в якому навіть випадку життя; він ніколи ще досі не переживав такого дивного і жахливого відчуття. І що над усе нестерпніше — це було більш відчуття, ніж свідомість, ніж розуміння; безпосереднє відчуття, найтяжче відчуття з усіх, які він пережив на своєму віку.

Письмоводитель почав диктувати йому форму звичайного в такому випадку відзиву, тобто сплатити не можу, обіцяю ось тоді (коли-небудь), з міста не виїду, майна ні продавати, ні дарувати не буду тощо.

— Та ви писати не можете, у вас перо з рук падає,— зауважив письменник, з цікавістю придивляючись до Раскольника. — Ви хворі?

— Так... в голові наморочиться... кажіть далі!

— Та все, підпишіться.

Письмоводитель взяв у нього папір і повернувся до інших. Раскольников віддав перо, але замість того, щоб підвестися й піти, поклав обидва лікті на стіл і стиснув руками голову. Наче цвях йому вбивали в тім'я. Дивна думка спала йому раптом: встати зараз, підійти до Никодима Хомича і розповісти йому все про вчорашнє, все до останньої дрібниці, потім піти разом з ним на квартиру і показати їм, де сховано речі в кутку, в дірці. Потяг був такий сильний, що він уже підвівся з місця, щоб здійснити свій намір. Чи не подумати ще хоч хвилину? — майнуло в голові.— Ні, краще не роздумуючи, і геть тягар з плечей!" Але раптом він спинився, мов прикипів до місця: Никодим Хомич захоплено щось говорив Іллі Петровичу, і до нього долинули слова:

— Бути того не може, обох звільнять. По-перше, все суперечить, дивіться: навіщо їм двірника кликати, коли б це вони вчинили? На себе доносити, чи як? Чи хитруючи? Ні, це було б занадто хитро! І, нарешті, студента Пестрякова бачили коло самих воріт обидва двірники і міщанка в ту саме мить, коли він заходив: він ішов з трьома приятелями і розстався з ними коло самісіньких воріт і де живе у двірників розпитував,

ще коли приятелі не пішли. Чи ж буде такий розпитувати, де живе, коли з таким наміром ішов? А Кох, так той, перш ніж до старої заходити, вниз у срібляра півгодини сидів і рівно за чверть до восьмої від нього нагору до старої пішов. Тепер обміркуйте...

— Але дозвольте, як же у них така суперечність сталася: самі запевняють, що стукали і що двері були замкнені, а через три хвилини, коли з двірником прийшли, виходить, що двері відімкнені?

— В тому й штука: вбивця неодмінно там сидів і замкнувся на защіпку; і неодмінно б його там застукали, коли б Кох не зробив дурниці, не

пішов сам за двірником. А він саме в оцей проміжок і встиг спуститися по сходах і прошмигнути повз них як-небудь. Кох обома руками хрестився: "Коли б я там, каже, лишився, він би вискочив і мене вбив сокирою". Російський молебень хоче відправити, хе-хе!..

— А вбивцю ніхто не бачив?

— Та де ж тут побачити? Будинок — Ноїв ковчег,— зауважив письменник, який прислухався з свого місця.

— Справа ясна, справа ясна! — переконано повторив Никодим Хомич.

— Ні, справа дуже неясна,— скріпив Ілля Петрович. Раскольников взяв свого капелюха і попрямував до дверей, але до дверей не дійшов...

Коли він опритомнів, то побачив, що сидить на стільці, що його підтримує справа якийсь чоловік, що зліва стоїть другий чоловік, і тримає жовту склянку з жовтою водою, і що Никодим Хомич стоїть перед ним і пильно дивиться на нього; він підвівся з стільця.

— Що це, ви хворі? — досить різко спитав Никодим Хомич.

— Вони ще як підписувалися, то ледве пером водили,— зауважив письменник, сідаючи на своє місце і беручись знову до паперів.

— А давно ви хворі? — гукнув Ілля Петрович з свого місця, так само перебираючи папери. Він, звичайно, теж розглядав хворого, коли той знепритомнів, але зразу ж відійшов, скоро той прийшов до пам'яті.

— З учорашнього...— пробурмотів у відповідь Раскольников.

— А вчора з дому виходили?

— Виходив.

— Хворий?

— Хворий.

— О якій годині?

— О восьмій годині вечора.

— А куди, дозвольте спитати?

— По вулиці пройшовся.

— Коротко і ясно.

Раскольников відповідав різко, уривисто, блідий, мов полотно, і не опускаючи чорних запалених очей своїх перед поглядом Іллі Петровича.

— Він ледве на ногах стоїть, а ти...— почав Никодим Хомич.

— Ні-чо-го! — якимось особливо проказав Ілля Петрович. Никодим Хомич хотів було додати ще щось, але, глянувши на письменоводителя, який теж дуже пильно дивився на нього, замовк.

Всі раптом замовкли. Дивно було.

— Ну, гаразд,— закінчив Ілля Петрович,— ми вас не затримуємо.

Раскольников вийшов. Він ще встиг подумати, що, як тільки за ним зачинилися двері, в кімнаті раптом почалася жвава розмова, найбільш виділявся голос Никодима Хомича, який щось запитував... На вулиці він зовсім опам'ятався.

Обшук, обшук, зараз обшук! — твердив він про себе, поспішаючи дійти,— прокляті! підозрівають!" Недавній страх знову охопив його всього, з ніг до голови.

## II

А що, коли вже й був обшук? Що, коли їх зараз у себе й застану?"

Та от і його кімната. Нічого й нікого, ніхто не заглядав. Навіть Настя ні до чого не доторкалася. Але, Господи! Як же він міг лишити все в цій дірці?

Він кинувся в куток, засунув руку під шпалери і почав витягати ре4ї і наповнювати ними кишені. Всього виявилось вісім штук: дві маленькі коробки з сережками чи з чимось подібним,— він добре не роздивився, потім чотири невеличкі сап'янові футляри. Один ланцюжок був просто загорну, тий в газетний папір. І ще щось у газетному папері, здається, орден.

Він поклав усе в різні кишені, в пальто і в праву кишеню штанів, що лишалася ціла, дбаючи, щоб не було примітне... Гаманець теж узяв разом з речами. Потім вийшов з кімнати, покинувши тепер двері навіть зовсім навстіж.

Він ішов швидко, твердим кроком, і хоч почував себе так, ніби все в нього поламане, та свідомості не втрачав. Боявся він погоні, боявся, що через півгодини, через чверть години може вийти вже інструкція стежити за ним; значить, що б там не стало, треба вчасно сховати кінці. Треба впоратись, поки ще лишилося хоч скільки-небудь сил і хоч якась здатність розмірковувати... Куди ж іти?

Це було вже давно вирішено: "Кинути все в канаву, і кінці у воду, і край". Так вирішив він ще вночі, в маренні, в ті короткі хвилини, коли,— він пам'ятав це,— кілька раз поривався встати і йти: "Швидше, швидше, і все викинути". Але викинути, як виявилось, було дуже важко.

Він бродив по набережній Єкатерининського каналу вже з півгодини, а може, й більше, і кілька раз поглядав на сходи в канаву, де на них натрапляв. Але годі було й думати здійснити намір: тут або плоти стояли коло самих сходів, і на них жінки прали білизну, або човни були прив'язані, і скрізь людей хто й зна скільки, та й звідусіль з набережних, з усіх боків, можна бачити, помітити: підозріло, що людина навмисно зійшла вниз, спинилась і щось кидає у воду. А що коли футляри не потонуть, а попливуть? та й звичайно, це буде такі Кожен побачить. І без того вже всі так і дивляться, зустрічаючись, оглядають, наче їм тільки й діла. "Чого це так, чи мені, може, здається",— думав він.

Нарешті, спало йому на думку, що чи не краще буде піти куди-небудь на Неву? Там

і людей менше, і непомітніше, і, в усякому разі, зручніше, а головне — далі від тутешніх місць. І здивувався раптом: як це він цілих півгодини бродив у тузі та в тривозі, і в небезпечних місцях, а цього не міг надумати раніше! І тільки тому аж півгодини на безрозсудну справу згаяв, що так уже раз уві сні, в маренні вирішено було! Він ставав дуже неуважним і забутливим і знав це. Конче треба було поспішати!

Він пішов до Неву по В-му проспекту, але дорогою йому раптом ще спало на думку: "Навіщо на Неву? Навіщо у воду? Чи не краще зайти кудись дуже далеко, знову хоч на острови, і там десь у безлюдному місці, в лісі, під кущем,— закопати все це і дерево,— про всякий випадок, запам'ятати?" І хоч він відчував, що не в силі ясно і розумно обмірковувати всього в цю мить, але думка йому здалася правильною.

Але на острови йому не судилося потрапити, а сталося інше: виходячи з В-го проспекту на площу, він зненацька побачив ліворуч від себе вхід у двір, оточений зовсім глухими стінами. Справа, од самих воріт, далеко в двір тяглася глуха небілена стіна сусіднього чотириповерхового будинку. Зліва, паралельно глухій стіні і теж од самих воріт, починався дерев'яний паркан, який, кроків за двадцять в глибині двору, завертав ліворуч. Це було глухе відгороджене місце, де лежали якісь матеріали. Далі, в глибині двору, виглядав з-за паркана ріг низького, закуреного цегляного сарая, мабуть, частина якоїсь майстерні, певно, каретної або слюсарної, чи щось подібне до того; скрізь, майже від самісіньких воріт, чорні та багато вугільного пилу. "От куди б підкинути й піти!" — спало йому раптом на думку. Не помічаючи нікого в дворі, він завернув у ворота і побачив, якраз поблизу воріт, прилаштовано до паркана жолоб (як це часто буває в таких будинках, де багато фабричних, артільних, візників та ін.), а над жолобом, тут-таки на паркані, написано крейдою звичайний в таких випадках дотеп: "Тута зупинятися заборонено". Отже, вже й те добре, що ніякого підозріння, чого зайшов і спинився. "Тут усе так разом і кинути де-небудь купкою і піти!"

Оглянувшись ще раз, він уже й руку встромив в кишеню, аж раптом біля самісінької зовнішньої стіни, між ворітьми і жолобом, де й всієї відстані було не більш як аршин, помітив він великий необтесаний камінь, вагою приблизно, може, пуда на півтора, що прилягав до цегляної вуличної стіни. За цією стіною була вулиця, тротуар, чути було, як сновигали прохожі, яких тут завжди чимало, але за ворітьми його ніхто не міг побачити, хіба що зайшов би хтось з вулиці, що, звичайно, цілком могло статися, а тому треба було поспішати.

Він нахилився до каменя, взяв його за край міцно, обома руками, зібрав усі свої сили і перевернув його. Під каменем була невелика заглибина: зараз же він почав викидати в неї все з кишені. Гаманець ліг на самий верх, і все-таки в заглибині лишалось ще місце. Потім він знову взявся за камінь, одним обертом повернув його тим боком, яким він лежав досі, і той став на своє місце, хіба що трошки здавався вищим. Але він підгрів землі і утоптав по краях ногою. Нічого не було помітно. [...]

Він прийшов до себе вже надвечір, отже, проходив загалом годин шість. Де і як ішов назад, нічого він цього не пам'ятав. Роздягтись, дрижачи, наче загнаний кінь, він ліг на диван, натягнув на себе шинель і одразу ж задрімав...

Прокинувся він, коли вже зовсім смеркло, від страшного крику. Боже, що це за крик! Таких неприродних звуків, такого зойку, голосіння, скреготу, сліз, биття і лайки він ніколи ще не чув і не бачив. Він і уявити не міг такого звірства, такої несамовитості. Жахнувшись, підвівся він і сів на своєму ложі, знову і знову завмираючи й мордуючись. Але бійка, крики і лайка долинали дедалі дужче. І от, на превеликий подив, він раптом почув голос своєї хазяйки. Вона скигвила, вищала й голосила, поспішаючи, хапаючись, випускаючи слова, так що й розібрати нічого не можна було, про щось благаючи,— звичайно, про те, щоб її перестали бити, бо її нещадно били на сходах. Голос того, хто бив, зробився таким страшним від злості й люті, що вже тільки хрипів, але все-таки і він теж щось говорив і теж швидко, нерозбірливо, поспішаючи й захлинаючись. Раптом Раскольников затремтів, мов лист: він пізнав той голос; це був голос Іллі Петровича. Ілля Петрович тут і б'є хазяйку! [...]

Раскольников безсило впав на диван, але вже не міг склепити очей, він пролежав з півгодини в таких муках, охоплений нестерпним безмежним жахом, якого ніколи ще не зазнавав. Раптом яскраве світло сяйнуло в його кімнаті: увійшла Настя з свічкою і з тарілкою супу. Подивившись на нього уважно і розглядивши, що він не спить, вона поставила свічку на стіл і почала розкладати принесене: хліб, сіль, тарілку, ложку.

— Певно, від учорашнього не їв. Цілісінький день прошвендяв, а самого пропасниця трусить.

— Насте... за що били хазяйку?

Вона пильно подивилась на нього.

— Хто бив хазяйку?

— Зараз... півгодини тому, Ілля Петрович, наглядачів помічник, на сходах... За що він так її побив? і... чого приходив?

Настя мовчки і нахмурившись розглядала його і довго так дивилася. Йому дуже неприємно зробилося від цього роздивляння, навіть моторошно.

— Настя, чого ж ти мовчиш? — несміло проказав він, нарешті, слабким голосом.

— Це кров,— відповіла вона, нарешті, тихо і немовби про себе.

— Кров... Кров!.. Яка кров?..—бурмотів він, бліднучи і відсуваючись до стіни. Настя мовчки дивилася на нього.

— Ніхто хазяйку не бив,— промовила вона знову суворим і рішучим голосом. Він дивився на неї, ледве дихаючи.

— Я сам чув... я не спав... я сидів,— ще несміливіше проказав він,— Я довго слухав... Приходив наглядачів помічник... На сходи всі повибігали, з усіх квартир...

— Ніхто не приходив. А це кров у тобі кричить. Це коли їй виходу немає і вже скипатись почне, тут і почне верзтись... їсти будеш, чи як?

Він не відповів. Настя все стояла над ним, пильно дивилася на нього і не йшла.

— Пити дай... Настенько...

Вона пішла вниз і хвилини за дві повернулася з водою в білому глиняному кухлі; але він уже не пам'ятав, що було далі. Пам'ятав тільки, як ковтнув раз холодної води, проливши з кухля на груди. Потім знепритомнів.



### III

А втім, він не був увесь час повністю непритомний у всі ті дні, поки хворів: це був гарячковий стан, з маренням і півсвідомістю. [...]

Сталося це вранці, о десятій годині. Якраз в цей час, ясними днями, сонце завжди довгою смугою проходило по його правій стіні і освітлювало куток коло дверей. Біля ліжка його стояла Настя і ще якийсь чоловік, що з цікавістю його розглядав, але був зовсім йому не знайомий. Це був юнак у каптані, з борідкою, з вигляду він скидався на артільника. Крізь прочинені двері заглядала хазяйка. Раскольников підвівся.

— Хто це, Насте? — спитав він, показуючи на незнайомого.

— Бач, опритомнів! — сказала вона.

— Опритомніли, — озвався артільник. Догадавшись, що він опритомнів, хазяйка, яка досі визирала з-за дверей, зараз же причинила їх і сховалася. Вона і завжди була несмілива і не могла переносити всяких тяжких розмов; їй було років сорок, і була вона гладка і опасиста, чорноброва і чорноока, добра від повноти і від лінощів; і з себе навіть дуже непогана. Соромлива ж була над міру.

— Ви... хто? — продовжував допитуватись Раскольников, звертаючись до артільника. Але в ту ж мить знову відчинилися двері навстіж, і, трохи нахилившись, — він був надто високий, — увійшов Разуміхін.

— Чисто тобі морська каюта, — вигукнув він, заходячи, — завжди лобом стукаюся; а теж квартирою називається! А ти, брат, опритомнів? Зараз від Пашеньки чув.

— Оце тільки опритомнів, — сказала Настя.

— Оце тільки опритомніли, — підтакнув знову артільник, осміхаючись.

— А ви ж самі хто будете? — спитав, зненацька звертаючись до нього, Разуміхін. — Я от, бачите, Вразуміхін; не Разуміхін, як мене всі величають, а Вразуміхін, студент, дворянський син, а він мій приятель. Ну, а ви ж хто такий?

— А я в нашій конторі артільником, від купця Шелопаєва, і сюди в справі.

— То сідайте он на той стілець, — сам Разуміхін сів на другий, по той бік столика. — Це ти, брат, добре зробив, що опритомнів, — говорив він далі, звертаючись до Раскольникова. — Четвертий день майже зовсім не їси і не п'єш. Їй-право, чай з ложечки давали. Я до тебе два рази приводив Зосимова. Пригадуєш Зосимова? Оглянув тебе уважно і зразу сказав, що все пусте, — в голову, чи що, вдарило. Якась з нервами дурниця, пайок був поганий, каже, пива й хрину мало давали, через те й недуга, але байдуже, все мине і перемелеться. Молодець Зосимов! Добряче почав лікувати. Ну, то я вас не затримую, — звернувся він знову до артільника, — чи буде ваша ласка пояснити, з яким ділом прийшли? Май на увазі, Родю, з їхньої контори вже вдруге приходять; тільки перший раз не цей був, а інший, і ми з ним розмовляли. Це хто перед вами приходив?

— А треба гадати, це позавчора, точно. Це Олексій Семенович були; теж при конторі у нас служать.

— Але ж він більш тямущий, ніж ви, як ви гадаєте?

— Еге ж; вони справді будуть солідніші.

— Похвально; ну, кажіть далі.

— А от через Опанаса Івановича Бахрушина, про якого, либонь, ви не раз чували, за просьбою вашої матусі, через нашу контору вам переказ,— почав артільник, прямо звертаючись до Раскольниковова.— Якщо ви вже при повній пам'яті перебуваєте — тридцять п'ять карбованців вам вручити дозвольте, бо Семен Семенович від Опанаса Івановича, за проханням вашої матусі, знову про це повідомлення одержали. Певно, знаєте їх?

— Так... пам'ятаю... Бахрушин...— промовив Раскольников замислено.

— Ось тільки щодо розписочки слід би. [...]

— Не треба,— сказав Раскольников, відсторонивши перо.

— Чого це не треба?

— Не буду підписувати.

— Тьху, чорт, та як же без розписки?

— Не треба... грошей...

— Це грошей та не треба! Ну, це вже ти, чоловіче, брешеш, я свідок! Не турбуйтеся, будь ласка, це він тільки так... знову заїхав не туди. З ним одначе це і в здоровому стані трапляється... Ви людина розумна, і ми будемо над ним верховодити, тобто просто зверху рукою його водити, він і підпише. [...]

— Облиш, я сам...— сказав той, взяв перо і розписався в книзі. Артільник поклав гроші і пішов. [...]

#### IV

Разуміхін розповідає про вбивство старухи-ліхварки, про те, що поліція підозрює одного із знайомих Разуміхіна — маляра.

— Лизавету теж убили! — бовкнула зненацька Настя, звертаючись до Раскольниковова. Вона весь час стояла тут-таки, притулившись до одвірка, і слухала.

— Лизавету? — пробурмотів Раскольников ледве чутно.

— Та Лизавету, перекупку, хіба не знаєш? Вона сюди вниз ходила. Ще тобі сорочку лагодила.

Раскольников обернувся до стіни, де на брудних жовтих шпалерах з білими квіточками вибрав одну незграбну білу квітку, з якимись коричневими цяточками, і почав розглядати: скільки в ній пелюсток, які на пелюстках зазублинки і скільки цяточок? Він відчував, що у нього оніміли руки і ноги, наче їх відібрало, але й не пробував поворушитись і вперто дивився на квітку.

— Ну, то що ж той маляр? — з якимось особливим незадоволенням перебив Зосимов балаканину Насті. Вона зітхнула і замовкла.

— А теж в убивці записали! — із запалом промовив Разуміхін.

— Докази є, чи як?

— Де в чорта докази! А втім, саме через доказ, але доказ той зовсім і не доказ, ось що треба довести! Це точнісінько як спочатку вони забрали і запідозрили цих, як їх пак... Коха та Пестрякова. Тьху! Як все це по-дурному робиться, навіть коли збоку глянути, гидко стає... Пестряков, можливо, сьогодні до мене зайде. До речі, Родю, ти

цю історію вже знаєш, ще до твоєї хвороби сталося, саме напередодні того, як ти знепритомнів у конторі, коли там про це розповідали... [...] Рівно на третій день після вбивства, вранці, коли вони там морочилися ще з Кохом та Пестряковим,— хоч ті кожний свій крок довели: очевидність кричить! — виявляється раптом зовсім несподіваний факт. Якийсь селянин Душкін, власник пивниці, навпроти того самого будинку, приходить у контору і приносить ювелірський футляр з золотими сережками і розповідає цілу повість: "Прибіг, мовляв, до мене ввечері, позавчора, приблизно на початку дев'ятої,— день і година! Міркуєш? — робітник маляр, який і до того до мене вдень забігав, Миколай, і приніс мені оцю коробку з золотими сережками і з камінчиками, і просив за них під заставу два карбованці, і коли я спитав: — Де взяв? — відповів, що на панелі знайшов. Більше я його про те не розпитував,— це Душкін так каже,— я виніс йому біле— тик-карбованець тобто, бо зміркував, що коли не мені, то іншому в заставу віддасть, а все одно проп'є, то хай краще у мене річ лежить: далі, мовляв, покладеш, ближче візьмеш, а об'явиться щось або чутки підуть, тут я і представляю". Ну, звичайно, це він бабусин сон розповідає, бреше, як рудий собака, бо я цього Душкіна знаю, сам він лихвар і крадене переховує, і річ, що тридцять карбованців коштує, не для того, щоб "представити", у Миколая підхопив. Просто злякався. Та хай йому лиха година, слухай; розповідає Душкін далі: "А селянина того, Миколая Дементьєва, знаю змалечку, нашої він губернії і повіту, Зарайського, бо ми, мовляв, самі рязанські. А Миколай хоч і не п'яниця, а часом випиває, і відомо нам було, що він у тому самому будинку працює, фарбують вони разом з Дмитром, а з Дмитром вони з одного села. І одержавши білетик, він його тут-таки розміняв, випив разом дві скляночки, решту взяв і пішов, а Дмитра я з ним того разу не бачив. А наступного дня почули ми, що Альону Іванівну і сестрицю їхню Лизавету Іванівну сокирою вбито, а ми ж їх знали, і взяв мене тут сумнів щодо сережок,— бо відомо нам було, що небіжчиця під речі гроші давала. Пішов я до них в будинок і почав обережно так, потихеньку розпитуватись і передусім спитав: чи тут Миколай? І каже Дмитро, що Миколай загуляв, прийшов додому вдосвіта, п'яний, пробув дома хвилин так із десять і знову подався, і Дмитро його вже потім не бачив і роботу сам закінчує. А робота у них на тих самих сходах, де жили вбиті, на другому поверсі. Почувши все це, ми тоді нікому нічого не оповістили,— це Душкін каже,— а про вбивство все, що могли, розпиталися і повернулись додому все з тим же своїм сумнівом. А сьогодні вранці, о восьмій годині,— тобто це вже на третій день, міркуєш? — бачу, заходить до мене Миколай, не тверезий, та й не те щоб дуже п'яний, бо розуміти, що йому кажуть, може. Сів на ослін, мовчить. А, окрім нього, в пивниці на ту пору був лише один якийсь чоловік чужий, та ще спав на лаві другий, знайомий нам, та двоє наших хлопчаків. "Бачив, питаю, Дмитра?" — "Ні, каже, не бачив".— "І тут не був?" — "Не був, каже, від позавчора".— "А цю ніч де ночував?" — "А на Пісках, каже, у коломенських".— "А де, питаю, тоді сережки взяв?" — "А на панелі знайшов",— і розповідає це він так, зовсім якось неправдоподібно і в очі не дивиться. "А чув, питаю, що так, мовляв, і так, того самого вечора і тієї самої години, на тих сходах, скоїлося?" — "Ні, каже, не чув",— а сам слухає, очі вирячивши, і побілів

раптом, мов крейда. Я ото йому розповідаю, аж дивлюсь, а він за шапку і почав підводитись. Тут і надумав я його затримати: "Стривай, Миколаю, кажу, хіба не вип'єш?" — а сам кивнув хлопчаків, щоб на дверях став, та з-за стойки виходжу: тут він од мене як чкурне, та на вулицю, та тікати, та в провулок — тільки я його й бачив. Тут і сумніву в мене вже не стало, бо його гріх, не інакше..."

— Ще б пак! — проказав Зосимов.

— Стривай! Кінець слухай! Кинулися, звісно, мерщій Миколая шукати: Душкіна затримали і обшук зробили, Дмитра теж, попотрусили і коломенських,— аж раптом позавчора і приводять самого Миколая: затримали його поблизу —ської застави, на постоялому дворі. Прийшов він туди, скинув з себе хрестик, срібний, і попросив за той хрестик шкалика. Дали. За якийсь час жінка в корівник пішла і бачить крізь щілину: він поруч у сараї очкурка до бантини прив'язав, петлю зробив, став на оцупок і хоче собі петлю на шию накинути: жінка закричала несамовито, позбігалися люди: "То он ти який!" — "А ведіть мене, каже, в таку он часть, в усьому повинюся". Ну, його належним чином і приставили в ту часть, сюди тобто. Ну те, се, хто, як, скільки років — "двадцять два" — тощо. Запитують: "Коли працювали з Дмитром, то чи не бачили кого на сходах о такій і такій саме годині?" Відповідає: "Звісно, проходили, може, люди якісь, та ми не дивилися".— "А не чули чого-небудь, шуму якогось абощо?" — "Нічого не чули такого особливого".— "А чи було відомо тобі, Миколаєві, того самого дня, що таку ось вдову такого ось дня та о такій ось годині з сестрою її вбито і пограбовано?" — "Нічого не знаю, нічого не відаю. Вперше від Опанаса Павловича, аж на третій день, у пивниці почув".— "А сережки де взяв?" — "На панелі знайшов".— "Чому наступного дня не прийшов з Дмитром на роботу?" — "Бо загуляв".— "А де гуляв?" — "А там і там".— "А чого тікав від Душкіна?" — "Бо дуже вже злякалися ми тоді".— "Чого злякався?" — "А що засудять".— "Як же ти міг злякатися цього, коли ти ні в чому не винний?.." Ну, віриш, чи не віриш, Зосимов, це запитання було поставлено, і саме такими словами, Це я напевно знаю, мені точно переказали. Як це тобі подобається, га?

— Ну, ні, докази ж одначе існують.

— Та я не про докази тепер, а про запитання, про те, як вони завдання своє розуміють! Ну, та чорт!..Ну, то насідали, насідали на нього, тиснули, тиснули, ну й признався: "Не на панелі, мовляв, знайшов, а у фа\_тері знайшов, в якій ми з Дмитром працювали".— "Яким же чином?" — "А таким чином, що працювали ми ото з Дмитром цілий день до восьмої години, і йти збирались, а Дмитро взяв щітку та мені по пиці фарбою і мазнув, мазнув ото мені по пиці фарбою, та й тікати, а я за ним. І біжу ото я за ним, а сам кричу мов несамовитий, а там, де з сходів у підворіття завертати — наскочив я з розгону на двірника і на панів, а скільки було з ним панів, не пригадую, а двірник за те мене вилаяв, а другий двірник теж вилаяв, і двірникова жінка вийшла, теж нас вилаяла, і пан якийсь у підворіття входив з панею, і теж нас вилаяв, бо ми з Митькою впоперек дороги лягли: я Митьку за чуприну вхопив і повалив і почав — дубасити, а Митька теж, з-під мене, за чуприну мене вхопив і собі почав дубасити, а робили ми оте не із злості, а по щирій дружбі, жартуючи. А потім Митька випручався та на вулицю й

побіг, а я за ним, та не наздогнав і повернувся на фатеру сам,— бо прибрати треба було. Почав я прибирати і чекаю Дмитра, чи не надійде. Та біля дверей у сіни, за стіною, в закутку, на коробку й наступив. Дивлюся, лежить, в бумазі загорнута. Я бумагу ту розгорнув, бачу защіпочки такі малюсінькі, защіпоч— ки ті ми поскидали — аж у коробці сережки..."

— За дверима? За дверима лежала? За дверима? — скрикнув зненацька Раскольников, мутним, зляканим поглядом дивлячись на Разуміхіна, і повільно підвівся, спираючись рукою, на дивані.

— Еге... а що? Що з тобою? Чого ти так? — Разуміхін теж підвівся з місця.

— Нічого!..— ледве чутно відповів Раскольников, опускаючись знову на подушку і знову повертаючись до стіни. Всі помовчали трохи.

— Задрімав, певно, спросоння,— проказав, нарешті, Разуміхін, запитально дивлячись на Зосимова; той зробив ледь помітно заперечний знак головою.

— Ну, розповідай же,— сказав Зосимов,— що ж далі?

— Та що ж далі? Скоро тільки він побачив сережки, одразу ж, забувши і квартиру і Митьку, вхопив шапку і побіг до Душкіна і, як відомо, одержав від нього карбованця, а йому збрехав, що знайшов на панелі, і зараз же загуляв. А про вбивство твердить своє: "Нічого не знаю, нічого не відаю, тільки аж на третій день почув!" — "А чого ж ти досі не з'являвся?" — "З страху".— "А повіситись чого хотів?" — "Через думки".— "Через які думки?" — "А що засудять". Ну, от і вся історія. Тепер, як гадаєш, який вони з того висновок зробили?

— А чого там гадати, слід є, хоч який та є. Факт. Не на волю ж випустити твого маляра.

— Та вони ж його просто в убивці тепер записали! У них уже й сумнівів немає ніяких... [...]

## V

Раптом в кімнату зайшов незнайомий чоловік.

Це був добродій не молодий уже віком, манірний, осанистий, з настороженою, бундючною фізіономією, який почав з того, що спинився на дверях, озираючись навкруги з образливо-неприховуваним здивуванням і немовби запитував поглядами: "Куди це я потрапив?" Недовірливо і навіть з нарочитим виглядом якогось переляку, замалим не образи, оглядав він тісну й низьку "морську каюту" Раскольникова. З тим же подивом перевів і втупив потім очі в самого Раскольникова, роздягненого, розпатланого, невмитого, який лежав на жалюгідному брудному своєму дивані і теж мовчки дивився на нього. Потім, так само повільно, прибулий почав розглядати скуйовдженого, неголеного й нечесаного Разуміхіна, що у свою чергу зухвало-запитально дивився йому просто в очі, не рухаючись з місця. Напружена мовчанка тривала з хвилину, і, нарешті, як і слід було сподіватись, сталася невеличка зміна декорацій. Збагнувши, мабуть, з деяких, дуже, одначе, явних ознак, що підкреслено суворою осанкою тут, у цій "морській каюті", нічогісінько не доб'єшся, добродій трохи пом'якшав, і ввічливо, хоч і не без суворості, промовив, звертаючись до Зосимова і

відчekanюючи кожний склад в своєму запитанні:

— Родіон Романович Раскольников, пан студент або колишній студент?

Зосимов повільно ворухнувся і, може, й відповів би, коли б Разуміхін, до якого зовсім не зверталися, не випередив його.

— А ось він лежить на дивані! А вам чого треба? Це фамільярне "а вам чого треба?" так і підсікло бундючного добродія, він навіть мало не обернувся до Разуміхіна, але встиг-таки вчасно стриматись і швидше повернувся знову до Зосимова.

— Ось Раскольников! — промимрив Зосимов, кивнувши на хворого, потім позіхнув, причому якимось незвичайно широко розкрив свого рота і незвичайно довго тримав його так. Потім повільно потягнувся до своєї жилетної кишені, вийняв величезного випуклого золотого годинника, розкрив, подивився і так само повільно і ліниво потягнувся знову, щоб покласти його на місце.

Сам Раскольников весь час лежав мовчки, навзгак, і не одриваючись, хоч і без будь-якого виразу в очах, дивився на прибулого. Обличчя його тепер, коли вже не було перед очима тієї цікавої квітки на шпалерах, дуже зблідло і відбивало надзвичайне страждання, немовби він тільки що переніс тяжку операцію або страшне катування. Але помалу погляд Раскольникова ставав все уважнішим, потім в ньому прозирнуло здивування, потім недовірливість і навіть ніби боязнь. Коли ж Зосимов, показавши на нього, промовив: "ось Раскольников", він, раптом швидко підвівшись, наче скочивши, сів на ліжку і майже визивно, але уриваним і слабким голосом, що затинався, промовив:

— Так! Я Раскольников! Чого вам треба?

Гість пильно подивився і поважно проказав:

— Петро Петрович Лужин. Я сподіваюсь, що моє ім'я не зовсім вже вам не відоме.

Але Раскольников, який чекав чогось зовсім іншого, тупо й замислено подивився на нього і нічого не відповів, немовби ім'я Петра Петровича почув справді уперше.

— Як? Невже ви досі ще не одержали ніяких відомостей? — спитав Петро Петрович, трохи бентежачись.

У відповідь на це Раскольников повільно опутився на подушку, закинув руки за голову і почав дивитись на стелю. Нудьга відбилася на обличчі Лужина. Зосимов і Разуміхін ще з більшою цікавістю почали його розглядати, і він, видимо, нарешті, сконфузився.

— Я гадав і сподівався, — замимрив він, — що лист, пущений уже з лишком десять днів тому, навіть замалим не два тижні...

— Слухайте-но, чого ж вам весь час стояти отак біля порога? — перебив раптом Разуміхін, — коли маєте що сповістити, то сідайте, а обом вам, з Настею, там тісно. Настенько, уступися трохи, дай пройти! Проходьте, ось вам стілець, сюди! Пролазьте ж!

Він одсунув свій стілець від стола, звільнив невеликий простір між столом і своїми колінами і чекав в трохи напруженій позі, щоб гість "проліз" у цю щілину. Момент був обраний так, що ніяк не можна було відмовитись, і гість поліз через вузький прохід,

кваплячись і спотикаючись. Добравшись до стільця, він сів і недовіжливо подивився на Разуміхіна.

— Ви не конфузьтесь,— бовкнув той,— Родя п'ятий день уже хворий і три дні марив, а тепер опритомнів і навіть їв з апетитом. Це ось його лікар сидить, тільки що його оглянув, а я Родьчин товариш, теж колишній студент, і тепер от доглядаю його, так що ви на нас не зважайте і не соромтесь, а кажіть далі, що вам там потрібно.

— Дякую. Та чи не потурбую я хворого своєю присутністю і розмовами? — звернувся Петро Петрович до Зосимова.

— Н-ні,— промимрив Зосимов,— навіть розважити можете,— і знову позіхнув.

— О, він давно вже при пам'яті, з ранку! — провадив далі Разуміхін, фамільярність якого мала вигляд такої невдаваної простодушності, що Петро Петрович подумав і відчув себе бадьоріше, можливо почасти й тому, що цей обідранець і нахаба встиг-таки відрекомендуватись студентом.

— Ваша матуся...— почав Лужин.

— Гм! — голосно зробив Разуміхін. Лужин подивився на нього запитально.

— Нічого, я так; говоріть...

Лужин знизав плечима.

— ...Ваша матуся, ще коли я був з ними, почала до вас листа. Приїхавши сюди, я навмисно переждав кілька днів і не приходив до вас, щоб уже бути цілком певним, що ви повідомлені про все, але тепер, на мій подив...

— Знаю, знаю! — промовив раптом Раскольников з виразом найнетерпеливішої досади.— Це ви? Жених? Ну, знаю... і годі!..

Петро Петрович остаточно образився, але змовчав. Він намагався якнайшвидше збагнути, що все це означає? На хвилину запанувала мовчанка.

Тимчасом Раскольников, що, відповідаючи, трохи повернувся до нього, почав раптом знову його розглядати, пильно і з якоюсь особливою цікавістю, наче до цього не встиг роздивитись його або наче його вразило в цьому добродії щось нове: навіть підвівся для цього навмисно з подушки. Справді, в загальному вигляді Петра Петровича вражало щось начебто особливе, завдяки чому назва "жених", так безцеремонно дана йому оце тільки, справді пасувала йому. По-перше, було видно і навіть дуже, що, чекаючи наречену, Петро Петрович поспішив скористатися з кількох днів, проведених у столиці, щоб нарядніше одягтися і причепуритись, що, проте, було річчю зовсім невинною і дозволеною. Навіть власне, може, трохи надмірне самовдоволення від усвідомлення приємної зміни в своїй зовнішності можна було зрозуміти заради такої нагоди, бо ж Петро Петрович стояв на лінії жениха. Весь одяг його був тільки що від кравця, і все було добре, крім хіба що того тільки, що все було занадто нове і занадто виказувало певну мету. Навіть елегантний новісінький круглий капелюх цю мету підкреслював: Петро Петрович якось уже надто шанобливо з ним поводився і надто обережно тримав його в руках. Навіть чудова пара справжніх женеvських, бузкового кольору рукавичок свідчила про те ж саме, хоча б тільки тим, що їх не надівали, а тільки носили в руках для параду. В убранні ж Петра Петровича

переважали кольори світлі, такі, що молодять. На ньому був гарненький літній піджак ясно— коричневого відтінку, світлі легкі брюки, така ж жилетка, тільки що куплена тонка білизна, батистовий, дуже легкий галстучок з рожевими смужками, і що найкраще: все це навіть личило Петрові Петровичу. Обличчя його, дуже свіже і навіть гарне, і без того здавалося дуже молодим як на сорок п'ять років. Темні бакенбарди, у вигляді двох котлет, приємно прикрашали його, і дуже гарно згущалися коло щойно виголеного до блиску підборіддя. І навіть те, що його волосся, в якому, правда, де— не де вже проступала сивизна, було розчесане й завите у перукаря, не надавало йому смішного або дурного вигляду, що звичайно буває завжди, коли завивають волосся, бо це неминуче робить мужчину схожим на німця, який іде під вінець. Коли ж і було щось у цій досить гарній і солідній фізіономії справді неприємне, відразливе, то до цього спричинялося вже інше. Роздивившись без церемонії п. Лужина, Раскольников ущипливо посміхнувся, знову опустив голову на подушку і почав, як і перед тим, дивитись на стелю.

Але пан Лужин зкріпився і, здається, вирішив поки що не помічати всіх цих химер.

— Шкодую вельми й вельми, що застаю вас у такому стані,— роблячи над собою зусилля, знову порушив він мовчанку.— Коли б знав про вашу недугу, зайшов би раніше. Та, знаєте, зайнятість!.. Маю я до того ж дуже важливу справу в сенаті, як адвокат. Не кажу вже про ті турботи, про які й ви вгадуєте. Ваших, тобто матусю і сестру, чекаю з години на годину.

Раскольников поворушився і хотів щось сказати, обличчя його відбило деяке хвилювання. Петро Петрович замовк, виждав, але оскільки той нічого не сказав, повів далі:

— ...3 години на годину. Підшукав їм на перший час квартиру...

— Де? — слабо вимовив Раскольников.

— Зовсім недалеко звідси, будинок Бакалєєва...

— Це на Вознесенському,— перебив Разуміхін,— там два поверхи під номерами, купець Юшин держить; бував.

— Еге ж, номери...

— Погань страшенна: бруд, сморід та й підозріле місце; історії траплялися; та й чорт зна, хто тільки там не живе!.. Я й сам заходив через скандальний випадок. А втім, дешево.

— Я, звичайно, не міг зібрати стільки відомостей, бо й сам людина нова,— ображено сказав Петро Петрович,— але ж дві вельми й вельми чистенькі кімнатки, а тому що це на дуже короткий строк... Я підшукав уже справжню, тобто майбутню нашу квартиру,— звернувся він до Раскольникова,— і тепер її опоряджують, а поки що і сам тіснюся в номерах, за два кроки звідси, у пані Ліппевехзель; у квартирі одного мого молодого друга, Андрія Семеновича Лебезятникова; він ото ж мені й будинок Бакалєєва порадив...

— Лебезятникова? — повільно перепитав Раскольников, ніби щось пригадуючи.

— Атож, Андрій Семенович Лебезятников, служить у міністерстві. Може, знаєте?



— Та... ні...— відповів Раскольников.

— Даруйте, мені так здалося з вашого запитання. Я був колись опікуном його... дуже мила людина, молодий ще... і додержує... Я ж залюбки зустрічаюся з молоддю, по ній бачиш, що в нас є нового.— Петро Петрович з надією озирнув усіх присутніх.

— Це ж в якому відношенні? — спитав Разуміхін.

— В найсерйознішому, так би мовити, в самій суті справи,— підхопив Петро Петрович, немовби зрадівши запитанню. — Я, бачите, вже десять років не навідувався в Петербург. Всі ці наші новини, реформи, ідеї — все це і нас торкнулося в провінції, але щоб бачити ясніше, і до того ж бачити все, треба бути в Петербурзі. Ну от, а моя думка така, що найбільше помітиш і дізнаєшся, спостерігаючи молоде покоління наше. І мушу признатись: порадувався...

— Чому саме?

— Запитання вайіе обширне. Можу помилитись, але, здається мені, знаходжу ясніший погляд, більше, так би мовити, критики, більше діловитості...

— Це правда,— процідив Зосимов.

— Брешеш ти, діловитості немає,— вчепився Разуміхін.— Діловитість здобувається важко, і з неба дурно не падає. А ми замалим не двісті років як від усякого діла відучені... щодо ідей, то, може, й бродять,— звернувся він до Петра Петровича,— і бажання добра є, хоч і дитиняче, і чесність навіть знайдеться, незважаючи на те, що тут сила-силенна насунуло шахраїв, а діловитості все-таки немає! Діловитість у чоботях ходить.

— Не погоджуюсь з вами,— з видимою насолодою заперечив Петро Петрович,— звичайно, є захоплення, неправильності, але не слід бути й надто суворим: захоплення свідчать про палке прагнення до дії і ще про те, що обставини несприятливі у нас. Якщо ж зроблено мало, то й часу ж було небагато. Про засоби я вже й не кажу. На мій же особистий погляд, коли хочете, навіть дещо й зроблено: поширено нові, корисні думки, поширено деякі нові, корисні твори, замість колишніх мрійливих і романтичних, література набирає більш зрілого відтінку, викорінено й осміяно багато шкідливих упереджень... Одно слово, ми безповоротно одрізали себе від минулого, а це, як на мене, вже дія...

— Розбалакався! Рекомендується,— промовив зненацька Раскольников.

— Що? — спитав Петро Петрович, не дочувши, але ж відповіді не дістав.

— Це все справедливо,— поспішив докинути Зосимов.

— Правда ж? — повів далі Петро Петрович, приязно глянувши на Зосимова.— Згодьтеся самі,— продовжував він, звертаючись до Разуміхіна, але вже з відтінком деякого торжества й переваги і мало не додав: "юначе",— досягнуто деякого успіху, або, як кажуть тепер, прогресу, хоча б в ім'я науки і економічної правди.

— Загальне місце!

— Ні, не загальне місце! Коли мені, наприклад, досі казали: "возлюбй" і я возлюбляв, то що з того виходило? — продовжував Петро Петрович, можливо з надмірною поспішністю, — виходило те, що я роздирав каптан надвоє, ділився з

ближнім, і обидва ми лишалися наполовину голі, за відомою приказкою: "Хто два зайці гонить, жодного не догонить". А наука каже: возлюби, в першу чергу, самого себе, бо все на світі на особистому інтересі побудовано. Возлюбиш самого себе, то й справи свої улаштуєш як слід і каптан твій лишиться цілий. Економічна ж правда додає, що чим більше в суспільстві упоряджено справ окремих осіб і, так би мовити, цілих каптанів, тим міцніші його підвалини і тим краще упорядковується в ньому і спільна справа. Отже, дбаючи тільки і виключно за себе, я тим самим дбаю начебто й за всіх і веду до того, щоб ближній дістав трохи більше, ніж драний каптан, і вже не від приватних, поодиноких щедрот, а внаслідок загального прогресу. Думка проста, та, на жаль, вона надто довго не спадала нікому, її заступали захопленість і мрійливість, а, здавалося б, не якогось там великого розуму треба, щоб догадатись...

— Пробачте, я теж не дуже великорозумний,— різко перебив Разуміхін,— а тому облишмо. Я ж і заговорив навмисно, бо мені вся ця балаканина — самопотішання, всі ці безупинні, безперервні загальні місця і все те саме й те саме так за три роки обридли, що, їй-богу, червонію, не тільки коли я сам, а навіть коли при мені інші про це говорять. Ви, звичайно, поспішали відрекомендуватись у своїх знаннях, це можна пробачити, і я не осуджую. Я ж хотів тільки дізнатись тепер, хто ви такий, бо, бачите, до спільної справи останнім часом примазалося стільки різних ловкачів і так перекрутили вони на свою руч все, чого тільки торкнулися, що остаточно все діло спаскудили. Ну, а тепер досить про це!

— Шановний добродію! — обурено і водночас з надзвичайною гідністю почав п. Лужин,— чи не хочете ви, так безцеремонно висловлюючись, сказати, що і я...

— О, даруйте, даруйте... Чи ж міг я!.. Ну, й досить! — відрізав Разуміхін і круто повернувся до Зосимова, щоб продовжити перервану розмову з ним.

Петро Петрович показав себе досить розумним, щоб одразу ж цьому поясненню повірити. А втім, він вирішив хвилини через дві піти.

— Сподіваюсь, що почате тепер знайомство наше,— звернувся він до Раскольникового,— після вашого одужання і зважаючи на відомі вам обставини, зміцніє ще більше... Найбільше ж бажаю вам здоров'я...

Раскольников навіть голови не повернув. Петро Петрович почав підводитись з стільця.

— Убив напевно той, хто давав речі в заставу,— переконливо говорив Зосимов.

— Безумовно! — погодився Разуміхін.— Порфирій своїх думок не виказує, а заставників все-таки допитує...

— Заставників допитує? — голосно спитав Раскольников.

— Еге ж, а що?

— Нічого.

— Звідки він їх бере? — спитав Зосимов.

— Кого Кох назвав, а кого прізвище на обгортках речей було записане, а хто й сам прийшов, почувши...

— Та й спритний же і досвідчений, певно, каналія! Яка сміливість! Яка рішимість!

— Ото ж то і є, що ні! — перебив Разуміхін.— Це ж вас усіх і збиває з пантелику. А я кажу — неспритний, недосвідчений і, напевно, це був перший його крок. Припусти точний розрахунок і спритну каналію, і вийде неймовірно. Припусти ж недосвідченого, і вийде, що самий тільки випадок його з біди й виніс, а випадок чого тільки не робить? Та він же й перешкод, можливо, й не передбачав! А як діло провадить? — бере речі вартістю в десять — двадцять карбованців, напихає ними кишеню, риється в баб'ячій скриньці, в дранті,— а в комоді, у верхній шухляді, в шкатулці, самих чистих грошей на півтори тисячі знайшли, крім білетів! І пограбувати до ладу не зумів, тільки й спромігся, що вбити! Перший крок, кажу тобі, перший крок; розгубився! І не завдяки розрахунку, а випадково викрутився!

— Це, здається, про недавнє вбивство старої чиновниці,— втрутився, звертаючись до Зосимова, Петро Петрович, який уже стояв з капелюхом і рукавичками в руці, але перш ніж піти, ще захотів докинути кілька розумних слів. Він, видно, дбав про вигідне враження, і пиха переборола благорозумність.

— Еге. Ви чули?

— Аякже, по сусідству...

— Подробиці знаєте?

— Не можу цього сказати; але мене цікавить щодо цього інша обставина, так би мовити, питання в цілому. Не кажу вже про те, що злочинність в нижчому класі за останні років п'ять зросла і не кажу про повсюдні і безперервні грабунки і пожежі; більш дивує мене те, що злочинність і у вищих класах теж збільшується, і, так би мовити, паралельно. Там, як кажуть, колишній студент на великій дорозі пошту пограбував; там передові, за громадським своїм станом, люди фальшиві гроші роблять; там у Москві ловлять цілу компанію підроблювачів білетів останньої позики з лотереєю,— і серед головних учасників якийсь лектор всесвітньої історії; там убивають нашого секретаря за кордоном, з причини грошової і загадкової... І коли тепер цю стару, що давала гроші під заставу, вбив хтось з більш високих верств, бо мужики не заставляють золоті речі, то чим же пояснити цю в якійсь мірі розбещеність цивілізованої частини нашого суспільства?

— Змін економічних багато...— озвався Зосимов.

— Чим пояснити? — вчепився Разуміхін.— А от саме надто закоренілою неділовитістю і можна було б пояснити.

— Тобто як же не?

— А що відповів у Москві лектор отой ваш на запитання, навіщо він білети підробляв; "Усі багатіють хто як може, то й мені закортіло швидше розбагатіти". Дослівно не пригадую, але смисл такий, щоб, мовляв, на дурничку, швидше, без років труда! На всьому готовому звикли жити, чужим розумом перебуватися, жоване їсти. Ну, а прийшов час завітний, тут всяк і об'явився, чим він дихає...

— Але ж, одначе, моральність? І, так би мовити, правила...

— Та ви власне чого хвилюєтесь? — несподівано втрутився Раскольников,— За вашою ж теорією вийшло!

— Як-то за моєю теорією?

— А доведіть до логічного кінця те, що ви оце проповідували, і вийде, що людей можна різати...

— Та що це ви! — скрикнув Лужин.

— Ні, це не так! — озвався Зосимов.

Раскольников лежав блідий, верхня губа його весь час сіпалася, він важко дихав.

— На все є міра,— гордовито вів далі Лужин,— економічна ідея ще не є запрошення до вбивства, і коли тільки припустити...

— А чи правда, що ви,— перебив раптом знову Раскольников тремтячим від злості голосом, в якому бриніла зловтіха із образливості своїх слів,— чи правда, що ви сказали вашій нареченій... в той самий час, коли від неї згоду дістали, що більш за все раді тому... що вона бідна... бо вигідніше брати дружину з бідності, щоб потім бути над нею володарем... і докоряти тим, що ви її облагодіяли?

— Шановний добродію! — злісно і роздратовано скрикнув Лужин, почервонівши і збентежившись,— шановний добродію... так перекрутити думку! Пробачте мені, але я мушу вам висловити, що для чуток, які дійшли до вас, або, краще сказати, до вас доведені, насправді немає ані найменших підстав, і я... підозріваю, хто... одно слово... ця стріла... одно слово, ваша матуся... Вона і без того здалася мені, при всіх своїх чудових якостях, трохи захопленого і романтичного відтінку в думках... Але я все-таки був за тисячу верст від припущення, що вона в такому перекрученому фантазією вигляді могла зрозуміти і зобразити діло... І нарешті... нарешті...

— А знаєте що? — скрикнув Раскольников, підводячись на подушці і втуплюючись в нього блискаючим пронизливим поглядом,— знаєте що?

— А що? — Лужин спинився і чекав з ображенням і визивним поглядом. Якусь мить тривала мовчанка.

— А те, що коли ви ще раз... насмілитесь вимовити хоч слово... про мою матір... то я вас з сходів сторчака спущу!..

— Що з тобою! — вигукнув Разуміхін.

— А, так он воно що! — Лужин зблід і закусив губу.— Слухайте, добродію, мене,— почав він, роблячи паузи між словами і стримуючи себе всіма силами, але все-таки задихаючись,— я ще з першого кроку, одразу розгадав вашу неприязнь, але навмисно залишався тут, щоб переконатись ще більше. Багато чого я б міг простити хворому і родичеві, але тепер... вам... ніколи...

— Я не хворий! — скрикнув Раскольников.

— Тим більше...

— Забирайтесь під три чорти!

Але Лужин уже виходив сам, не договоривши, пробираючись знову між столом і стільцем; Разуміхін цього разу встав, щоб пропустити його. Не дивлячись ні на кого і навіть не кивнувши головою Зосимову, який давно вже кивав йому, щоб він дав спокій хворому, Лужин вийшов, піднявши з обережності на рівень з плечем свого капелюха, коли, нагнувшись, проходив у двері. І навіть у згині спини його неначе виражалось при

цьому, що він несе звідси з собою страшенну образу.

— Та чи можна, чи можна ж так? — говорив збентежений Разуміхін, хитаючи головою.

— Залиште, залиште мене всі! — несамовито скрикнув Раскольников.— Та чи залишите ви мене, нарешті, мучителі! Я вас не боюсь! Я нікого, нічого тепер не боюсь! Геть від мене! Я сам хочу лишитися, сам, сам, сам!

— Ходім! — сказав Зосимов, кивнувши Разуміхину.

— Що ти, та хіба можна його так залишати.

— Ходім! — настійливо повторив Зосимов і вийшов. Разуміхін подумав і побіг доганяти його.

— Гірше могло бути, коли б ми його не послухалися, — сказав Зосимов уже на сходах.— Дратувати не можна.

— Що з ним?

— Коли б тільки моральний поштовх йому який-небудь сприятливий, от би чого! Оце зараз він був здатний... Знаєш, у нього щось є на думці! Щось нерухоме, гнітюче... Цього я дуже боюся; безумовно, щось є!

— Та оцей добродій, може, Петро Петрович! З розмови видно, що він одружується з його сестрою і що Родя про це, перед тим, як занедужати, листа одержав...

— І чорт його приніс тепер; може, розладнав усю справу. А помітив ти, що він до всього байдужий, на все відмовчується, крім одного пункту, який і дратує його: це вбивство...

— Ай справді! — підхопив Разуміхін,— ще й як помітив! Цікавиться, лякається. Це його в самий день занедужання налякали, в конторі у наглядача; знепритомнів навіть.

— Ти мені розповіси про це докладніше ввечері, а я тобі дещо потім скажу. Цікавить він мене дуже! Через півгодини зайду навідатись... А втім, запалення не буде...

— Спасибі тобі! А я у Пашеньки тимчасом почекаю і наглядатиму через Настю...

Раскольников, залишившись на самоті, з нетерпінням і тугою подивився на Настю; але та не поспішала виходити.

— Чаю, може, тепер вип'єш? — спитала вона.

— Потім! Я спати хочу! Залиш мене...

Він рвучко одвернувся до стіни; Настя вийшла.

VI

Та тільки вона вийшла, він встав, зацепив двері, розв'язав принесений Разуміхіним клунок з одягом, що його той знову зав'язав, і почав убиратися. Дивна річ: здавалося, він раптом став зовсім спокійним; не було ні напівбожевільного марення, як оце недавно, ні панічного страху, як всі останні дні. Це була перша хвилина якогось дивного, раптового спокою. Рухи його були точні й чіткі, за ними вгадувався твердий намір. Сьогодні ж, сьогодні ж!.." — бурмотів він сам собі. Він розумів, проте, що ще кволий, але велике душевне напруження, яке дійшло до спокою, до рішучості, додавало йому сил і впевненості; а втім, він надіявся, що не впаде на вулиці. Убравшись зовсім в

усе нове, він глянув на гроші, які лежали на столі, подумав і поклав їх у кишеню. Грошей було двадцять п'ять карбованців. Узяв також і всі мідяки, решту з тих десяти карбованців, що витратив Разуміхін на одяг. Потім тихо відщепнув двері, вийшов з кімнати, зійшов сходами вниз і зазирнув у розчинену навстіж кухню: Настя стояла до нього спиною і, схилившись, роздмухувала хазяйчин самовар. Вона нічого не чула. Та й хто міг припустити, що він вийде? За якусь мить він був уже на вулиці.

Була, мабуть, восьма година, сонце сідало. Задуха стояла, як і в попередні дні, але він пожадливо вдихнув це смердюче, курне, отруєне містом повітря. Голова йому почала трохи паморочитись, якась дика енергія заблищала раптом у його запалених очах і в його схудлому блідо-жовтявому обличчі. Він не знав та й не думав про те, куди йти, він знав одне: що все це треба покінчити сьогодні ж, за одним разом, тепер-таки, що додому він інакше не повернеться, бо не хоче так жити". Як покінчити? Чим покінчити? Про це він не мав найменшого уявлення, та й думати не хотів. Він відгонив цю думку: вона мучила його. Він тільки відчував і знав, що треба, щоб усе змінилося так чи інакше, хоч як би там не було",— повторював він з несамовитою, непорушною впевненістю і рішимістю.

За давньою звичкою, він попрямував на Сінну тією ж дорогою, яку завжди вибирав для прогулянок. Поблизу Сінної, на вулиці, перед крамничкою з дрібним товаром, стояв молодий чорнявий шарманщик і крутив якийсь дуже зворушливий романс. Він акомпанував дівчині, років п'ятнадцяти, яка стояла попереду, вдягнена мов панночка, в криноліні, в мантильці, в рукавичках і в солом'яному капелюшку з вогняного кольору пером; усе це було старе і зношене. Вуличним, деренчливим, але досить приємним і сильним голосом вона співала романс, дожидаючи, чи не винесуть з крамнички якихось дві копійки. Раскольников спинився поряд з двома-трьома слухачами, послухав, витяг п'ятака і поклав в руку дівчині. Та раптом обірвала спів на високій ноті, в найбільш зворушливому місці, наче відтяла, різко гукнула шарманщиків: "годі!", і обоє поплентались далі, до іншої крамнички.

— Любите ви вуличний спів? — звернувся раптом Раскольников до якогось, уже немолодого прохожого, що стояв поруч нього коло шарманки і мав вигляд фланера. Той, не розуміючи, зирнув на нього і здивувався.— Я люблю,— говорив далі Раскольников, але з таким виглядом, наче зовсім не про вуличний спів він мову.— Я люблю, коли співають під шарманку холодного, темного і вологого осіннього вечора, неодмінно вологого, коли в усіх прохожих блідо-зелені і хворі обличчя; або, ще краще, коли сніг мокрий падає, зовсім прямо, без вітру, знаєте? а крізь нього ліхтарі газові просвічують...

— Не знаю... Пробачте... — пробурмотів добродій, зляканий і запитанням і дивним виглядом Раскольникова, і перейшов на другий бік вулиці.

Раскольников пішов вулицею прямо і вийшов до того рогу на Сінній, де торгували міщанин і жінка, які розмовляли тоді з Лизаветою, але їх тепер не було. Пізнавши місце, він став, оглядівся і звернувся до молодого хлопця в червоній сорочці, що байдикував біля входу в борошняний лабаз.

- Адже це міщанин торгує тут на розі, з жінкою, з дружиною, га?
- Всякі торгують,— відповів хлопець, звисока оглядаючи Раскольникову.
- Як його звуть?
- Як охрестили, так і звуть.
- Чи й ти часом не зарайський? Якої губернії?

Хлопець знову подивився на Раскольникову.

— У нас, ваша вельможність, не губернія, а повіт, а повіявся ж мій брат, а я дома сидів, отож і не знаю... Ви вже даруйте, ваша вельможність, великодушно.

— Це харчевня отам, нагорі?

— Це трахтир, і більярд є, і принцеси знайдуться... тільки ну!

Раскольников перейшов через площу. Там, на розі, юрмився великий натовп, переважно чоловіки. Він увійшов у саму гущину, розглядаючи обличчя. Його чомусь тягло до кожного заговорити. Але люди не звертали на нього уваги і все щось гомоніли поміж себе, збиваючись купками. Він постояв, подумав і пішов направо, тротуаром, в напрямі до В-ма. Проминувши площу, він потрапив у провулок.

Він і раніше часто проходив цим недовгим провулком, що, вигинаючись коліном, вів з площі на Садову. Останнім часом його навіть часто тягнуло повештатись по всіх оцих місцях, коли нудьга ставала нестерпною, "щоб іще нестерпніше було". [...]

Раскольников дійшов до Садової і завернув за ріг. Разуміхін замислено дивився йому вслід. Нарешті, махнувши рукою, увійшов в будинок, але спинився на середині сходів.

Чорт забирай! — міркував він майже вголос,— говорить розумно, а начебто... Але ж і я дурень! Та хіба божевільні не говорять розумно? А он Зосимов, як мені здалося, саме цього і побоюється! — Він стукнув пальцем по лобі.— А що, коли... ну як його самого тепер пускати? Чого доброго, втопиться... Ех, дав я маху! Не можна!" І він побіг назад, навздогін Раскольникову, але того вже й сліду не було. Він плюнув і швидкою ходою повернувся в Кришталевий палац" розпитати скоріше про все Замьотова.

Раскольников пішов просто на —ський міст, став посередині, біля перил, сперся на них обома ліктями і почав дивитись вздовж канави. Йому захотілося де-небудь сісти або лягти на вулиці. Схилившись над водою, машинально дивився він на останній рожевий відблиск вечірньої заграви, на ряд будинків, які темніли в густіючому присмерку, на якесь віддалене віконце, деś у мансарді, на набережній ліворуч, наче полум'ям, осяяне останнім сонячним променем, що вдарив у нього на мить, на темну воду канави і, здавалось, уважно вдивлявся в цю воду. Нарешті, в очах його закрутилися якісь червоні кола, будинки захиталися, прохожі, набережні, екіпажі — все це закрутилося і застрибало навколо. Раптом він здригнувся, можливо, врятований знову від непритомності диким і химерним видовищем. Він відчув, що хтось став коло нього, справа, поруч; він гляйув — і побачив високу жінку, в хустці, з жовтим довгастим змарнілим обличчям і з запалими почервонілими очима. Вона дивилася просто на нього, але, очевидно, нічого не бачила і нікого не розрізняла. Раптом вона сперлася правою рукою на перила, підняла праву ногу і закинула її за ґрати, потім ліву і

кинулась у канаву. Брудна вода розступилась, на якусь мить поглинула жертву, але за хвилину утоплена спливла, і її повільно понесло вниз за течією, головою і ногами у воді, спиною вгору; спідницю на ній збило і підняло над водою, мов подушку.

— Втопилася! Втопилася! — кричали десятки голосів; люди збігалися, обидві набережні обнизувались глядачами, на мосту, навколо Раскольниковова, з'юрмився натовп, напирючи і придавлюючи його ззаду.

— Ой, лишенько, та це ж наша Фросинка! — пролунав десь недалеко плачливий жіночий крик.— Людоньки, рятуйте! Батьки рідні, витягніть!

— Човна, човна! — кричали в юрбі.

Але човен був уже не потрібний: городовий збіг східцями вниз до канави, скинув з себе шинель, чоботи і кинувся у воду. Роботи було небагато: утоплена несло майже біля самих сходів, він схопив її за одяг правою рукою, лівою встиг ухопитись за жердину, яку простягнув йому товариш, і миттю утоплена витягли. Її поклали на гранітні плити сходів. Вона скоро прийшла до пам'яті, підвела голову, сіла, почала чхати і фиркати, не знати нащо обтираючи мокре плаття руками. Вона нічого не говорила.

— До нестями допилася, людоньки, до нестями,— вив той же жіночий голос, уже біля Фросинки,— недавно оце теж повіситись хотіла, з петлі вийняли. Пішла я тепер в крамничку, дівчисько коло неї наглядати лишила,— а воно ось гріх і стався! Міщаночка, людоньки, наша міщаночка, ондечки живе, другий будинок скраю, ось тут...

Люди розходились, поліцейські возилися ще з жінкою, хтось крикнув про контору. Раскольников дивився на все з чудним відчуттям бездумності й байдужості. Йому стало противно. Ні, гидко... вода... не варто,— бурмотів він сам до себе.— Нічого не буде,— додав він,— нічого чекати. [...]

В серці його було порожньо й глухо. Думати він не хотів. Навіть нудьга минула, не лишилося й сліду тієї недавньої енергії, що піднялася в ньому, коли він з дому вийшов, "щоб все кінчити!" Цілковита апатія змінила її.

"Що ж, це вихід! — думав він, повільно і мляво йдучи набережною канави.— Все-таки кінчу, бо хочу... А чи ж вихід це? Та, байдуже! Аршин простору залишиться,— хе! Який одначе кінець! Невже кінець? Скажу я їм чи не скажу? Е... чорт! Та й стомився ж я: де-небудь лягти або сісти б швидше! Найбільший сором, що дуже вже все по-дурному. Та наплювати і на це. Тьху, які нісенітници весь час в голову лізуть..."

В контору треба було йти весь час прямо і на другому повороті взяти ліворуч: вона була тут, за два кроки. Але, дійшовши до першого повороту, він спинився, подумав, завернув у провулок і пішов в обхід, через дві вулиці,— може, так, без будь-якого наміру, а може, щоб хоч на якусь хвилину ще протягти час. Він ішов і дивився в землю. Раптом неначе хтось шепнув йому щось на вухо. Він підвів голову і побачив, що стоїть коло того будинку, біля самісіньких воріт. З того вечора він тут не був і не проходив мимо.

Непереборне і незрозуміле бажання ніби штовхало його туди. Він увійшов в



будинок, пройшов все підворіття, потім у перший вхід справа і став підніматись знайомими сходами, на четвертий поверх. На вузеньких і крутих сходах було дуже темно. Він спинявся на кожній площадці і з цікавістю роздивлявся. На площадці першого поверху у вікні були вибиті всі шибки. "Цього тоді не було",— подумав він.— Ось і квартира другого поверху, де працювали Миколай з Митькою: "Замкнена; і двері пофарбовані заново; віддається, значить, в найми". Ось і третій поверх... і четвертий... Тут!" Він страшенно здивувався: двері в цю квартиру були відчинені навстіж, там були люди, чути було голоси; він цього зовсім не сподівався. Повагавшись трохи, він піднявся по останніх сходинках і увійшов у квартиру.

Її теж опоряджали заново; в ній були робітники; це його наче вразило. Йому здавалося чомусь, що він побачить усе точнісінько таким же, яким залишив тоді, навіть, може, й трупи на тих же місцях на підлозі. А тут: голі стіни, ніяких меблів; дивно якось! Він пройшов до вікна і сів на підвіконня.

Робітників було всього двоє, обидва молоді хлопці, але один багато молодший за другого. Вони обклеювали стіни новими шпалерами, білими з ліловими квіточками, замість колишніх жовтих, подертих і заяложених. Раскольникову це чомусь страшенно не сподобалось; він дивився на ці нові шпалери вороже, наче шкода було, що все тут так змінили.

Раскольников встав і пройшов у другу кімнату, де раніше були комод, ліжко, скринька; без меблів кімната здалася йому дуже маленькою. Шпалери були ще ті самі; в кутку на шпалерах чітко вирізнялося місце, де стояв кіот з іконами. Він подивився і вернувся на своє вікно. Старший робітник вже скося придивлявся.

— Вам чого треба? — спитав він раптом, звертаючись до нього. Замість відповіді Раскольников підвізся, вийшов на площадку сходів, взявся за ручку дзвоника і смикнув. Той же дзвоник, той же бляшаний звук! Він смикнув удруге, втретє; він прислухався і пригадував. Колишнє, нестерпно страшне, огидне відчуття починало все виразніше й чіткіше оживати в ньому, він здригався з кожним ударом, і йому ставало дедалі приємніше.

— Та чого тобі треба? Хто такий? — крикнув робітник, виходячи до нього. Раскольников увійшов знову в кімнати.

— Квартиру хочу найняти,— сказав він,— оглядаю.

— Фатеру вночі не наймають; а до того ж ви повинні з двірником прийти.

— А підлогу вимили; фарбуватимуть? — говорив далі Раскольников,— Крові немає?

— Якої крові?

— А стару ж тут убили з сестрою. Тут ціла калюжа була.

— Та що ти за один? — вигукнув занепокоєно робітник.

— Я?

— Ти.

— А тобі хочеться знати?.. Ходім у контору, там скажу.

Робітники здивовано подивились на нього.

— Нам іти час, загаялись. Ходім, Альошко. Замикати треба,— сказав старший

робітник.

— Ну, ходім! — відповів Раскольников байдуже і пішов вперед, повільно спускаючись сходами.— Гей, двірник! — гукнув він, виходячи в підвір'яття.

Кілька чоловік стояло коло самих воріт, дивлячись на прохожих: обидва двірники, жінка, міщанин у халаті і ще хтось. Раскольников пішов просто до них.

— Чого вам? — озвався один з двірників.

— В конторі ходив?

— Зараз був. А вам чого?

— Там сидять?

— Сидять.

— І помічник там?

— Був якийсь час. Нащо вам?

Раскольников не відповів і став поруч нього, задумавшись.

— Фатеру дивитись приходив,— сказав, підходячи, старший робітник.

— Яку фатеру?

— А де ми працюємо. "Нащо, каже, кров відмили? Тут, каже, вбивство трапилося, а я прийшов наймати". І в дзвоник почав дзвонити, мало не обірвав. А ходім, каже, в контору, там усе доведу. Причепився.

Двірник здивовано і насупившись розглядав Раскольникова.

— Та ви хто такі будете? — гримнув він якомога грізніше.

— Я Родіон Романович Раскольников, колишній студент, а живу в будинку Шиля, тут у провулку, недалеко звідси, в квартирі номер чотирнадцять. У двірника спитай... мене знає.— Раскольников проказав усе це якось ліниво і замислено, не обертаючись і пильно дивлячись на потемнілу вулицю.

— А ви чого у фатеру ту приходили?

— Дивитись.

— А що там дивитись?

— А от взяти б та й одвести в контору? — втрутився зненацька міщанин і замовк.

Раскольников через плече скосив на нього очі, подивився уважно і сказав так само тихо й ліниво:

— Ходім!

— Та й одвести б! — підхопив вже сміливіше міщанин.— Чого він про ще допитувався, що в нього на думці, га?

— П'яний не п'яний, а Бог його знає,— пробурмотів робітник.

— Та вам чого? — гримнув знову двірник, який починав серйозно сердитись,— ти чого причепився?

— А злякався — в контору? — насмішкувато сказав йому Раскольников.

— Чого злякався? Ти чого причепився?

— Пройдисвіт! — вигукнула жінка.

— Та чого з ним балакати,— крикнув другий двірник, здоровезний чоловік в арм'яку нарозпашку і з ключами за поясом.— Забирайся звідси! І справді пройдисвіт

якийсь... Забирайся!

І, захопивши Раскольника за плече, він виштовхнув його на вулицю. Той захитався було, але не впав, випростався, мовчки подивився на всіх глядачів і пішов собі. [...]

"То йти, чи ні",— думав Раскольников, спиняючись серед бруківки на перехресті і роздивляючись навколо, немовби сподівався від когось для себе рішення. Але ніщо не озивалося нізвідки; все навкруги було глухе й мертво, як те каміння, що по ньому він ступав, для нього мертво, тільки для нього... Раптом далеко, кроків за двісті від нього, в кінці вулиці, в згустілій темряві, розрізнув він натовп, гомін, крики... Серед юрби стояв якийсь екіпаж... Замерхтів серед вулиці вогник. "Що це?" Раскольников повернув праворуч і пішов на юрбу. Він неначе чіплявся за все і холодно усміхнувся, подумавши про це, бо вже напевно вирішив про контору і твердо знав, що зараз усе скінчиться.

## VII

Серед вулиці стояла коляска, шикарна, панська, запряжена парою баских сірих коней; сідоків не було, і сам кучер, злізши з козлів, стояв поруч, коней тримали за вуздечки. Навколо товпилося багато людей, попереду всіх поліцейські. В одного в руках був ліхтарик, яким він, нахилиючись, освітлював щось на бруківці, біля самих коліс. Усі гомоніли, кричали, ойкали; кучер стояв збентежений і зрідка повторював:

— Гріх який! Господи, гріх же який!

Раскольников протиснувся, скільки можна було, і побачив, нарешті, що викликало цю метушню й цікавість. На землі лежав тільки що збитий кіньми чоловік, мабуть, непритомний, дуже погано вдягнений, але в "благородному" убранні, весь у крові. З обличчя, з голови бігла кров; все обличчя було побите, подряпане, знівечене. Видно було, що роздавили мало не на смерть.

— Ой, лишенько! — тужив кучер,— як тут угледіти! Коли б я гнав дуже або не кричав йому, а то їхав, не поспішаючи, рівно. Всі бачили: люди збрешуть, то і я брешу. П'яний свічки не поставить — звісно!.. Бачу його, вулицю переходить, хитається, мало не падає,— крикнув раз, вдруге, втретє, та й придержав коней; а він прямісінько їм під ноги так і ліг! Навмисне він чи дуже вже був нетверезий... Коні ж молоді, пологливі,— рвонули, а він скрикнув — вони дужче... от і сталося лихо.

— Чистісінька правда! — посвідчив хтось з натовпу. [...]

Тим часом Раскольников протовпився і нахилився ще ближче. Зненацька ліхтарик яскраво освітив обличчя бідлахи; він пізнав його.

— Я його знаю, знаю! — закричав він, протовплюючись зовсім наперед,— це чиновник, відставний, титулярний радник, Мармеладов! Він живе тут, поблизу, в будинку Козеля... Лікаря швидше! Я заплачу, ось! — Він витяг з кишені гроші і показував поліцейському. Він був надзвичайно схвилюваний.

Поліцейські були задоволені, що дізналися, хто той роздавлений. Раскольников назвав і себе, дав свою адресу і з усіх сил, наче йшлося про рідного батька, умовляв щонайшвидше перенести непритомного Мармеладова в його квартиру.

— Ось тут, через три будинки,— клопотався він,— будинок Козеля, німця, багатого... Він оце, мабуть, п'яний, додому пробирався. Я його знаю... Він п'яниця...

Там у нього сім'я, жінка, діти, дочка-одна є. Доки ще в лікарню довеземо, а тут, певно, в тому ж будинку лікар є! Я заплачу, заплачу!.. Все-таки свій догляд буде, допоможуть одразу ж, а то він і помре, поки до лікарні...

Він навіть устиг сунути непомітно в руку; зрештою, справа була ясна і законна, і, в усякому разі, тут допомога була ближче. Потерпілого підняли і понесли; знайшлися помічники. Будинок Козеля був кроків за тридцять. Раскольников ішов ззаду, обережно підтримував голову і показував дорогу.

— Сюди, сюди! На сходи треба головою вгору вносити; повертайте... отак! Я заплачу, я віддячу,— бурмотів він.

Катерина Іванівна, як і завжди, скоро тільки випадала вільна хвилина, починала ходити туди й сюди по своїй маленькій кімнаті, від вікна до груби і назад, схрестивши руки на грудях, розмовляючи сама з собою і кашляючи. Останнім часом вона щодалі частіше і довше стала розмовляти з своєю старшою дівчинкою, десятирічною Поленькою, яка хоч багато чого ще не розуміла, але зате дуже добре збагнула, що потрібна матері, і тому завжди стежила за нею своїми великими розумними оченятами і хитрувала, як могла, аби удати, що вона розуміє все чисто. Цього разу Поленька роздягала маленького брата, який цілий день нездужав, щоб покласти його спати. Чекаючи, поки йому змінять сорочечку, яку тієї ж ночі мали й випрати, хлопчик сидів на стільці мовчки, з серйозним виглядом, прямо й нерухомо, з простягнутими вперед ніжками, щільно стуленими докупи, п'яточками до публіки, носками нарізно. Він слухав, про що говорила матуся з сестрицею, надувши губки, витріщивши очки і не ворущаючись, точнісінько так, як звичайно повинні сидіти всі розумні хлопчики, коли їх роздягають, щоб покласти спати. Ще менша за нього дівчинка, в самому лахмітті, стояла біля ширми і чекала своєї черги. Двері на сходи були відчинені, аби дати хоч якийсь вихід хвилям тютюнового диму, які виривалися з інших кімнат і весь час примушували довго і тяжко кашляти сердешну сухотну. Катерина Іванівна неначе ще більше схудла за цей тиждень, і червоні плями на щоках її горіли ще яскравіше, ніж раніше.

— Ти не повіриш, ти й уявити собі не можеш, Поленько,— говорила вона, ходячи по кімнаті,— як ми весело й розкішно жили в домі у татуся і як цей п'яниця погубив мене і всіх вас погубить! Татусь був статський полковник і вже майже губернатор; йому лишався всього тільки один якийсь крок, так що всі до нього їздили й говорили: "Ми вас уже так і вважаємо, Іване Михайловичу, за нашого губернатора". Коли я... кахи! Коли я... кахи-кахи-кахи... о, трикляте життя! — скрикнула-вона, відхаркуючи мокроту і схопившись за груди,— коли я... О, коли на останньому балу... у пред-водителя... мене побачила княгиня Безземельна,— яка мене потім благословляла, коли я виходила за твого татуся, Полю,— то зараз же спитала: "Чи не та це мила дівчина, яка з шаллю танцювала на випуску?"... (А дірку зашити треба; от узяла б голку та зараз би й заштопала, як я тебе вчила, а то завтра... кахи! завтра... кахи-кахи-кахи!.. гірше роздере! — крикнула вона надриваючись)...— Тоді ще з Петербурга тільки що приїхав камер-юнкер князь Щегольської... протанцював зі мною мазурку і наступного дня хотів

приїхати з освідченням; але я сама подякувала вельми приємними словами і сказала, що серце моє давно належить іншому. Цей інший був твій батько, Полю; татусь страшенно сердився... А вода готова? Ну, давай сорочечку; а панчішки?.. Лідо,— звернулася вона до маленької доньки,— ти вже так, без сорочечки, цю ніч переспи; як-небудь... та панчішки теж поклади... Заразом випрати... Чого цей лахмітник не йде, п'яниця! Сорочку заносив, мов ганчірку якусь, подер геть-чисто... Все б заразом, щоб підряд дві ночі спину не гнути! Господи! Кахи-кахи-кахи-кахи! Знову! Що це? — скрикнула вона, побачивши юрбу в сінях і людей, що протискалися з якоюсь ношею в її кімнату.— Що це? Що це несуть? Господи!

— Куди ж тут покласти? — питав поліцейський, роздивляючись навколо, коли вже втягли в кімнату скривавленого і непритомного Мармеладова.

— На диван! Кладіть просто на диван, ось сюди головою,— показував Раскольников.

— Переїхали на вулиці! П'яного! — крикнув хтось з сіней.

Катерина Іванівна стояла вся біла і важко дихала. Діти перелякались.

Маленька Лідочка скрикнула, кинулася до Поленьки, пригорнулася до неї і вся затрусилась.

Вклавши Мармеладова, Раскольников кинувся до Катерини Іванівни.

— Бога ради, заспокойтеся, не лякайтесь! — говорив він скоромовкою,— він переходив вулицю, його роздавила коляска, не турбуйтеся, він опритомніє, я звелів сюди нести... я у вас був, пам'ятаєте... Він опритомніє, я заплачу!

— Догулявся! — в розпачі скрикнула Катерина Іванівна і кинулася до чоловіка.

Раскольников скоро помітив, що ця жінка не з тих, які одразу ж зомлівають. Вмить під головою бідолахи опинилася подушка, про яку ніхто інший ще й не подумав; Катерина Іванівна почала роздягати його, оглядати, порядкувала швидко і не розгублювалась, забувши про себе саму, закусивши свої тремтячі губи і стримуючи крик, що от-от, здавалось, вихопиться з грудей.

Раскольников тимчасом умовив когось побігти по лікаря. Той, як виявилось, жив через будинок.

— Я послав по лікаря,— повторював він Катерині Іванівні,— не турбуйтеся, я заплачу. Вода є?., і дайте салфетку, рушник, що-небудь, швидше; невідомо ще, як його поранено... Він поранений, а не вбитий, будьте певні... Що скаже лікар!

Катерина Іванівна метнулася до вікна; там, на продавленому стільці, в кутку стояла велика глиняна миска з водою, приготовленою для нічного прання дитячої і чоловікової білизни. Цим нічним пранням займалася сама Катерина Іванівна, власноручно, принаймні два рази на тиждень, а коли й частіше, бо дійшли до того, що змінної білизни вже майже не було зовсім, а було у кожного члена сім'ї по одній тільки штуці, а Катерина Іванівна не терпіла бруду і краще ладна була мучити себе ночами, працюючи над силу, коли всі сплять, щоб устигнути до ранку висушити на протягнутій віршовці мокру білизну і подати чистою, ніж бачити бруд в домі. Вона вхопилася була за миску, щоб нести її на вимогу раскольнікова, та замалим не впала з ношею. Але той уже встиг знайти руш. ник, намочив його у воді і почав обмивати заюшене кров'ю

обличчя Мармеладова. Катерина Іванівна стояла тут-таки, з боєм переводячи подих і тримаючись руками за груди. Їй самій потрібна була допомога. Раскольников почав розуміти, що він, може, погано вчинив, умовивши перенести сюди потерпілого. Городовий теж стояв розгублений.

— Полю! — гукнула Катерина Іванівна, — біжи до Соні, швидше. Якщо не застанеш дома, все одно скажи, що батька потоптали коні і щоб вона зараз же йшла сюди... коли повернеться. Швидше, Полю! На, запнишь хусткою!

— Сцо є духу бізи! — гукнув зненацька хлопчик з стільця і, проказавши це, знову завмер, сидючи все так само прямо, п'ятками вперед і носками нарізно, і витріщивши оченята.

Тим часом кімната наповнилася так, що яблуку впасти було ніде. Поліцейські пішли, крім одного, який залишився на якийсь час і намагався вигнати публіку, що натовпилася з сходів, знову назад на сходи. Натомість з внутрішніх кімнат повисипали мало не всі жильці пані Jlin — певехзель, і спочатку товпилися тільки коло порога, а потім юрбою посунули в саму кімнату. Катерина Іванівна скипіла.

— Хоч би померти дали спокійно! — закричала вона на людей, — бач, який спектакль знайшли! З цигарками! Кахи-кахи-кахи! В шапках ще позаходьте!.. Та он один і є в капелюху... Геть! До мертвого тіла хоч пошану майте!

Кашель не дав їй продовжувати, але острашка вплинула. Катерини Іванівни, очевидно, навіть побоювались; жильці, один по одному, проті — снілися назад до порога з тим дивним відчуттям задоволення, яке завжди можна спостерігти навіть серед найрідніших людей, коли раптом трапиться біда з їх близьким, і від якого не вільний жоден, без винятку, незважаючи навіть на найщиріші прояви жалю і співчуття. [...]

Хворий розплющив очі і, ще не пізнаючи і не розуміючи, почав вдивлятися в Раскольникова, що стояв над ним. Він дихав важко, глибоко й рідко; в кутках губ видавалася кров; піт виступив на лобі. Не пізнавши Раскольникова, він неспокійно почав водити очима. Катерина Іванівна дивилася на нього смутним, але суворим поглядом, а з очей її бігли сльози.

— Боже мій! У нього всі груди роздавлені! Крові, крові скільки! — промовила вона в розпачі. — Треба зняти з нього весь верхній одяг! Повернись трохи, Семене Захаровичу, коли можеш, — крикнула вона йому.

Мармеладов пізнав її.

— Священника! — проказав він хрипким голосом. Катерина Іванівна одійшла до вікна, притулилася лобом до віконної рами, з розпачем вигукнула:

— О, трикляте життя!

— Священника! — проказав знову помираючий після хвилиної мовчанки.

— Пішли-и-и! — крикнула йому Катерина Іванівна; він послуухався окрику і замовк. Боязким, тужливим поглядом відшукував він її очима; вона знову повернулася до нього і стала в головах. Він трохи заспокоївся, але ненадовго.

Увійшов лікар, акуратний дідок, німець, озираючись з недовірливим виглядом;

підійшов до хворого, взяв пульс, уважно обмацав голову і з допомогою Катерини Іванівни розстебнув геть змочену кров'ю сорочку і оголив груди хворого. Всі груди були покалічені, пом'яті й пошматовані; кілька ребер з правого боку ноламано. З лівого боку, на самому серці, була зловісна, велика жовтяво-чорна пляма, слід страшного удару копитом. Лікар нахмурився Поліцейський розповів йому, що потерпілого затягло в колесо і волокло, перекинувши, кроків тридцять по бруківці.

— Дивно, як він ще опритомнів,— шепнув стиха лікар Раскольникову.

— Що ви скажете? — спитав той.

— Зараз помре.

— Невже ніякої надії?

— І найменшої немає. Доходить... До того ж голову дуже поранено... Гм. Воно, звичайно, можна кров пустити... але... це буде даремно. Через п'ять або десять хвилин помре неодмінно.

— То краще вже пустить кров!

— Ну нехай... А втім, я попереджаю вас, це буде зовсім даремно.

В цей час почулися ще кроки, натовп у сінях розступився, і на порозі з'явився священик із запасними дарами, старенький і сивий. За ним пішов поліцейський, ще з вулиці. Лікар зараз же уступив йому місце і обмінявся з ним значливим поглядом. Раскольников упросив лікаря почекати хоч трохи. Той знизав плечима і залишився.

Всі відступили. Сповідь тривала недовго. Помираючий навряд чи розумів гаразд що-небудь, і міг видавати тільки уривисті, невиразні звуки. Катерина Іванівна взяла Лідочку, зняла з стільця хлопчика і, одійшовши в куток до груби, стала навколішки, а дітей поставила на коліна перед собою. Дівчинка тільки тремтіла; а хлопчик, стоячи голими колінцями на підлозі, розмірено підносячи рученятко, хрестився повним хрестом і вклонявся до землі, стукаючись лобом, що, видно, давало йому особливу приємність. Катерина Іванівна закусувала губи і стримувала сльози; вона теж молилась, зрідка обсмикуючи сорочечку на дитині і встигнувши накинути на занадто оголені плечі дівчатка косинку, яку взяла з комода, не підводячись з колін і молячись. Тим часом цікаві знову почали відчиняти двері з внутрішніх кімнат. А в сінях усе щільніше й щільніше стовплювалися глядачі, жильці з усіх квартир, не переступаючи, проте, поріг кімнати. Один тільки недогарок освітлював усю сцену.

В цю мить з сіней, крізь натовп, швидко протиснулася Поленька, яка бігала по сестру. Вона увійшла, насилу зводячи дух від швидкого бігу, скинула з себе хустку, відшукала очима матір, підійшла до неї і сказала: Йде! На вулиці зустріла!" Мати пригнула її на коліна і поставила біля себе. З натовпу нечутно і боязко протовпилася дівчина, і дивною була її раптова поява в цій кімнаті, де панували злидні, лахміття, смерть і розпач. Вона була теж у лахмітті; убрання її було копійчане, але оздоблене по вуличному, за смаком і правилами, що склалися в тому особливому світі, з яскраво і ганебно виказуваною метою. Соня спинилася в сінях коло самого порога, але не переступала його і дивилася пригнічено, не усвідомлюючи, здавалося, нічого, забувши і про своє перекуплене з четвертих рук шовкове, непристойне тут, квітчасте плаття з

довжелезним кумедним хвостом, і широкий кринолін, що геть загородив двері, і про світлі черевики, і про парасольку, непотрібну вночі, але яку вона взяла з собою, і про химерний солом'яний круглий капелюшок з яскравим вогняного кольору пером. З-під цього надітого по-молодецькому набакир капелюшка виглядало худе, бліденьке і злякане личко з розкритим ротом і з нерухомими від жаху очима. Соня була мала на зріст, років вісімнадцяти, худенька, але досить гарненька блондинка з чудовими голубими очима. Вона пильно дивилась на ліжку, на священика; вона теж задихалася від швидкої ходи. Нарешті шепотіння, деякі слова в натовпі, мабуть, долетіли до неї. Вона похнюпилась, ступила через поріг і стала в кімнаті, але знову-таки коло самих дверей.

Сповідь і причастя скінчилися. Катерина Іванівна знову підійшла до чоловікової постелі. Священик відступив і, збираючись іти, хотів був сказати два слова, щоб розрадити і напутити Катерину Іванівну.

— А куди ж я оцих подіну? — різко і роздратовано перебила вона, показуючи на малят.

— Бог милостивий; надійтеся на поміч Всевишнього,— почав священик.

— Е-ет! Милостивий, та не до нас!

— Це гріх, гріх, добродійко,— зауважив священик, хитаючи головою.

— А це не гріх? — крикнула Катерина Іванівна і вказала на помираючого.

— Може, ті, хто були мимовільною причиною, погодяться винагородити вас, хоча б за втрату доходів...

— Не розумієте ви мене! — роздратовано крикнула Катерина Іванівна, махнувши рукою.— Та й за що ж винагороджувати? Адже він сам, п'яний, під коні поліз! Яких доходів? Від нього не доходи, а тільки мука була. Адже він п'яниця, все пропивав. Нас обкрадав та в шинок носив, їхнє й моє життя в шинку перевів! І слава Богу, що помирає! Витрат менше!

— Простити б треба в передсмертну годину, а це гріх, добродійко, такі почуття, великий гріх!

Катерина Іванівна поралася коло хворого, вона подавала йому пити, обтирала піт і кров з голови, поправляла подушки і розмовляла з священиком, зрідка встигаючи мимохідь обернутися до нього. Тепер же вона раптом накинулася на нього майже несамовито.

— Ех, батюшко! Самі це слова! Простити! От він прийшов би сьогодні п'яний, коли б не роздавили, сорочка ж на ньому одна, вся заношена, драна, то він би завалився спати, а я б до світу у воді полоскалася, обноси б його та дитячі прала, та потім висушила б за вікном, та одразу ж, як розвидниться, і штопати б сіла,— от моя й ніч!.. То де вже тут про якесь прощення говорити! Вже й так простила!

Глибокий, страшний кашель урвав її слова. Вона відхаркнула в хусточку і сунула її перед очі священикові, з боєм придержуючи другою рукою груди. Хусточка була вся в крові...

Священик схилив голову і не сказав нічого.



Мармеладов був в останній агонії; він не зводив очей з обличчя Катерини Іванівни, яка підійшла знову до нього. Йому все хотілося щось сказати їй; він уже й почав, із зусиллям ворушачи язиком і невиразно вимовляючи слова, але Катерина Іванівна, зрозумівши, що він хоче просити у неї прощення, зараз же владно крикнула на нього:

— Мовчи-и! Не треба!.. Знаю, що хочеш сказати!..— І хворий замовк; але в ту мить блукаючий погляд його впав на двері, і він побачив Соню...

Досі він не помічав її: вона стояла в кутку в тіні.

— Хто це? Хто це? — мовив він раптом хрипким, задиханим голосом, страшенно хвилюючись і з жахом показуючи очима на двері, де стояла дочка, і силкуючись підвестись.

— Лежи! Лежи-и-и! — крикнула Катерина Іванівна. Але він з неприродним зусиллям встиг спертись на руку. Він нестямно і нерухомо дивився якийсь час на дочку, наче не пізнаючи її. Та й разу ще не бачив він її в такому убранні. Раптом він пізнав її, принижену, вбиту горем, вичепурену й засоромлену, що покірно чекала своєї черги проститися з конаючим батьком. Безмірне страждання відбилось на обличчі його.

— Соню! Дочко! Прости! — крикнув він і хотів простягнути до неї руку, але, втративши опору, зірвався і впав з дивана, просто обличчям на підлогу: кинулися піднімати його, поклали, але він уже кінчався. Соня слабо скрикнула, підбігла, обняла його і так і завмерла в цих обіймах. Він помер у неї на руках.

— Добився свого! — крикнула Катерина Іванівна, побачивши чоловіків труп,— ну, що тепер робити! За які гроші поховаю його! А чим он їх, їх чим завтра нагодую?

Раскольников підійшов до Катерини Іванівни.

— Катерино Іванівно,— почав він,— минулого тижня ваш покійний чоловік розповів мені про все своє життя і всі обставини... Будьте певні, що він говорив про вас з захопленою повагою. З того вечора, коли я дізнався, як він усім вам був відданий і як особливо вас, Катерино Іванівно, поважав і любив, незважаючи на свою згубну слабкість, з того вечора ми й стали друзями... Дозвольте ж мені тепер... сприяти... відданню останньої шани моему покійному другові. Ось тут... двадцять карбованців, здається,— і якщо це може стати вам у пригоді, то... я... одно слово, я зайду,— я обов'язково зайду... я, може, ще завтра зайду... Прощайте!

І він швидко вийшов з кімнати, настійливо протискуючись через натовп на сходи. [...]

Хтось наздоганяв його. Це була Поленька; вона бігла за ним і кликала його: "Слухайте-но! Слухайте!"

Він обернувся до неї. Дівчинка пробігла останній проліт і спинилася коло нього, на сходинку вище. Тьмяне світло проходило з двору. Раскольников побачив її худеньке, але миле личко, що весело, по-дитячому, дивилося на нього, всміхалось йому. Вона прибігла з дорученням, яке, видно, їй самій дуже подобалось.

— Слухайте, як вас звуть?., а ще: де ви живете? — спитала вона квапливо, задиханим голосом.

Він поклав їй обидві руки на плечі і з якимсь щастям дивився на неї. Йому так приємно було на неї дивитись,— він сам не знав чому.

— А хто вас прислав?

— А мене прислала сестриця Соня,— відповіла дівчинка, ще веселіше усміхаючись.

— Я так і знав, що вас прислала сестриця Соня.

— Мене й матуся теж прислала. Коли сестриця Соня стала посилати, матуся теж підійшла і сказала: "Швидше біжи, Поленько!"

— Любите ви сестрицю Соню?

— Я її більше від усіх люблю! — з якоюсь особливою твердістю проказала Поленька, і усмішка її раптом стала якоюсь серйозною.

— А мене любити-будете?

Замість відповіді він побачив, як наближається до його обличчя личко дівчинки, з пухленькими губами, що наївно протягнулися поцілувати його. Раптом тоненькі, як ниточки, руки її охопили його міцно-міц. но, голова схилилася до його плеча, і дівчинка тихо заплакала, пригортаючись обличчям до нього все дужче й дужче.

— Татуся шкода! — промовила вона через хвилину, підводячи своє заплакане личко і витираючи руками сльози,— все такі тепер нещастя пішли,— додала вона несподівано, з тим особливо солідним виглядом, якого старанно набирають діти, коли хочуть раптом говорити як "дорослі". [...]

— Поленько, мене звуть Родіон; помоліться коли-небудь і за мене: "і раба Родіона" — більш нічого.

— Все своє даліше життя молитимусь за вас,— гаряче мовила дівчинка і раптом знову засміялась, кинулася до нього і міцно знову обняла його.

Раскольников сказав їй, хто він, дав адресу і обіцяв завтра ж обов'язково зайти. Дівчинка пішла у цілковитому захопленні від нього. Була одинадцята година, коли він вийшов на вулицю. Через п'ять хвилин він стояв на мосту, на тому самому місці, з якого недавно кинулася жінка.

"Досить! — проказав він рішуче й урочисто,— геть міражі, геть напускні страхи, геть примари!.. Є життя! Хіба я зараз не жив? Не вмерло ще моє життя разом з старою бабою! Царство їй небесне і — годі, матінко, час спочити! Царство розуму і світла тепер і... і волі, і сили... і побачимо тепер! Позмагаємось тепер! — додав він визивно, немовби звертаючись до якоїсь темної сили і викликаючи її.— А я ж он уже погоджувався жити на аршині простору! [...]"

Він легко відшукав Разуміхіна; в будинку Починкова нового жильця вже знали, і двірник зараз же показав йому, куди йти. Вже з половини сходів можна було почути шум і жвавий гомін чималого товариства. Двері на сходи були відчинені навстіж; чути було вигуки й сперечання. Кімната Разуміхіна була досить велика, людей же зійшлося не менш як п'ятнадцять. Раскольников спинився в прихожій. Тут, за перегородкою, дві хазяйські служниці поралися коло двох великих самоварів, коло пляшок, тарілок і блюд з пирогом і закусками, принесених з хазяйської кухні. Раскольников послав за Разуміхіним. Той прибіг зраділий. З першого погляду помітно було, що він дуже багато

випив, і хоч Разуміхін майже ніколи не міг напиться доп'яну, але цього разу щось було помітно.

— Слухай,— кваплячись заговорив Раскольников,— я прийшов тільки сказати, що ти виграв заклад і що справді ніхто не знає, що з ним може трапитись. Зайти ж я не можу: я такий слабкий, що зараз упаду. І тому здрастуй і прощай! А завтра до мене приходь...

— Знаєш що, проведу я тебе додому! Вже коли ти сам говориш, що слабкий, то...

— А гості? Хто цей кучерявий, що оце зараз сюди заглянув?

— Цей? А чорти його знають! Дядьків знайомий, мабуть, а може, і сам прийшов... Я з ними лишу дядька; це наймиліша в світі людина; шкода, що ти не можеш тепер познайомитись. А втім, хай їх усіх чорт візьме! їм тепер не до мене, та й мені треба освіжитись, бо ти, брат, до речі прийшов; ще дві хвилини, і я б там побився, їй-богу! Верзуть таку нісенітницю... Ти уявити собі не можеш, до якої міри може забрехатися, нарешті, людина! А втім, як не уявити? Хіба ми самі не брешемо? Та й хай брешуть: зате потім не брехатимуть... Посидь хвилинку, я приведу Зосимова.

Зосимов з якоюсь навіть жадністю накинувся на Раскольникова; помітно було, що той його якось особливо цікавить; скоро обличчя його проясніло.

— Негайно спати,— вирішив він, оглянувши в міру можливості пацієнта,— а на ніч прийняти б одну штучку? Приймете? Я ще вранці заготовив... порошокок один.

— Хоч два,— відповів Раскольников. Порошок був тут-таки прийнятий.

— Це дуже добре, що ти сам його поведеш,— зауважив Зосимов Разуміхину,— що завтра буде, побачимо, а сьогодні навіть дуже непогано: значна зміна після недавнього. Вік живи, вік учись...

— Знаєш, що мені зараз Зосимов шепнув, коли ми виходили,— брякнув Разуміхін, як тільки вони вийшли на вулицю.— Я, брат, тобі все прямо скажу, бо вони дурні. Зосимов звелів мені балакати з тобою дорогою і тебе примусити балакати і потім йому розповісти, бо у нього ідея... що ти... божевільний або близький до того. [...]

Якусь мить обидва помовчали.

— Слухай, Разуміхін,— заговорив Раскольников,— я тобі хочу сказати прямо: я зараз у мертвого був, один чиновник помер... я там всі свої гроші віддав... і, крім того, мене цілувала зараз одна істота, яка, коли б я і вбив і^ого-небудь, то теж... одно слово, я там бачив ще другу одну істоту... з вогняним пером... а втім, я забріхуюсь; я дуже слабкий, підтримай мене... зараз уже й сходи...

— Піп з тобою? Що з тобою? — допитувався стривожений Разуміхін.

— В голові трохи наморочиться, та тільки не в тому річ, а в тому, що мені так сумно, так сумно! неначе жінці... справді! Дивись, що це? Дивись, дивись!

— Що таке?

— Хіба не бачиш? Світло в моїй кімнаті, бачиш? У щілину... Вони вже стояли перед останніми сходами, поруч з хазяйчиними дверима, і справді, видно було знизу, що в комірці Раскольникова світиться.

— Дивно! Може, Настя,— зауважив Разуміхін.

— Ніколи вона в таку пору в мене не буває, та й спить вона давно, але... мені однаково! Прощай!

— Що ти? Та я проведу тебе, разом увійдемо!

— Знаю, що разом увійдемо, але мені хочеться тут потиснути тобі руку і тут з тобою попрощатися. Ну, давай руку, прощай!

— Що з тобою, Родю?

— Нічого, ходім, ти будеш свідком...

Вони почали сходити вгору, і в Разуміхіна майнула думка, що Зосимов, десь певно, має рацію. "Ех! Розстроїв я його моєю балаканиною!" — пробурмотів він сам собі. Зненацька, підходячи до дверей, вони почули голоси в кімнаті.

— Та що тут таке? — скрикнув Разуміхін.

Раскольников перший взявся за двері і відчинив їх навстіж, відчинив і став на порозі наче вкопаний.

Мати і сестра його сиділи на дивані і чекали вже півтори години. Чому ж він менш за все їх сподівався і менш за все про них думав, незважаючи на неодноразові звістки про те, що вони виїжджають, їдуть, от-от прибудуть, останню з яких він одержав навіть сьогодні. Всі ці півтори години вони навперебій розпитували Настю, яка і тепер стояла перед ними і геть усе вже встигла їм розповісти. Вони себе не тямили від переляку, коли почули, що він "сьогодні втік", хворий і, як видно з розповіді, не інакше, як в маренні "Боже, що з ним!" Обидві плакали, обидві витерпіли хресну муку за ці півтори години доживання.

Радісний, захоплений крик зустрів появу Раскольникова. Обидві кинулися до нього. Але він стояв наче мертвий; нестерпна раптова свідомість ударила в нього, мов громом. Та й руки його не підіймалися обняти їх: не могли. Мати й сестра стискали його в обіймах, цілували його, сміялися, плакали... Він ступив вперед, похитнувся і впав на підлогу непритомний.

Тривога, крики жаху, стогін... Разуміхін, який стояв на порозі, влетів у кімнату, схопив хворого на свої міцні руки, і той вмить опинився на дивані.

— Нічого, нічого! — кричав він обом дамам, — це просто непритомність, дурниці! Зараз тільки лікар сказав, що йому багато краще, що він зовсім здоровий! Води! Ну, от він уже приходить до пам'яті, ну, от і опритомнів!..

І, вхопивши за руку Дунечку так, що мало не викрутив їй руки, він нахилив її подивитись на те, що "ось він уже й опритомнів". І мати і сестра дивилися на Разуміхіна як на провидіння, розчулено і вдячно; вони вже дізнались від Насті, чим був для їх Роді, під час усієї хвороби, цей "меткий юнак", як назвала його, того ж вечора, в інтимній розмові з Дунею, сама Пульхерія Олександрівна Раскольникова.

Частина третя I

Раскольников підвівся і сів на дивані.

Він мляво махнув Разуміхіну, щоб припинити цілий потік його безладних і палких запевнень, що все буде гаразд, звернених до матері і сестри, взяв обох за руки і хвилини зо дві мовчки вдивлявся то в ту, то в другу. Мати злякалась його погляду. В

цьому погляді прозирано сильне аж до страждання почуття, але водночас було щось застигле, навіть неначе безумне. Пульхерія Олександрівна заплакала.

Євдокія Романівна була бліда; рука її тремтіла в руці брата.

— Ідіть додому... з ним,— промовив він уривистим голосом,— показуючи на Разуміхіна,— до завтра, завтра все... Давно ви приїхали?

— Увечері, Родю,— відповіла Пульхерія Олександрівна,— поїзд дуже спізнився. Але, Родю, я нізащо не піду тепер від тебе! Я ночую тут...

— Не мучте мене! — сказав він, роздратовано махнувши рукою.

— Я залишусь коло нього,— скрикнув Разуміхін,— не залишу його й на хвилину, і під три чорти там усіх моїх, хай хоч на стіни лізуть! Там у мене дядько за президента.

— Як, як я віддячу вам! — почала Пульхерія Олександрівна, стискаючи руки Разуміхіна, але Раскольников знову перебив її.

— Я не можу, не можу,— роздратовано повторював він,— не мучте! Годі, йдіть собі... Не можу!

— Ходім, матусю, хоч з кімнати вийдемо на хвилинку,— шепнула злякана Дуня,— ми його вбиваємо, це видно.

— Та невже ж я й не подивлюся на нього, аж після трьох років! — заплакала Пульхерія Олександрівна.

— Стрибайте! — перепинив Раскольников їх знову,— ви весь час перебиваєте, а в мене думки плутаються... Бачили Лужина?

— Ні, Родю, але він уже знає про наш приїзд. Ми чули, Родю, що Цетро Петрович був такий ласкавий,— відвідав тебе сьогодні,— з деякою боязкістю додала Пульхерія Олександрівна.

— Еге ж... був такий ласкавий... Дуню, я оце сказав Лужину, що з сходів його спущу, і прогнав його під три чорти...

— Родю, що ти! Ти, певно... ти не хочеш сказати,— почала злякано Пульхерія Олександрівна, але спинилася, дивлячись на Дуню.

Євдокія Романівна пильно вдивлялася в брата і чекала, що буде далі. Настя вже обох їх попередила про сварку, наскільки зуміла розібратися й переказати, і вони змучилися від здогадів і чекання.

— Дуню,— з зусиллям говорив далі Раскольников,— я проти цього шлюбу, а тому ти й повинна, завтра ж, з першого ж слова, відмовити Лужину, щоб і дух його не пах.

— Боже мій! — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

— Брате, подумай, що ти говориш! — запально почала Євдокія Романівна, але одразу ж і стрималась.— Ти, може, тепер нездужаєш, ти стомився,— лагідно сказала вона.

— В гарячці? Ні... Ти йдеш за Лужина заради мене. А я жертви не приймаю. І тому, на завтра, напиши листа... з відмовою... Вранці дай мені прочитати, і край!

— Я цього не можу зробити! — скрикнула ображена дівчина.— З якої речі...

— Дунечко, ти теж запальна, облиш, завтра... Хіба ти не бачиш...— злякалася мати, кидаючись до Дуні.— Ох, ходімо вже краще.

— Марить! — закричав захмелілий Разуміхін, — а то як би він смів! Завтра всі ці дурущі вискочать... А сьогодні він справді його вигнав. Це так і було. Ну, а той розсердився... Ораторствував тут, знання свої виставляв, та й пішов, хвоста підібгавши...

— То це правда? — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

— До завтра, братику, — сумно сказала Дуня, — ходім, матусю... Прощай, Родю!

— Чуєш, сестро, — повторив він услід, зібравши останні сили, — я не марю зараз, цей шлюб — підлота. Хай я негідник, а ти не повинна... один хто-небудь... а я хоч і негідник, але таку сеструза сестру не вважатиму. Або я, або Лужин! Ідіть...

— Та ти з глузду з'їхав! Деспот! — заревів Разуміхін, але Раскольников уже не відповідав, а може, і не мав сили відповідати. Він ліг на диван і одвернувся до стіни цілком знеможений. Євдокія Романівна зацікавлено подивилася на Разуміхіна; чорні очі її блиснули: Разуміхін навіть здригнувся під цим поглядом. Пульхерія Олександрівна стояла приголомшена.

— Я нізащо не можу піти! — шептала вона Разуміхіну, мало не плачучи, — я залишуся тут, де-небудь... проведіть Дуню.

— І всю справу зіпсуєте! — теж прошептав роздратовано Разуміхін, — вийдемо хоч на сходи. Насте, світи! Присягаюсь вам, — говорив він і далі пошепки, уже на сходах, — що допіру нас, мене й лікаря, мало не побив! Розумієте ви це! Самого лікаря! І той змовчав, щоб не дратувати, й пішов, а я внизу залишився стерегти, а він одразу ж одягнувся і непомітно втік. І тепер утече, коли дратувати будете, вночі, та щось і заподіє собі... [...]

Розмовляючи, вони стояли на площадці сходів, перед самими хазяйчиними дверима. Настя світила їм з нижньої сходинки. Разуміхін був страшенно збуджений. Ще півгодини тому, проводжаючи Раскольникова додому, він був хоч і балакучий надміру, що сам добре усвідомлював, але зовсім бадьорий і майже свіжий, хоч і випив дуже багато цього вечора. А тепер він був ніби в якомусь захваті, і водночас начебто все випите вино знову, з подвоєною силою, кинулося йому в голову. Він стояв з обома дамами, схопивши їх обох за руки, і умовляв їх, наводячи їм доводи з дивною одвертістю і, певно, для більшої переконливості, майже за кожним словом, дуже міцно, мов у лещатах, до болю стискав їм обом руки і пожирав очима Євдокію Романівну, анітрохи не криючись. Від болю вони іноді виривали свої руки з його величезної і кощавої долоні, але він не тільки не помічав, у чому річ, а ще міцніше притягав їх до себе. Коли б вони звеліли йому зараз кинутися заради них зі сходів сторч головою, то він миттю б це виконав, не розмірковуючи і не вагаючись. Пульхерія Олександрівна, сповнена тривоги за свого Родю, хоч і почувала, що юнак надто вже ексцентричний і дуже вже боляче тисне їй руку, але він був для неї єдиним порятунком, тому вона просто не хотіла помічати всіх цих ексцентричних дрібниць. Євдокія Романівна, яку теж все це стривожило, хоч була вона не з лякливих, з подивом і майже переляком зустрічала виблискуючі диким вогнем погляди братового друга, і тільки безмежна довіра, навіяна розповідями Насті про цю дивну людину, вдержала її од спроби втекти

від нього, забравши з собою свою матір. Вона розуміла також, що їм і втекти, мабуть, від нього тепер уже годі було й думати. А втім, хвилин через десять вона значно заспокоїлась. [...]

Євдокія Романівна була напрочуд гарна з себе — висока і струнка, міцна, впевнена,— що виявлялося в кожному її жесті і що, проте, анітрохи не робило її рухи менш м'якими і граціозними. Обличчям вона була схожа на брата, але її можна було навіть назвати красунею. Волосся в неї було темно-руське, трохи світліше, ніж у брата; очі майже чорні, блискотливі, горді, і в той же час бували хвилини, коли вони дивилися з надзвичайною добротою. Вона була бліда, але не хворобливо бліда; лице її сяло свіжістю і здоров'ям. Рот у неї був трохи замалий, а нижня губка, свіжа й червона, злегка випиналася вперед, разом із підборіддям,— єдина неправильність в цьому прекрасному обличчі, яка, проте, надавала йому особливої характерності і, між іншим, немовби гордовитості. Вираз обличчя її завжди був вдумливий, більш серйозний, ніж веселий; зате як же пасувала усмішка до цього обличчя, як же личив їй сміх, веселий, молодий, щирий! [...]

Пульхерії Олександрівні було вже сорок три роки, обличчя її все ще зберігало залишки колишньої краси, і до того ж вона здавалася значно молодшою за свої роки, що завжди бувало з жінками, які зберігають ясність духу, свіжість вражень і чесний, чистий жар серця до старості. Скажемо в дужках, що зберегти все це — єдиний засіб до того, щоб не втратити краси своєї навіть у старості. Волосся її вже починало сивіти й рідшати, коло очей давно вже з'явилися дрібненькі променясті зморщечки, щоки позападали й висохли від турбот і горя, і все-таки обличчя це було прекрасне. Це був Дунеччин портрет, тільки через двадцять років, хіба що нижня губка у матері не випиналася вперед. Пульхерія Олександрівна була чутлива, проте не до нудного, боязка і поступлива, але до певної межі: вона багато чому могла поступитися, багато на що могла погодитись, навіть на те, що суперечило її переконанню, але завжди була така межа чесності, правил і крайніх переконань, яку ніщо не могло примусити її переступити. [...]

— Який меткий і... відданий юнак! — вигукнула надзвичайно зраділа Пульхерія Олександрівна.

— Здається, хороша людина,— навіть з деяким захопленням відповіла Євдокія Романівна, починаючи знову ходити туди й сюди по кімнаті.

Майже через годину почулася хода в коридорі і знову стукіт у двері. Обидві жінки чекали, цього разу цілком вірячи обіцянню Разуміхіна; і справді, він устиг притягти Зосимова. Зосимов одразу ж погодився залишити бенкет і йти подивитись на Раскольникову, але відвідати дам погодився неохоче, з великою недовірою слухаючи п'яного Разуміхіна. Та самолюбство його було одразу ж заспокоєне і навіть утішене: він побачив, що його справді чекали, як оракула. Він просидів не більш як десять хвилин, а встиг остаточно умовити й заспокоїти Пульхерію Олександрівну. Говорив він з величезним співчуттям, але стримано і якось підкреслено серйозно, зовсім як двадцятисемирічний лікар на важливій консультації, і жодним словом не ухилився від

основної теми, не виявив і найменшого бажання завести розмову про щось таке, що б сприяло ближчому знайомству з обома дамами. Ще тільки заходячи, він помітив, яка напрочуд гарна з себе Євдокія Романівна, і одразу ж постарався зовсім навіть не помічати її і тримався так протягом усього візиту, звертаючись виключно до Пульхерії Олександрівни. Все це давало йому величезне внутрішнє задоволення. Щодо хворого, він заявив, що, як на його думку, той зараз у цілком задовільному стані. За спостереженнями ж його, хвороба пацієнта, крім поганих матеріальних обставин в останні місяці, має ще певні моральні причини, "є, так би мовити, продукт багатьох складних моральних і матеріальних впливів, тривог, побоювань, турбот, деяких ідей... та іншого". Помітивши побіжно, що Євдокія Романівна почала особливо уважно прислухатись, Зосимов заговорив на цю тему докладніше. А на тривожне і боязке запитання Пульхерії Олександрівни про "нібито деякі підозріння відносно божевілья" він відповів із спокійною і одвертою усмішкою, що слова його перебільшені; що, звичайно, у хворого помічається якась настійлива думка, щось, що виказує мономанію,— а він, Зосимов, особливо стежить тепер за цією надзвичайно цікавою галуззю медицини,— але ж треба пам'ятати, що майже до сьогоднішнього дня хворий був не при повній свідомості, і... і, звичайно, приїзд рідних його заспокоїть, розважить і вплине рятівно, "якщо тільки можна буде уникнути нових особливих зворушень", додав він значуще. Потім підвівся, солідно і привітно відкланявся, супроводжуваний благословеннями, палкою подякою, благаннями і навіть несподівано простягнутою йому для потиску ручкою Євдокії Романівни, і вийшов надзвичайно задоволений цими відвідинами і ще більше самим собою. [...]

## II

Занепокоєний і серйозний прокинувся/Разуміхін другого дня о восьмій годині. Багато нових і непередбачених турбот з'явилося раптом у нього цього ранку. Він ніколи не думав, що коли-небудь отак прокинеться. Він пам'ятав до найменших дрібниць усе вчорашнє і розумів, що з ним сталося щось незвичайне, що він прийняв у душу якесь, досі зовсім не відоме йому і не схоже на всі інші враження. Водночас він ясно усвідомлював, що мрія, яка загорілася в його думках, зовсім не здійсненна,— така нездійсненна, що йому навіть соромно стало її, і він якнайшвидше перейшов до інших, більш насущних турбот і сумнівів, які залишилися йому в спадок після "триклятого вчорашнього дня".

Найжахливішим був спогад про те, яким учора "негідним і гидким" показав він себе, не тільки тому, що був п'яний," а тому, що лаяв перед дівчиною, скориставшись з її становища, через свої дурні песпішні ревності, її жениха, не знаючи не тільки їх взаємин і зобов'язань, але ж і самої людини не знаючи як слід. Та й яке право мав він судити про нього так поспішно й нерозважливо? І хто кликав його в судді! І хіба може така людина, як Євдокія Романівна, віддаватися за негідного чоловіка, маючи на меті його гроші? Отже, є і в ньому щось хороше. Номери? А й справді, звідки він міг знати, які то номери? Адже опоряджає він квартиру... ой, як усе це низько! І хіба це виправдання, що він, мовляв, був п'яний? Дурна відмовка, яка ще більш його



принижує! У горілці — правда, і от вона, правда та, вся й виявилась, "тобто виявився увесь бруд його заздрісного, грубого серця!" І хіба хоч трохи дозволена така мрія для нього, Разуміхіна? Хто він в порівнянні з такою дівчиною,— він, п'яний буян і хвалько? "Хіба можливе таке цинічне і смішне порівняння?" Разуміхін страшенно почервонів від цієї думки, і раптом, мов навмисне, в ту ж саму мить, ясно пригадалося йому, як він говорив їм учора, стоячи на сходах, що хазяйка приревнує його до Євдокії Романівни... Це вже було нестерпно. Щосили вдарив він кулаком по кухонній печі, забив собі руку і вибив одну цеглину.

"Звичайно,— пробурмотів він сам собі за хвилину, з якимсь почуттям самоприниження,— звичайно, всієї цієї погані не закрасити і не загладити тепер ніколи... отже, і думати про це нічого, а тому прийти мовчки і... виконати свої обов'язки... Так само мовчки, і... і не просити вибачення, і нічого не говорити, і... і вже, звичайно, тепер усе загинуло!"

А проте, одягаючись, він оглянув свій костюм пильніше, ніж звичайно. Іншого одягу в нього не було, а коли б і був, він, мабуть, і не надів би його,— "отак, навмисне б не надів". Але в усякому разі циніком і брудним нечупарою не можна лишатись: він не має права ображати почуття інших, тим більше, що ті, інші, мають потребу в ньому і самі кличуть його до себе. Одяг свій він старанно почистив щіткою. Білизна ж була на ньому завжди чиста; щодо цього він був особливо охайний. [...]

Рівно о дев'ятій годині Разуміхін прийшов в номери Бакалєєва. Обидві дами вже давно чекали його з страшним нетерпінням.

Повставали вони годині о сьомій або навіть раніше. Він увійшов похмурий, мов та ніч, уклонився незграбно, за що, звичайно, одразу ж розсердився на себе. Але він помилився в своїх сподіваннях: Пульхерія Олександрівна так і кинулася до нього, схопила його за обидві руки і мало не поцілувала їх. Він боязко глянув на Євдокію Романівну; але і в цьому гордовитому обличчі було в ту мить стільки вдячності і приязні, така неприхована цілковита і несподівана для нього повага (замість гаданих глузливих поглядів і мимовільного, погано приховуваного презирства!), що йому вже, далєбі, було б легше, коли б зустріли лайкою, а то вже надто ніяково зробилося. На щастя, була готова тема для розмови, і він якнайшвидше за неї ухопився.

Почувши, що "ще не прокидався", але "все гаразд", Пульхерія Олександрівна заявила, що це на краще, "бо їй дуже, дуже, дуже треба спочатку поговорити" з ним, Разуміхіним. Спитали, чи пив він чай, і запросили пити разом; самі вони ще не пили, чекаючи Разуміхіна. Євдокія Романівна подзвонила, з'явився брудний шарпак, йому й наказано було подавати чай, який і був, нарешті, поданий, але сервіровка виявилася такою брудною і потворною, що дамам зробилось соромно. Разуміхін енергійно лайнув номер, але, згадавши про Лужина, змовк, зніяковів і дуже зрадів, коли запитання Пульхерії Олександрівни посипалися, нарешті, без упину, одне за одним.

Відповідаючи на них, він проговорив три чверті години, і хоч його раз у раз перебивали і перепитували, встиг розповісти про всі найголовніші і найпотрібніші факти, які тільки знав з останнього року життя Родіона Романовича, закінчивши

докладно розповіддю про його хворобу. Багато що він, проте, пропустив, що й треба було пропустити, між іншим і сцену в конторі з усіма наслідками. Розповідь його слухали жадібно; але коли він думав, що вже закінчив і задовольнив своїх слухачок, то виявилось, що для них він немовби ще й не починав.

— Скажіть, скажіть мені, як ви гадаєте... ой, даруйте, я ще досі не знаю, як вас звуть? — квапилася Пульхерія Олександрівна.

— Дмитро Прокопович.

— Так от, Дмитре Прокоповичу, я б дуже, дуже хотіла знати... як взагалі... він дивиться тепер на все, тобто, зрозумійте мене, як би вам це сказати, тобто краще сказати: що він любить і чого не любить? Чи завжди він такий дратівливий? Які в нього бажання і, так би мовити, мрії, коли можна? Що саме тепер на нього впливає особливо? Одно слово, я б хотіла...

— Ой мамо, як же можна на все це так одразу відповісти! — зауважила Дуня.

— Ой Боже мій, та я ж зовсім, зовсім не таким сподівалася його зустріти, Дмитре Прокоповичу.

— Це ж цілком звичайна річ,— сказав Дмитро Прокопович.— Матері у мене немає, ну, а дядько щороку сюди приїздить і майже щороку мене не пізнає, навіть зовні, а людина розумна; ну, а за три роки вашої розлуки багато води збігло. Та й що вам сказати? Півтора року я Родіона знаю: похмурий, смутний, відлюдний і гордовитий; останнім часом (а може, й багато раніше) став недовірливим, ще й іпохондриком. Великодушний і дуже добрий. Почуттів своїх не любить виявляти і радніше зневажить людину, ніж словами розкриє своє серце. Часом, проте, зовсім не іпохондрик, а просто холодний і нечулий аж до жорстокості, далебі, наче в ньому два протилежні характери по черзі міняються. Страшенно іноді неговіркий! Все йому ніколи, все йому заважають, а сам лежить, нічогісінько не робить. Не насмішкуватий, і не тому, що дотепності бракує, а мовби часу в нього на такі дурниці не вистачає. Не дослухує, що йому кажуть. Ніколи не цікавиться тим, чим усі в цей час цікавляться. Дуже високо себе цінує і, здається, не без деякого права на те. Ну, що ж далі?.. Мені здається, ваш приїзд подіє на нього рятівно.

— Ох, дай-то Господи! — скрикнула/Пульхерія Олександрівна, яка болісно сприймала відзив Разуміхіна про її Родю.

А Разуміхін глянув, нарешті, на Євдокію Романівну сміливіше. Він раз у раз позирав на неї під час розмови, але побіжно, на якусь там мить, і одразу ж відводив очі. Євдокія Романівна то сідала до стола й уважно вслухалася, то підводилась знову і починала, за своєю звичкою, ходити з кутка в куток, схрестивши руки, стуливши губи, часом на ходу ставлячи запитання і замислюючись. Вона теж мала звичку не дослухувати, що кажуть. Убрана вона була в якесь темненьке з легкої матерії плаття, а на шиї був пов'язаний білий прозорий шарфик. За багатьма ознаками Разуміхін одразу ж помітив, що їх обсіли страшні злидні. Коли б Євдокія Романівна була одягнена, як королева, то, здається, він би її зовсім не боявся; а тепер, може саме тому, що вона так бідно убри́на і що він помітив скрутність їх становища, в серце його увійшов страх, і він почав боятись

за кожне своє слово, за кожний жест, а це, звичайно, гнітить людину, яка і без того собі не довіряє.

— Ви багато сказали цікавого про характер брата і... сказали безсто— ронньо. Це добре; я думала, ви перед ним благоговієте,— зауважила Євдокія Романівна з усмішкою.— Здається, і те вірно, що коло нього повинна бути жінка,— додала вона в роздумі.

— Я цього не казав, а втім, можливо, ви і в цьому маєте рацію, тільки...

— Що?

— Він же нікого не любить; може, і ніколи не полюбить,— відрізав Разуміхін.

— Тобто неспроможний полюбити?

— А знаєте, Євдокіє Романівно, ви самі дуже схожі на вашого брата, навіть в усьому! — брякнув він зненацька, несподівано для самого себе, але зараз же, згадавши про те, що оце тільки говорив їй про брата, почервонів, мов рак, і страшенно зніяковів. Євдокія Романівна не могла не розсміятись, дивлячись на нього.

— Щодо Роді, ви обоє можете помилитись,— підхопила трохи вражена Пульхерія Олександрівна.— Я не про теперішнє кажу, Дунечко. Те, що пише Петро Петрович в цьому листі... і що ми припускали з тобою,— можливо, неправда, але ви уявити собі не можете, Дмитре Прокоповичу, який він фантастичний і, як би це сказати, капризний. Його характерові я ніколи не могла довіритись, навіть коли йому було тільки п'ятнадцять років. Я певна, що він і тепер може зненацька що-небудь зробити з собою таке, чого нікому в світі й на думку не спаде зробити... Та нащо далеко шукати: чи відомо вам, як він, півтора року тому, мене здивував, приголомшив і мало зовсім із світу не звів, коли надумав був одружитися з цією, як її — дочкою цієї Зарніциної, хазяйки його?

— Знаєте ви що-небудь докладніше про цю історію? — спитала Євдокія Романівна.

— Ви думаєте,— палко говорила далі Пульхерія Олександрівна,— його б спинили тоді мої сльози, мої благання, моя хвороба, можливо моя смерть від туги або наші злидні? Спокійнісінько б переступив через усі перешкоди. А невже він, невже ж він нас не любить?

— Він ніколи й нічого сам про цю історію мені не казав,— обережно відповів Разуміхін,— але я дещо чув від самої пані Зарніциної, яка теж не дуже говірка, і те, що чув, можливо, навіть трохи й дивне...

— А що, що ви чули? — спитали разом обидві жінки.

— Та нічого такого особливого. Дізнався я тільки, що шлюб цей, хоч він був уже зовсім злагоджений і не здійснився виключно через смерть нареченої, самій пані Зарнічиній був не до душі... Крім того, кажуть, наречена була з себе навіть не гарна, тобто, кажуть, навіть погана... і така квола, і... і чудна... хоч, здається, було в ній дещо й хороше. Неодмінно ж мало бути хоч щось хороше, інакше й збагнути нічого не можна.— Посагу теж ніякого, та він би на посаг і не позаздрився... Взагалі про таку справу важко й судити.

— Я певна, що вона достойна була дівчина,— коротко зауважила Євдокія

Романівна.

— Бог мене простить, а я таки зраділа тоді, що вона вмерла, хоч і не знаю, хто з них згубив би одне одного: він її, чи вона його? — закінчила Пульхерія Олександрівна, потім обережно, часто зупиняючись і раз у раз поглядаючи на Дуню, що тій було, очевидно, неприємно, почала знову розпитувати про вчорашню сцену між Родею і Лужиним. Ця подія, як видно, непокоїла її найбільше, до страху й трепету. Разуміхін розповів докладно все знову, але на цей раз додав і свій висновок: він просто обвинуватив Раскольника в умисній образі Петра Петровича, цього разу зовсім мало виправдуючи його хворобою.

— Він ще до хвороби це надумав,— додав він.

— Я теж так гадаю,— сказала Пульхерія Олександрівна з пригніченим виглядом. Але її дуже вразило, що про Петра Петровича Разуміхін висловився тепер так обережно і навіть немовби й з повагою. Вразило це і Євдокію Романівну.

— То ви он якої думки про Петра Петровича? — не втерпіла, щоб не спитати Пульхерія Олександрівна.

— Про майбутнього чоловіка вашої дочки я й не можу бути іншої думки,— твердо і палко відповів Разуміхін,— і не з якоїсь звичайної ввічливості це кажу, а тому... тому... ну хоч тому лише, що Євдокія Романівна сама, добровільно, удостоїла вибрати цю людину. А що я так паплюжив його вчора, то через те, що вчораі я був гидко п'яний і ще... безумний; так, безумний, безголовий, збожеволів, зовсім... і сьогодні мені соромно перед вами!..— Він почервонів і замовк. Євдокія Романівна спалахнула, але не переривала мовчанки. Вона не вимовила й слова від тієї самої хвилини, як заговорили про Лужина.

А тим часом Пульхерію Олександрівну, без її підтримки, видно, мучила нерішучість. Нарешті, зупиняючись і безперервно поглядаючи на дочку, вона заявила, що її дуже непокоїть тепер одна обставина.

— Бачите, Дмитре Прокоповичу,— почала вона.— Я буду цілком одвертою з Дмитром Прокоповичем, Дунечко.

— Звичайно, мамо,— значливо сказала Євдокія Романівна.

— От у чому річ,— заквапилася та, мовби з неї гору зняли дозволом розповісти про своє лихо.— Сьогодні, рано-вранці, одержали ми від Петра Петровича записку, у відповідь на наше вчорашнє повідомлення про приїзд. Бачите, вчора він мав зустріти нас, як і обіцяв, в самому вокзалі. Замість того, у вокзал прибув висланий назустріч нам якийсь лакей, з адресою цих номерів і щоб провести нас туди, а Петро Петрович звелів переказати, що сам він прибуде до нас сюди сьогодні вранці. Замість того, ми дістали сьогодні вранці від нього оцю записку... Краще прочитайте її самі; тут є місце, яке дуже мене непокоїть... ви зараз побачите самі, яке це місце, і... скажіть мені одверто вашу думку, Дмитре Прокоповичу! Ви краще від усіх знаєте характер Роді і краще від усіх можете порадити. Попереджаю вас, що Дунечка вже все вирішила, одразу, але я, я ще не знаю, що робити, і... і все чекала вас.

Разуміхін розгорнув записку, помічену вчорашнім числом і прочитав:

"Шановна добродійко, Пульхеріє Олександрівно, маю за честь повідомити вас, що через затримки, які виникли зненацька, зустріти вас біля дебаркадера не міг, пославши замість себе людину, вельми розбитну. Позбавлю себе також честі побачитися з вами і завтра вранці через невідкладні сенатські справи і щоб не перешкодити родинному побаченню вашому з вашим сином і Євдокії Романівни з її братом. Буду ж мати честь відвідати вас і вітати вас у вашій квартирі не інакше як завтра, о восьмій рівно годині після полудня, причому наслідуюсь додати ще велику і, я б сказав, крім того, настійну просьбу мою, щоб під час загального побачення нашого Родіон Романович вже не був присутній зовсім, оскільки він нечувано і грубо образив мене, коли вчора я відвідав його, хворого, і, крім того, маю особисто до вас конче потрібну і докладну розмову у відомому питанні, відносно якого хочу знати вашу думку. Маю за честь при цьому заздалегідь вас повідомити, що коли, всупереч цій просьбі, зустріну Родіона Романовича, то змушений буду негайно відкланятись, і тоді нарікайте вже на себе. Пишу ж це тому, що передбачаю, що Родіон Романович, який здавався під час моїх відвідин таким хворим, через дві години раптом одужав і виявилось, що він цілком в силі виходити з дому, а значить, може й до вас прибути. Переконався ж в цьому, бачивши на власні очі, як він у квартирі якогось розтоптаного кіньми п'яниці, що через те й помер, дочці його, дівці певної професії, віддав учора близько двадцяти п'яти карбованців, ніби на похорон, що дуже мене вразило, оскільки я знаю, яких турбот ви доклали, щоб зібрати цю суму. При цьому засвідчую мою особливу повагу шановній Євдокії Романівні і прошу прийняти мої почуття шанобливої відданості вашого найпокірнішого слуги

П. Лужина".

— Що мені тепер робити, Дмитре Прокоповичу? — заговорила Пульхерія Олександрівна, мало не плачучи.— Ну, як я скажу Роді, щоб не приходив? Він так наполегливо вимагав учора відмовити Петрові Петровичу, а тут і його самого не велять приймати! Та він навмисно прийде, коли дізнається, і... що тоді буде?

— Зробіть так, як вирішила Євдокія Романівна,— спокійно і одразу ж відповів Разуміхін.

— Та, Боже мій! Вона говорить... вона бозна-що говорить і не пояснює мені свого наміру! Вона говорить, що краще буде, тобто не те що краще, а начебто для чогось конче потрібно, щоб і Родя теж навмисно прийшов сьогодні о восьмій годині і щоб вони обов'язково зустрілися... А я ж і листа не хотіла йому показувати, думала як-небудь хитрощами зробити, з вашою допомогою, щоб він не приходив... бо він же такий дратівливий... Та й нічого я не розумію, який там п'яниця помер і яка там дочка і як він міг віддати цій дочці всі останні гроші... які...

— Які так важко вам дісталися, матусю,— додала Євдокія Романівна.

— Він був не при повному розумі вчора,— замислено промовив Разуміхін.— Коли б ви знали, що він там накоїв учора в трактирі, хоч і розумно... гм! Про якогось покійника і про якусь дівцю він справді говорив мені щось учора, коли ми йшли додому, та я нічого не зрозумів... А втім, і сам я учора...

— Найкраще, мамо, ходітьте до нього самі і там, запевняю вас, одразу стане ясно, що нам робити. До того ж і пора,— Господи! Одинадцята година! — скрикнула Євдокія Романівна, глянувши на свій прекрасний золотий годинник з емаллю, що висів у неї на шиї на тоненькому венецієнському ланцюжку і дуже не гармоніював з її одягом. "Женихів подарунок",— подумав Разуміхін.

— Ой, пора!.. Пора, Дунечко, пора! — тривожно заметушилася Пульхерія Олександрівна,— ще подумає, що ми від учорашнього гніваємося і тому довго не йдемо. Ой Бгіже ж мій!

Кажучи це, вона метушливо накидала на себе мантилію і надівала капелюшок; Дунечка теж вдягалася. Рукавички на ній були не тільки зношені, але навіть і діряві, як помітив Разуміхін, а тимчасом ця очевидна бідність убрання навіть надавала обом дамам якоїсь особливої гідності, що завжди буває з тими, хто вміє носити бідний одяг. Разуміхін з благоговінням дивився на Дунечку і був гордий, що поведе її. "Та королева,— думав він про себе,— яка штопала свої панчохи в тюрмі, вже звичайно в ту мить мала вигляд справжньої королеви і навіть більше, ніж під час найпишніших торжеств і виходів".

— Брже мій! — вигукнула Пульхерія Олександрівна,— чи ж думала я, що боятимусь зустрічі з сином, з моїм любим, любим Родєю, як тепер оце боюся!.. Я боюсь, Дмитре Прокоповичу! — додала вона, несміло глянувши на нього.

— Не бійтесь, мамо,— сказала Дуня, цілуючи її,— краще вірте в нього. Я вірю...

— Ой Боже мій! Я вірю теж, а цілу ніч не спала! — скрикнула сердешна жінка.

Вони вийшли на вулицю.

— Знаєш, Дунечко, тільки-но я над ранок трохи заснула, зразу ж приснилася небіжчиця Марфа Петрівна... і вся в білому... підійшла до мене, взяла за руку, а сама головою хитає, і так ото суворо, суворо, мовби осуджує... Чи на добре це? Ой Боже мій, Дмитре Прокоповичу, ви ще не знаєте: Марфа Петрівна вмерла!

— Ні, не знаю; яка Марфа Петрівна?

— Раптово! і уявіть собі...

— Потім, мамо,— втрутилася Дуня,— адже вони ще не знають, хто така Марфа Петрівна.

— А, не знаєте? А я думала, вам уже все відомо. Ви мені простіть, Дмитре Прокоповичу, у мене в ці дні просто голова обертом іде. Справді, я вас вважаю мовби за провидіння наше, тому і була така переконана, що вам уже все відомо. Я вас за рідного маю... Не сердьтеся, що так кажу. Ой Боже мій, що це у вас з правою рукою! Забили?

— Еге ж, забив,— пробурмотів ошчасливлений Разуміхін.

— Я іноді занадто вже від серця все висловлюю, так що Дуня мене спиняє... Але, Боже мій, в якій він комірчині живе! Чи прокинувся ж він одначе? І ця особа, хазяйка його, вважає це кімнатою? Слухайте, ви кажете, він не любить серце розкривати, отож я, мабуть, і докучу йому моїми слабостями?.. Чи не навчите ви мене, Дмитре Прокоповичу? Як мені з ним? Я, знаєте, зовсім як сама не своя ходжу.

— Не розпитуйте його^дуже про що-небудь, коли побачите, що він кривиться;

надто про здоров'я дуже не розпитуйте: не любить.

— Ой, Дмитре Прокоповичу, як тяжко бути матір'ю! А от і ці сходи... Які жахливі сходи!

— Мамо, ви навіть бліді, заспокойтеся, голубонько моя,— сказала Дуня, лащачись до неї,— він ще повинен бути щасливий, що вас бачить, а ви так себе мучите,— додала вона, блиснувши очима.

— Стривайте, я загляну спершу, чи прокинувся.

Дами потихеньку пішли за Разуміхіним, який побіг сходами вперед, і коли вже порівнялися на четвертому поверсі з хазяйчиними дверима то помітили, що двері прочинені на маленьку щілину і що два пильних чорних ока розглядають їх обох з темряви. Коли ж погляди стрілися, то двері раптом зачинились, грюкнувши так, що Пульхерія Олександрівна мало не скрикнула з переляку.

### III

— Здоровий, здоровий! — весело вигукнув назустріч жінкам Зосимов. Він уже хвилин із десять як прийшов і сидів у тому ж кутку, що й учора, на дивані. Раскольников сидів у кутку напроти, зовсім одягнений і навіть старанно вмитий і зачесаний, чого вже давно с ним не було. В кімнаті одразу стало тісно, але Настя все-таки встигла пройти слідом за прибулими і почала слухати.

Справді, Раскольников був майже здоровий, особливо коли порівняти з учорашнім, тільки був дуже блідий, неуважливий і похмурий. Зовні він скидався начебто на пораненого, або на людину, що терпіла якийсь сильний фізичний біль: брови його були нахмурені, губи стулені, очі запалені. Говорив він мало і неохоче, мовби через силу або виконуючи обов'язок, і в його рухах часом відчувалося якесь занепокоєння.

Бракувало якої-небудь пов'язки на руці або чохла з тафти на пальці для повної подібності з людиною, у якої, наприклад, дуже боляче нариває палець, або забита рука, або ще щось подібне.

Проте і це бліде й похмуре обличчя немовби освітілося на мить сяйвом, коли ввійшли мати і сестра, але це тільки додало йому, замість попередньої тужливої неуважливості, Начебто більше страждання. Сяйво скоро померкло, а мука лишилася, і Зосимов, який спостерігав і вивчав свого пацієнта з усім молодим запалом лікаря, що тільки починає практику, з подивом помітив у ньому, коли ввійшли рідні, замість радості немовби тяжку приховану рішимість терпіти годину-другу муку, якої вже не можна уникнути. Він бачив потім, як майже кожне слово початої розмови наче доторкалося до якоїсь рани його пацієнта і ятрило її; але водночас він і трохи здивувався вмінню вчорашнього мономана, який з-за найменшого слова мало не шаленів, тепер володіти собою і приховувати свої почуття.

— Справді, я тепер сам бачу, що майже здоровий,— сказав Раскольников, привітно цілуючи матір і сестру, від чого Пульхерія Олександрівна одразу ж засяяла,— і вже не по-вчорашньому це кажу,— додав він, звертаючись до Разуміхіна і дружньо потискаючи йому руку.

— А я так навіть подивувався на нього сьогодні,— почав Зосимов, що дуже зрадив

прибулим, бо за десять хвилин він устиг втратити нитку розмови з своїм хворим.— Днів через три-чотири, коли так піде, зовсім буде як колись, тобто яким був місяць, або два... або, може, й три тому? Адже це здалека почалося та підготовлялося... га? Признайтесь тепер, що, може, й самі винні були? — додав він з обережною усмішкою, наче все ще побоюючись чим-небудь роздратувати його.

— Цілком можливо,— холодно відповів Раскольников.

— Я до того кажу,— вів далі підохочений Зосимов,— що ваше повне одужання залежить тепер виключно від вас самих. Тепер, коли вже з вами можна розмовляти, мені хотілося б вам підказати, що треба усунути первісні, так би мовити, корінні причини, які впливали на виникнення вашої хвороби, тоді й одужаєте, а ні, то буде навіть гірше. Цих первісних причин я не знаю, але вам вони повинні бути відомі. Ви людина розумна і вже, десь певно, спостерігали себе. Мені здається, початок розладу у вас збігається якоюсь мірою з виходом вашим з університету. Вам без занять лишатись не можна, а тому праця і твердо поставлена перед собою мета, мені здається, дуже б могли вам допомогти.

— Так, так, ви цілком маєте рацію... от я якнайшвидше вступлю в університет, і тоді все піде... як по маслу...

Зосимов, який почав свої розумні поради почасти і щоб справити враження на дам, був, звичайно, трохи збентежений, коли, кінчивши мову і глянувши на свого слухача, помітив на його обличчі неприховану посмішку. Але це тривало якусь мить. Пульхерія Олександрівна одразу ж почала дякувати Зосимову, особливо за вчорашні нічні відвідини їх у готелі.

— Як, він у вас був і вночі? — спитав Раскольников, мовби стривожившись.— Виходить, і ви теж не спали після дороги?

— Ой, Родю, адже це все тільки до другої години було. Ми з Дунею і дома раніше від другої ніколи не лягали.

— Я теж не знаю, як йому дякувати,— говорив Раскольников, раптом нахмурившись і опустивши очі.— Відкинувши питання грошове,— ви пробачте, що я про це згадав (звернувся він до Зосимова),— я вже й не знаю, чим це я заслужив таку особливу вашу увагу? Просто не розумію... і... і вона мені навіть тяжка, бо незрозуміла: я кажу одверто.

— Хай це вас не хвилює,— засміявся через силу Зосимов,— уявіть, що ви мій перший пацієнт, ну а наш брат, що оце тільки починає практикувати, своїх перших пацієнтів мов власних дітей любить, а дехто в них майже закохується. А я ж на пацієнтів не дуже багатий. [...]

— Ой, Родю, ти не повіриш,— сказала Пульхерія Олександрівна,— які ми з Дунечкою вчора були... нещасні! Тепер, коли вже все минулося й кінчилося і всі ми знову щасливі,— можна розповісти. Уяви, біжимо сюди щоб обняти тебе, замалим не просто з вагона, а ця жінка,— та онде й вона! Здрастуй, Насте!.. Каже вона нам раптом, що у тебе біла гарячка і ти тільки що утік нишком від лікаря, не при повному розумі, на вулицю і що тебе побігли розшукувати. Ти не повіриш, що з нами було! Мені саме



пригадалося, як трагічно загинув поручик Потанчиков, наш знайомий, друг твого батька,— ти його не пам'ятаєш, Родю,— теж у білій гарячці і так само вибіг і на дворі в колодязь упав, на другий день тільки витягли. А ми, звичайно, ще й перебільшили все. Хотіли були кинутись на розшуки Петра Петровича, щоб хоч з його допомогою... бо ми ж були самі, зовсім самі, — протягла вона жалібним голосом і раптом осіклася, згадавши, що заводити мову про Петра Петровича ще досить небезпечно, хоч і "всі вже знову щасливі".

— Справді... все це, звичайно, досадно...— пробурмотів у відповідь Раскольников, але з таким неуважливим і майже байдужим виглядом, що Дунечка глянула на нього здивовано.

— Що саме я ще хотів,— говорив він далі, з зусиллям пригадуючи,— ага: прошу вас, мамо, і ти, Дунечко, не подумайте, що я не хотів до вас сьогодні перший прийти і чекав вас перших.

— Та що це ти, Родю! — скрикнула Пульхерія Олександрівна, так само дивуючись.

"Що це він, з обов'язку, чи що, нам відповідає? — подумала Дунечка,— і мириться, і вибачення просить, наче службу виконує або урок завчив".

— Я оце тільки прокинувся і хотів іти, та мене одяг затримав; забув учора сказати їй... Насті... замити ту кров... Оцр тільки тепер встиг одягтися.

— Кров? яку кров? — стривожилася Пульхерія Олександрівна.

— Це так... не турбуйтеся. Це кров через те, що вчора, коли я тинявся не в собі, я натрапив на одну роздавлену людину... чиновника одного...

— Не в собі? Але ж ти все пам'ятаєш? — перебив Разуміхін.

— Це правда,— з якоюсь особливою уважністю відповів Раскольников,— пам'ятаю все, до найменшої навіть дрібниці, а от розумієш, навіщо я те робив, та туди ходив, та оте говорив — уже й не можу як слід пояснити.

— Дуже навіть відомий феномен,— втрутився Зосимов,— виконання діла іноді майстерне, щонайвправкіше, а управління діями, початок дій розладнані і залежать від різних хворобливих вражень. Схоже на сон.

"А це ж, може, й добре, що він мене майже за божевільного вважає",— подумав Раскольников.

— Але ж отак, мабуть, і в здорових буває,— зауважила Дунечка, занепокоєно дивлячись на Зосимова.

— Досить вірно зауваження,— відповів той,— в цьому розумінні дійсно всі ми, і дуже часто, майже як божевільні, з тією лише невеликою різницею, що "хворі" трохи більше від нас божевільні, бо тут треба розрізняти межу. А гармонійної людини, це правда, майже зовсім не буває; на десятки, а може, й на багато сотень тисяч по одній трапляється, та й то в досить недосконалих екземплярах...

Почувши слово "божевільні", що так необережно вихопилося у Зосимова, коли він заговорив на улюблену тему, всі скривилися. Раскольников сидів, начебто не звертаючи уваги, замислений і з дивною усмішкою на блідих губах. Він продовжував щось обмірковувати.

— Ну, то що ж отой роздавлений? Я тебе перебив! — поспішив вигукнути Разуміхін.

— Що? — немовби прокинувся той.— Ага... ну і забруднився в крові, коли допомагав переносити його додому... До речі, мамо, я одну непростиму річ зробив учора; дійсно не при своєму розумі. Я вчора всі гроші, які ви мені прислали, віддав... його дружині... на похорон. Зараз удова, сухотна, безпорадна жінка... троє маленьких сиріт, голодні... в домі порожньо... і ще одна дочка є... Може, ви б і самі віддали, коли б бачили... Я, звичайно, права не мав ніякого, визнаю, особливо, коли згадати, як вам самим ці гроші дісталися. Щоб допомагати, треба спочатку право таке мати, а то: "Здыхайте, собаки, коли вам погано!" — Він засміявся.— Адже так, Дуню?

— Ні, не так,— твердо відповіла Дуня.

— Диви! То й ти... з переконаннями!..— пробурмотів він, глянувши на неї мало не з ненавистю і глузливо осміхнувшись.— Мені слід було б догадатися... Що ж, і похвально; тобі ж краще... і дійдеш до такої межі, що коли не переступиш її — нещаслива будеш, а переступиш — може, ще нещасливіша... А втім, все це дурниця! — додав він роздратовано, досадуючи, що мимоволі сам захопився.— Я хотів тільки сказати, що вас, мамо, прошу мене простити,— закінчив він різко і уривисто.

— Годі, Родю, я певна, все, що ти робиш, все прекрасно! — зрадівши, сказала мати.

— Не будьте певні,— відповів він, скрививши рота в посмішку. Запанувала мовчанка. Щось було напружене в усій цій розмові і в мовчанці, і в примиренні, і в прощенні, і всі це відчували.

"А вони наче бояться мене",— думав Раскольников, спідлоба дивлячись на матір і сестру. Пульхерія Олександрівна дійсно, чим більш мовчала, тим більш і ніяковіла.

"Поки не бачив, то здавалося — так люблю їх",— майнуло в його думці.

— Знаєш, Родю, Марфа Петрівна вмерла! — раптом похопилась Пульхерія Олександрівна.

— Яка це Марфа Петрівна?

— Ой Боже ж мій, та Марфа ж Петрівна, Свидригайлова! Я ж ще так багато про неї писала тобі.

— А-а-а, так, пригадую... то померла? Справді? — раптом стрепенувся він, немовби прокинувшись.— Невже померла? Від чого ж?

— Уяви собі, раптово! — заквапилася Пульхерія Олександрівна, підбадьорена його цікавістю,— і саме тоді, коли я тобі листа тоді відправила, навіть того ж самого дня! Уяви собі, цей жахливий чоловік її, здається, і був причиною її смерті. Кажуть, він її дуже побив!

— Хіба вони ото так жили? — спитав він, звертаючись до сестри.

— Ні, навіть навпаки. З нею він завжди був дуже терплячий, навіть ввічливий. У багатьох випадках навіть занадто був поблажливий до її характеру, аж сім років... Якось раптом терпіння не стало.

— Значить, він зовсім не такий уже жахливий, коли сім років кріпився? Ти, Дунечко, здається, його виправдуєш?

— Пі, ні, це жахлива людина! Жахливішого я нічого й уявити не можу, — мало не

здригаючись, відповіла Дуня, нахмурила брови й задумалася.

— Трапилося це в них вранці,— продовжувала квапливо Пульхерія Олександрівна.— Після того вона наказала запрягти коні, щоб не гаючись одразу ж по обіді і їхати в місто, бо вона завжди в таких випадках у місто їздила; за обідом їла, кажуть, з великим апетитом...

— Побита?

— ...А втім, у неї і завжди була ця... звичка, і як тільки пообідала, щоб не загаятись із від'їздом, одразу ж пішла в купальню... Бачиш, вона якось там лікувалася купанням; у них там джерело холодне є, і вона купалася в ньому регулярно щодня, і як тільки увійшла в воду, раптом з нею удар!

— Ще б пак,— сказав Зосимов.

— І дуже він її побив?

— Та хіба не однаково,— озвалася Дуня.

— Гм! А зрештою, охрта вам, мамо, про такі дурниці розповідати,— роздратовано і мовби ненароком сказав раптом Раскольников.

— Ой, друже мій, та я не знала, про що вже й заговорити,— вихопилось у Пульхерії Олександрівни.

— Та що ви боїтесь, чи що, мене всі? — сказав він, криво всміхаючись.

— Це справді так,— сказала Дуня, прямо й суворо дивлячись на брата.— Мама, ідучи по сходах, навіть хрестилася від страху.

По обличчю його ніби пройшла судорога.

— Ой, що ти, Дуню! Не сердься, прошу тебе, Родю... Навіщо ти, Дуню! — заговорила збентежена Пульхерія Олександрівна,— це я, справді, їдучи сюди, всю дорогу мріяла у вагоні: як ми зустрінемося, як про все розповімо одне одному... і така була щаслива, що й дороги не бачила! Та що я! Я й тепер щаслива... Даремно це ти, Дуню! Я вже і з того щаслива, що бачу тебе, Родю...

— Годі, мамо,— зніяковіло пробурмотів він, не дивлячись на неї і стиснувши її руку,— встигнемо ще наговоритись!

Сказавши це, він зненацька збентежився і зблід: знову оте недавнє жахливе відчуття мертвим холодом пройшло по душі його; знову йому стало ясно і зрозуміло, що сказав він зараз страшну неправду, що віднині не тільки ніколи не доведеться йому встигнути наговоритись, але вже ні про що більше, ніколи і ні з ким віднині не можна йому говорити. Ця думка так тяжко подіяла на нього, що він, на мить, майже зовсім знетя— мившись, підвівся з місця. [...]

Ще трохи, і ці люди, ці рідні, після трирічної розлуки, цей родинний тон розмови при цілковитій неможливості бодай про щось говорити,— зробилися б, нарешті, зовсім йому нестерпні. Було, проте, одне невідкладне питання, яке так чи інакше треба було неодмінно розв'язати сьогодні,— це вирішив він ще тоді, коли прокинувся. Тепер він зрадів цьому питанню, як виходу.

— От що, Дуню,— почав він серйозно й сухо,— я, звичайно, прошу в тебе за вчорашнє пробачення, але я за обов'язок свій вважаю знову тобі нагадати, що від

головного свого я не відступаюсь. Або я, або Лужин. Хай я негідник, а ти не повинна. Хтось один. Коли ж ти підеш за Лужина, я одразу ж перестаю тебе вважати за сестру.

— Родю, Родю! Та це ж те саме, що й вчора,— з боєм вигукнула Пульхерія Олександрівна,— і чому ти все негідником себе називаєш, не можу я цього стерпіти! І вчора теж...

— Брате,— твердо і так само сухо відповіла Дуня,— в усьому цьому є помилка з твого боку. Я за ніч все обміркувала і знайшла помилку. Річ у тому, що ти, здається, гадаєш, начебто я комусь і для когось приношу себе в жертву. Зовсім це не так. Я просто для себе йду, бо мені самій тяжко; звичайно, буду рада, коли при цьому пощастить стати корисною рідним, але не це було основною причиною мого рішення...

"Неправду говорить! — думав Раскольников, кусаючи нігті від злості.— Гордячка! Признатися не хоче, що забажалось благодіяти!.. О, низькі душі! Вони й люблять, наче ненавидять... О, як я... ненавиджу їх усіх!"

— Одно слово, я йду за Петра Петровича,— говорила далі Дунечка,— бо вибираю найменше зло. Я маю намір чесно виконувати все, чого він від мене сподівається, отже, я його не обманю. Чого ти так зараз усміхнувся?

Вона теж спалахнула, і в очах її мелькнув гнів.

— Все виконувати? — спитав він, уїдливо посміхаючись.

— До певної межі. І манера і форма сватання Петра Петровича показали мені одразу ж, що саме йому потрібно. Він, звичайно, цінує себе, може, занадто високо, але я гадаю, що він і мене цінує... Чого ти знову смієшся?

— А чого ти знову червонієш? Ти неправду кажеш, сестро, ти навмисно вигадуєш, з самої тільки жіночої упертості, щоб тільки на своєму поставити тут переді мною... Ти не можеш поважати Лужина; я бачив його і говорив з ним. Отже, продаєш себе за гроші і, виходить, з усіх поглядів дієш негідно, і я радий, що ти принаймні червоніти можеш!

— Ні, я правду кажу!..— крикнула Дунечка, втрачаючи весь спокій,— я не піду за нього, коли не буду переконана, що він цінує мене і дорожить мною; я не піду за нього, коли не буду твердо переконана, що сама можу поважати його. На щастя, я можу в цьому переконатись напевно, і навіть сьогодні ж. А такий шлюб не є підлотою, як ти це назвав! А коли б ти і мав рацію, коли б я й справді зважилася на підлоту,— хіба не безжалісно з твого боку так зі мною говорити? Навіщо ти вимагаєш від мене героїства, якого і в тобі самому, може, немає? Це деспотизм, це насильство! Коли я погублю кого, то тільки себе саму... Я ще нікого не зарізала!.. Чого ти так дивишся на мене? Чого ти так зблід? Родю, що тобі? Родю, любий!..

— Господи! До неприємності довела,— скрикнула Пульхерія Олександрівна.

— Ні, ні... дурниця... нічого!.. Трохи в голові запаморочилося. Зовсім я не знеприємнів... Далися вам ці неприємності!.. Гм! так... що пак я хотів? Ага: як саме ти сьогодні ж переконаєшся, що можеш поважати його і що він... цінує, чи що, як ти сказала? Ти, здається, сказала, що сьогодні? Чи, може, я помилився?

— Мамо, покажіть-но братові листа від Петра Петровича,— сказала Дунечка.

Пульхерія Олександрівна тремтячими руками подала листа. Він з великою

цікавістю взяв його. Але, перше ніж розгорнути, раптом якось з подивом глянув на Дунечку.

— Чудно,— проказав він поволі, немовби раптом вражений новою думкою,— та чого це я так клопочуся? Навіщо весь отой галас? Та йди собі за кого хочеш!

Він говорив наче для себе, але вимовив уголос і якийсь час збентежено позирав на сестру.

Він розгорнув, нарешті, листа, все ще зберігаючи вигляд якогось незрозумілого здивування; потім повільно і уважно почав читати і прочитав двічі. Пульхерія Олександрівна була незвичайно занепокоєна, та й усі чекали чогось особливого. [...]

— Дунечка вже вирішила, і я цілком з нею згодна,— поспішила вставити Пульхерія Олександрівна.

— Я вирішила просити тебе, Родю, настійливо просити неодмінно бути у нас на цьому побаченні,— сказала Дунечка,— прийдеш?

— Прийду.

— Я й вас теж прошу бути у нас о восьмій годині, — звернулася вона до Разуміхіна.— Мамо, я їх теж запрошую.

— І прекрасно, Дунечко. Ну, вже як ви там вирішили,— додала Пульхерія Олександрівна,— так уже хай і буде. А мені й самій легше; не люблю прикидатись і брехати; краще будемо всю правду говорити... Сердься не сердься тепер, Петре Петровичу!

#### IV

В цю мить двері повільно відчинились, і в кімнату, боязко озираючись, ввійшла якась дівчина. Всі обернулися до неї з Подивом і цікавістю. Раскольников першу мить не пізнав її. Це була Софія Семенівна Мармеладова. Вчора бачив він її вперше, але в такий час, за таких обставин і в такому убранні, що в пам'яті його залишився образ немовби зовсім іншої особи. Тепер це була скромно і навіть бідно одягнена дівчина, дуже ще молоденька, схожа на дівчинку; трималася вона скромно і пристойно, але з виразом якоїсь заляканості на ясному обличчі. На ній було дуже простеньке домашнє платтячко, на голові ношений, давнього фасону капелюшок; тільки в руках була, як і вчора, парасолька. Побачивши несподівано повну кімнату людей, вона не те щоб зніяковіла, а й зовсім розгубилася, сторопіла, мов маленька дитина, і навіть зробила рух, щоб піти назад.

— А... це ви?..— сказав Раскольников дуже здивовано і раптом сам зніяковів.

Він одразу ж пригадав, що мати й сестра знають уже в загальних рисах з листа Лужина про якусь дівчину "певної професії". Оце тільки зараз він протестував проти наклепу Лужина і сказав, що бачив цю дівчину вперше, аж раптом вона сама заходить до нього. Згадав також, що анітрохи не протестував проти слів: "певної професії". Все це швидко й невиразно майнуло в його голові. Але, подивившись пильніше, він враз побачив, що ця зневажена істота така вже принижена, що йому раптом стало шкода її. Коли ж вона зробила зляканий рух, щоб утекти,— в ньому щось неначе перевернулося.

— Я вас зовсім не ждав,— заквапився він, спиняючи її поглядом.— Зробіть ласку,

сідайте. Ви, певно, від Катерини Іванівни. Стривайте, не сюди, отут сядьте...

Коли увійшла Соня, Разуміхін, що сидів на одному з трьох стільців Раскольников, коло самих дверей, підвівся, щоб дати їй увійти. Спочатку Раскольников показав їй місце в кутку дивана, де сидів Зосимов, але, зміркувавши, що цей диван — занадто фамільярне місце і править йому за ліжко, поспішив вказати їй на стілець Разуміхіна.

— А ти сідай тут,— сказав він Разуміхіну, садовлячи його в куток, дб сидів Зосимов.

Соня сіла, мало не трусячись від страху, і боязко подивилася на обох дам. Видно було, що вона й сама не розуміла, як могла вона сісти з ними поруч. Зміркувавши це, вона так злякалась, що враз підвелася знову і вкрай збентежена звернулася до Раскольникова.

— Я... я... зайшла на хвилинку, пробачте, що вас потурбувала,— заговорила вона, затинаючись.— Я від Катерини Іванівни, а їй послати було нікого... А Катерина Іванівна веліла дуже вас просити, щоб ви прийшли завтра на похоронну відправу, вранці... на обідню... на Митрофанів— ському, а потім у нас... у неї... пом'янути... Честь їй зробити... Вона веліла просити. Соня затнулася і змовкла.

— Постараюся неодмінно... неодмінно,— відповів Раскольников, теж підвівшись і теж затинаючись і не договорюючи...— Будь ласка, сідайте,— сказав він раптом,— мені треба з вами поговорити. Прошу,— ви, може, поспішаєте,— зробіть ласку, подаруйте мені хвилини зо дві.

І він підсунув їй стілець. Соня знову сіла і знову боязко, розгублено, швидко глянула на обох дам і раптом опустила очі.

Бліде обличчя Раскольникова зашарілося, його неначе всього пересмикнуло; очі блиснули.

— Мамо,— сказав він твердо і наполегливо,— це Софія Семенівна Мармеладова, дочка того самого нещасного пана Мармеладова, якого вчора на моїх очах потоптали коні і про якого я вже вам казав...

Пульхерія Олександрівна глянула на Соню і злегка примружилася. Незважаючи на все своє збентеження під настійливим і визивним поглядом Роді, вона ніяк не могла відмовити собі в цій приємності. Дунечка серйозно, пильно втупилася просто в обличчя сердешній дівчині і здивовано її розглядала. Соня, почувши рекомендацію, підвела була очі знову, але зникла ще більше, ніж до того.

— Я хотів вас спитати,— звернувся до неї хутчій Раскольников,— як це у вас сьогодні влаштувалося? Не турбували вас часом?.., наприклад, з поліції.

— Н-ні, все обійшлося... Адже дуже добре видно, через що сталася смерть; не турбували; тільки от жильці сердяться.

— Чого?

— Що тіло довго стоїть... адже жарко тепер, дух... так що сьогодні, перед вечерею, на кладовище перенесуть, до завтра, в каплицю. Катерина Іванівна спочатку не хотіла, а тепер і сама бачить, що не можна...

— Так сьогодні?

— Вона просить вас зробити нам честь на похоронній відправі в церкві завтра бути,

а потім уже до неї завітати, на поминки.

— Вона поминки справляє?

— Атож, закуску; вона веліла дуже вам дякувати, що ви вчора допомогли нам... без вас зовсім ні за що було б поховати.— І губи й підборіддя її раптом затремтіли, але вона скріпилася і здержалась, хутчій опустивши очі знову вниз.

Під час розмови Раскольников пильно розглядав її. Це було худеньке, зовсім худеньке і бліде личко, трохи неправильне, якесь гостреньке, з гостреньким маленьким носиком і підборіддям, її навіть не можна було назвати й гарненькою, але ж голубі очі її були такі ясні, і коли вони пожвавлювались, обличчя її ставало таким добрим і простодушним, що людей мимоволі вабило до неї. В обличчі її, та й в усій її фігурі, було крім того іще щось таке особливе, характерне лише для неї: незважаючи на свої вісімнадцять років, вона здавалася ще майже дівчинкою, багато молодшою за свої роки, зовсім майже дитиною, і це іноді навіть смішно проявлялося в деяких її рухах.

— Та невже Катерина Іванівна могла обійтися такою малою сумою, навіть ще закуску ставити має намір?..— спитав Раскольников, вперто продовжуючи розмову.

— Труна ж проста буде,.. і все буде просто, так що недорого... ми вчора з Катериною Іванівною все розрахували, так що й залишиться, щоб пом'янути... а Катерині Іванівні дуже хочеться, щоб так було. Адже не можна... їй розрада... вона така, ви ж знаєте...

— Розумію, розумію... звичайно... Що це ви мою кімнату розглядаєте? Он і матуся говорить теж, що на домовину схожа.

— Ви нам усе вчора віддали! — проказала раптом у відповідь Сонечка якимсь сильним і швидким шепотом, зненацька знову низько опускаючи голову. Губи й підборіддя її знову затремтіли. Її давно вже дуже вразила бідна обстановка кімнатчини Расколькова, і тепер слова ці раптом вихопились самі собою. Запанувала мовчанка. Очі Дунечки якось проясніли, а Пульхерія Олександрівна навіть привітно подивилась на Соню.

— Родю,— сказала вона, встаючи,— ми, звичайно, обідаємо разом. Дунечко, ходім... А ти б, Родю, пішов погуляти трохи, а потім відпочив би, полежав, а тоді й приходь швидше. А то ми тебе стомили, боюсь я...

— Аякже, прийду,— відповів він, підводячись і заквапившись...— У мене одна справа...

— Та невже ж ви й обідати будете нарізно? — закричав Разуміхін, з подивом дивлячись на Расколькова,— що це ти?

— Аякже, прийду, звичайно, звичайно... А ти залишись на якийсь час. Адже він вам зараз не потрібний, мамо? Чи я, може, відбираю його?

— О, ні, ні! А ви, Дмитре Прокоповичу, прийдете обідати, будете такі ласкаві?

— Прошу вас, приходьте,— додала Дуня.

Разуміхін уклонився і весь засяяв. На мить усі якось дивно раптом зніяковіли.

— Прощай, Родю, тобто до побачення; не люблю говорити "прощай". Прощай, Насте... ой, знову "прощай" сказала!..

Пульхерія Олександрівна хотіла було й Сонечці вклонитись; але це якось в неї не вийшло, і, заквапившись, вона вийшла з кімнати.

Але Євдокія Романівна неначе чекала черги і, йдучи слідом за матір'ю мимо Соні, вклонилася їй уважливим, ввічливим і повним поклоном. Сонечка збентежилася, вклонилася якось покvapливо і злякано, і якесь навіть болісне відчуття відбилося на її обличчі, наче ввічливість і увага Євдокії Романівни були їй нестерпно тяжкі. [...]

— Ну от і славно! — сказав він Соні, повертаючись до себе і ясно подивившись на неї, — упокой Господь мертвих, а живим ще жити! Чи так? Правда? Адже правда?

Соня з подивом позирала на зненацька просвітліле його обличчя; він якийсь час мовчки й пильно до неї придивлявся, вся розповідь про неї її небіжчика-батька раптом зринула в цю мить в його пам'яті...

— Господи, Дунечко! — заговорила зразу ж Пульхерія Олександрівна, коли вийшли на вулицю, — тепер-от сама неначе рада, що ми пішли; легше якось. Ну, чи ж думала я вчора, у вагоні, що навіть з цього радітиму!

— Кажу ж вам, мамо, він ще дуже хворий. Невже ви не бачите? Може, в тривозі про нас і здоров'я підірвав. Треба бути вибачливим і багато, багато що можна простити...

— А от ти не була вибачлива! — гаряче й ревниво перебила одразу ж Пульхерія Олександрівна. — Знаєш, Дуню, дивилася я на вас обох, викапаний ти його портрет і не стільки обличчям, скільки душею: обоє ви меланхоліки, обоє похмурі й запальні, обоє горді і обоє великодушні... Я не вірю, щоб він був егоїстом, Дунечко. Правда ж?.. А як згадаю, що в нас ввечері сьогодні буде, так серце й задре...

— Не турбуйтеся, мамо, буде те, що повинно бути. [...]

V

Раскольников звернувся до Разуміхіна з проханням познайомити його з родичем — слідчим Порфирієм Петровичем, якому було доручено розслідувати вбивство старухи Альони Іванівни.

Порфирій Петрович був по-домашньому, в халаті, в дуже чистій білизні і в стоптаних пантофлях. Мав він років тридцять п'ять, на зріст був трохи нижчий від середнього, огрядний і навіть з черевцем, бритий, без вусів і без бакенбардів, з коротко стриженим волоссям на великій круглій голові, якось особливо випуклій на потилиці. Пухке, кругле і трохи кирпате обличчя його було кольору хворобливого, темно-жовтого, але досить бадьоре і навіть насмішкувате. Воно було б навіть і добродушним, коли б не вираз очей з якимсь водянистим блиском, прикритих майже білими віями, що раз у раз кліпали, наче він когось підморгував. Погляд цих очей якось дивно не гармоніював з усією фігурою, в якій було щось навіть баб'яче, і ніс у собі щось серйозніше, ніж можна було чекати, дивлячись на цю фігуру.

Порфирій Петрович, як тільки почув, що гість має до нього "дільце", зараз же запросив його сісти на диван, сам сів з другого краю і вступився в гостя, чекаючи негайного викладу суті справи, з тією посиленою і надто вже серйозною увагою, яка навіть гнітить і бентежить спочатку, особливо коли ви незнайомі, і особливо коли те, що ви розповідаєте, на вашу думку, далеко не пропорціональне тій незвичайній увазі,



яку вам виявляють. Але Раскольников коротко і дуже складно виклав свою справу і собою лишився задоволений так, що навіть встиг досить добре роздивитися Порфирія. Порфирій Петрович теж і разу не одвів від нього очей за весь час, поки той говорив. Разуміхін, сівши навпроти, коло того ж стола, схвилювано й нетерпляче стежив за викладом справи, раз у раз переводячи очі з одного на другого, що вже було навіть занадто.

Дурень! — вилаяв його про себе Раскольников.

— Вам треба подати заяву в поліцію,— з цілком діловим виглядом відповів Порфирій,— про те, що, дізнавшись про отаку, мовляв, подію, тобто про це вбивство,— ви просите в свою чергу, повідомити слідчого, якому доручено справу, що отакі й отакі речі належать вам і ви хочете їх викупити... або, скажімо... А втім, вам напишуть.

— В тому ж і річ, що в мене тепер,— якнайбільше постарався удати ніяковість Раскольников,— скрута з грішми... і навіть такої дрібниці не можу... я, бачите, хотів би тепер тільки заявити, що ці речі мої, а що коли будуть гроші...

— Це все одно,— відповів Порфирій Петрович, холодно сприймаючи пояснення про фінанси,— а втім, можна вам і прямо, коли схочете, написати до мене, в тому ж розумінні, що от, мовляв, дізнавшись про те й те і повідомляючи про такі-от мої речі, прошу...

— Це на звичайному, на простому папері? — поспішив перебити Раскольников, знову цікавлячись фінансовою стороною справи.

— О, на найпростішому! — і раптом Порфирій Петрович якимось явно насмішкливо подивився на нього, примружившись і начебто підморгнувши йому. А втім, це, може, тільки так здалося Раскольникову, бо сталося усе в якусь мить. Принаймні щось таке та було. Раскольников побожився б, що той йому підморгнув, біс його знає для чого.

"Знає!" — блискавкою промайнуло в голові.

— Пробачте, що такими дурницями турбував,— говорив він далі, трохи збившись, — речі мої коштують якихось там п'ять карбованців, але вони мені особливо дорогі, як пам'ять про тих, від кого дісталися, і, признаюсь, я, коли почув, дуже схвилювався.

— Тим-то ти так і стрепенувся вчора, коли я Зосимову сказав, що Порфирій закладників опитує! — вкинув Разуміхін, з очевидним наміром.

Це вже було занадто. Раскольников не стерпів і злісно блиснув на нього своїми чорними очима, в яких спалахнув гнів. Та одразу ж і схаменувся.

— Ти, брат, здається, з мене підсміюєшся? — звернувся він до нього із спритно удаваним роздратуванням.— Я згоден, що, може, вже надто турбуюсь про такий, як на твій погляд, дріб'язок, але ж не можна вважати мене за це ні егоїстом, ні пожадливым, і як на мій погляд — ці дві жалюгідні дрібнички можуть бути зовсім і не дріб'язком. Я тобі вже казав оце недавно, що цей срібний годинник, якому ціна — копійка, єдина річ, що після батька лишилася. З мене смійся, але до мене мати приїхала,— повернувся він зненацька до Порфирія,— і коли б вона дізналася,— повернувся знову він хутчій до Разуміхіна, особливо стараючись, щоб затремтів голос,— що цей годинник пропав, то, присягаюсь, це б її до розпачу довело! Жінки!

— Та зовсім же ні! Я зовсім не те хотів сказати! Я зовсім навпаки! — кричав засмучений Разуміхін.

"Чи добре? Чи натурально? Чи не переграв часом? — потерпав про себе Раскольников.— Навіщо сказав: "жінки"?"

— То до вас мати приїхала? — поцікавився для чогось Порфирій Петрович.

— Еге ж.

— Коли ж це?

— Вчора ввечері.

Порфирій помовчав, неначе щось обмірковуючи.

— Ваші речі ні в якому разі й не могли пропасти,— спокійно й холодно повів він далі.— Адже я давно вас тут чекаю.

І, мов нічого не сталося, він дбайливо став підставляти попільничку Разуміхину, який нещадно струшував попіл цигарки на килим. Раскольников здригнувся, але Порфирій наче й не дивився, все ще заклопотаний цигаркою Разуміхіна.

— Що-о? Чекав! Та ти хіба знав, що й він туди носив застави? — крикнув Разуміхін.

Порфирій Петрович прямо звернувся до Раскольникова.

— Обидві ваші речі, перстень і годинник, були у неї в одному папірці загорнуті, а на папірці ваше ім'я олівцем чітко виведене, так само як і число і місяць, коли вона їх від вас одержала...

— Які ви спостережливі!..— незграбно усміхнувся Раскольников, особливо стараючись дивитись йому просто в очі; але не зміг утерпіти і раптом додав: — Я тому так сказав це, що, десь певно, дуже багато було заставників... так що вам важко було б їх усіх запам'ятати... А ви, навпаки, так добре всіх їх пам'ятаєте, і... і...

Безглуздо! Погано! Навіщо я це додав!"

— А майже всі заставники тепер уже відомі, так що тільки ви одні й не зволили завітати,— відповів Порфирій з ледь помітною ноткою глузливості.

— Я був не зовсім здоровий.

— І про це чув... Чув навіть, що дуже вже були чимось розстроєні. Ви й тепер наче бліді?

— Зовсім не блідий... навпаки, цілком здоровий! — грубо й злісно відрізав Раскольников, раптом змінюючи тон. У ньому накипала злість, і він не міг угамувати її. А саме в злості й проговорююсь! — майнула знову думка.— І чого вони мене мучать!.."

— Не зовсім здоровий! — підхопив Разуміхін.— Оце так сказав! До вчорашнього дня майже не при повному розумі був... Ну, віриш, Порфи— рію, сам ледве на ногах, а тільки лиш ми, я та Зосимов, вчора одвернулись — одягся і втік потихеньку і колобродив десь мало не до півночі, і це в цілковитому, я тобі скажу, маренні, можеш ти це уявити! Надзвичайний випадок!

— І невже в цілковитому маренні? Он яке діло! — якимось по-баб'ячому похитав головою Порфирій.

— Ет, дурниця! Не вірте! А втім, ви ж і без того не вірите! — занадто вже зло вихопилось у Раскольникова. Але Порфирій Петрович немовби не розчув цих дивних

слів.

— Та як же інакше міг би ти вийти, коли б не був у маренні? — запалився раптом Разуміхін.— Навіщо вийшов? Для чого?.. І чому саме потай? Хіба ж ти в здоровому розумі тоді був? Тепер, коли вся небезпека минула, я вже прямо тобі це скажу!

— Надокучили вони мені дуже вчора! — звернувся раптом Раскольников до Порфирія з нахабно-визивною усмішкою,— я і втік від них квартиру найняти, щоб вони мене не розшукали, і грошей купу взяв з собою. Он пан Замьотов бачив ті гроші. А що, пане Замьотов, при своєму розумі я був учора чи в маренні, розсудіть-но суперечку?

Він би, здається, так і задушив в цю мить Замьотова. Занадто вже не подобалися йому його погляд і мовчання.

— По-моєму, ви говорили дуже розумно і навіть хитро, тільки роздратовані були надміру,— сухо заявив Замьотов.

— А сьогодні казав мені Никодим Хомич,— вкинув Порфирій Петрович,— що зустрів вас учора вже зовсім пізно, в квартирі роздавленого кіньми чиновника...

— Ну от хоч би цей чиновник! — підхопив Разуміхін,— ну, чи не божевільний був ти у чиновника? Останні гроші на похорон удові віддав! Ну захотів допомогти — дай п'ятнадцять, дай двадцять, ну а хоч три карбованці собі залиш, а то всі двадцять п'ять так і відвалив!

— А може, я десь скарб знайшов, а ти не знаєш? От я вчора й розщедрився... Он пан Замьотов знає, що я скарб знайшов!.. Ви пробачте, будь ласка,— звернувся він з тремтячими губами до Порфирія,— що мивас такою безглуздою суперечкою вже з півгодини турбуємо. Набридли десь, га?

— О прошу вас, навпаки, на-а-впаки! Коли б ви знали, які ви для мене привабливі! Цікаво і дивитись і слухати... і я, признаюсь, такий радий, що ви зволили, нарешті, завітати...

— Та дай же хоч чаю! Горло пересохло! — скрикнув Разуміхін.

— Прекрасна ідея! Може, і всі компанію розділять. А чи не хочеш часом... істотнішого чогось, перед чаєм?

— Ну тебе!

Порфирій Петрович вийшов розпорядитися відносно чаю.

Думки крутилися у голові Раскольникова, мов вихор. Він був страшенно роздратованийу[...]

Порфирій Петрович миттю повернувся. Він раптом якось повеселішав.

— У мене, брат, від учорашнього твого голова... Та й весь я якось розклеївся,— почав він зовсім іншим тоном, сміючись, до Разуміхіна.

— А що, цікаво було? Я ж вас учора на найцікавішому пункті покинув? Хто переміг?

— Та ніхто, звичайно. На одвічні питання з'їхали.

— Уяви, Родю, на що вчора з'їхали: є злочин чи немає? Казав я тобі, що до безглуздя добрехались!

— Що ж тут дивного? Звичайнісіньке соціальне питання,— байдуже відповів Раскольников.

— Питання було не так сформульоване,— зауважив Порфирій.

— Не зовсім так, це правда,— одразу ж погодився Разуміхін, поспішаючи й запалюючись, як завжди.— Бачиш, Родіоне: вислухай і скажи свою думку. Цікаво знати. Я з шкіри пнувся вчора з ними і тебе чекав; я і їм про тебе говорив, що прийдеш... Почалося з погляду соціалістів. Він відомий: злочин є протест проти ненормальності соціального устрою — і тільки, і нічого більше, і ніяких причин більше не допускається,— і край!..

— От і збрехав! — крикнув Порфирій Петрович. Він, видимо, пожвавлювався і раз у раз сміявся, дивлячись на Разуміхіна, чим ще більше піддрочував його.

— Н-нічого не допускається! — з жаром перебив Разуміхін,— не брешу!.. Я тобі книжки їхні покажу: все у них через те, що "середовище заїло", і нічого більше! Улюблена фраза! Звідси, мовляв, виходить, що коли суспільство організувати нормально, то враз і всі злочини зникнуть, бо ні для чого буде протестувати і всі миттю зробляться праведними. На особистість не зважають, особистість заперечують, особистості не може бути! У них не людство, розвинувшись історичним, живим, шляхом до кінця, само собою перетворюється, врешті-решт, в нормальне суспільство, а навпаки, соціальна система, вийшовши з якої-небудь математичної голови, враз і приведе до порядку все людство і миттю зробить його праведним і безгрішним, раніше від усякого живого процесу, без усякого історичного і живого шляху! Через те вони так інстинктивно й не люблять історії: "неподобства самі в ній та дурощі" — і все самою тільки дурістю пояснюється! Через те так і не люблять живого процесу життя: не треба живої душі! Жива душа життя вимагатиме, жива душа не послухається механіки, жива душа підозрілива, жива душа ретроградна! А тут хоч і мертвечинкою трохи тхне, з каучуку зробити можна,— зате не жива, зате без волі, зате рабська, не збунтується! [...]

— Подумайте,— обернувся Порфирій до Раскольника,— отак само вчора ввечері, в одній кімнаті, на шість голосів, та ще пуншем напоїв перед тим,— можете собі уявити? Ні, брат, дурницю верзеш: "середовище" багато що в злочині важить; це я тобі доведу.

— І сам знаю, що багато важить, та ти от що скажи: сорокарічний безчестить десятирічну дівчинку,— середовище, чи як, його на те спонукало?

— А що ж, коли в точному розумінні, можливо, й середовище,— з дивною серйозністю відповів Порфирій,— злочин над дівчинкою дуже й дуже навіть можна "середовищем" пояснити. [...]

— Знаєте, я вам усю правду скажу. З приводу всіх цих питань, злочинів, середовища, дівчаток мені пригадалася тепер,— а втім, і завжди цікавила мене,— одна ваша статейка. "Про злочин"... чи як там у вас, забув назву, не пам'ятаю. Два місяці тому мав приємність в "Періодичному слові" прочитати.

— Моя стаття? В "Періодичному слові"? — з подивом спитав Раскольников,— я справді написав півроку тому, коли з університету вийшов, з приводу однієї книги статтю, але я відніс її тоді в газету "Щотижневе слово", а не в "Періодичне".

— А потрапила в "Періодичне".

— Та "Щотижневе слово" перестало ж існувати, тому тоді й не надрукували...

— Це правда; але, перестаючи існувати, "Щотижневе слово" об'єдналась з "Періодичним словом", тому і статейка ваша два місяці тому з'явилася в "Періодичному слові". А ви й не знали?

Раскольников справді нічого не знав.

— Та як же це, та ви ж гроші можете зажадати від них за статтю! Який же все-таки у вас характер! Живете так відлюдно, ще таких речей, які вас прямо стосуються, не знаєте. Це ж факт.

— Браво, Родька! І я теж не знав! — вигукнув Разуміхін. — Сьогодні ж у читальню забіжу і попрошу газету! Два місяці тому? Якого числа? Все одно розшукаю. Оце так штука! І не скаже!

— А ви як дізналися, що стаття моя? Вона літерою підписана.

— А випадково, і то лиш цими днями. Через редактора; знайомий мені... Дуже зацікавився.

— Я розглядав, пам'ятаю, психологічний стан злочинця протягом усього ходу злочину.

— Атож, і наполягаєте, що акт виконання злочину супроводиться завжди хворобою. Дуже, дуже оригінально, але... мене, власне, не ця частина вашої статейки зацікавила, а певна думка, подана в кінці статті, але яку ви, на жаль, проводите тільки натяком, неясно... Одно слово, коли пригадуєте, робиться певний натяк на те, що існують начебто на світі деякі такі особи, які можуть... тобто не те, що можуть, а повне право мають чинити всякі неподобства і злочини, і що для них нібито й закон не писаний.

Раскольников усміхнувся, почувши таке надмірне і умисне перекручення своєї ідеї.

— Як? Що таке? Право на злочин? Але не тому ж, що "заїло середовище"? — з якимсь навіть переляком поцікавився Разуміхін.

— Ні, ні, не зовсім тому, — відповів Порфирій. — Вся річ у тому, що в їхній статті всі люди якось поділяються на "звичайних" і "незвичайних". Звичайні повинні жити в слухняності і не мають права переступати закону, бо вони, бачите, звичайні. А незвичайні мають право чинити всякі злочини і всіляко переступати закон, саме тому, що вони незвичайні. Так у вас, здається, коли тільки не помиляюсь?

— Та як же це? Бути не може, щоб так! — дивуючись, бурмотів Разуміхін.

Раскольников усміхнувся знову. Він добре зрозумів, у чому річ і на що його хочуть наштотхнути; свою статтю він пам'ятав і вирішив прийняти виклик.

— Це не зовсім так у мене/ — почав він просто й скромно. — Проте визнаю, ви майже вірно її виклали, навіть, коли хочете, і цілком вірно... (Йому начебто приємно було погодитись, що цілком вірно). Різниця тільки в тому, що я зовсім не наполягаю, що незвичайні люди неодмінно повинні і зобов'язані чинити завжди всілякі неподобства, як ви кажете. Мені здається навіть, що таку статтю і не надрукували б. Я просто натякнув, що "незвичайна" людина має право... тобто не офіційне право, а сама має право дозволити своєму сумлінню переступити... через деякі перешкоди, і єдино в тому лише разі, коли виконання її наміру (іноді, може, рятівного для всього людства) цього

потребуватиме. Ви кажете, що стаття моя неясна; я готовий її вам пояснити в міру можливості. Я, мабуть, не помиляюсь, припускаючи, що вам того й хочеться; отже, будь ласка. По-моєму, коли б Каплерові і Ньютонові відкриття, внаслідок якогось збігу обставин, інакше не могли б стати відомими людям як тільки внаслідок пожертвування життям одного, десяти, ста або й більше чоловік, які заважали б цьому відкриттю або заступили б йому дорогу, ставши якимось чином перешкодою, то Ньютон мав би право, і навіть був би зобов'язаний... усунути цих десять або сто чоловік, щоб зробити свої відкриття відомими всьому людству. З цього, проте, зовсім не випливає, що Ньютон мав би право вбивати, кого заманеться, кожного стрічного, або красти щодня на базарі. Далі, пригадується мені, я розвиваю в моїй статті думку, що всі... ну, наприклад, хоча б законодавці і установники людства, починаючи від найстародавніших, продовжуючи Лікургами, Солонами, Магометами, Наполеонами і так далі, всі до одного були злочинцями вже через саме те, що, даючи новий закон, порушували старий, перейнятий від батьків і свято шанований суспільством, і вже, звичайно, не спинялися і перед кров'ю, якщо тільки кров (іноді зовсім невинна і доблесно пролита за старий закон) могла їм допомогти. Варто уваги навіть, що більша частина цих благодійників і установників людства були особливо страшні кровопроливці. Одно слово, я роблю висновок, що й усі, не тільки великі, а й ті, хто хоч трохи виходять з колії, люди, тобто такі, що хоч трохи здатні сказати щось нове, мусять, з веління особистості своєї, бути неодмінно злочинцями,— в більшій чи меншій мірі, звичайно. Інакше важко їм вийти з колії, а на те, щоб лишатись в ній, вони, певна річ, не можуть погодитись, знову-таки через особистість свою, а як на мою думку, то навіть і зобов'язані не погоджуватись. Одно слово, ви бачите, що досі тут немає нічого особливо нового. Це тисячу раз було видрукуване й читане. Щодо мого поділу людей на звичайних і незвичайних, то я згоден, що він трохи довільний, та я ж на точних цифрах і не наполягаю. Я тільки в головну думку свою вірю. Вона полягає саме в тому, що люди, за законом природи, поділяються, взагалі, на два розряди: на нижчий-(звичайних), тобто, так би мовити, на матеріал, який служить єдино для народження собі подібних, і власне на людей, тобто тих, що мають дар або талант сказати в середовищі своєму нове слово. Звичайно, їх так можна поділяти без кінця на нові й нові підрозділи, але відмітні риси обох розрядів досить різні: перший розряд, тобто матеріал, беручи загалом, люди за особистістю своєю консервативні, добропристойні, живуть в слухняності і люблять бути слухняними. На мою думку, вони й повинні бути слухняними, бо це їх призначення, і тут зовсім немає нічого для них принизливого. Другий розряд — усі переступають закон, руйнівники, або схильні до того, кожен відповідно до своїх здібностей. Злочини цих людей, певна річ, відносні й дуже різні; здебільшого вони вельми різноманітними способами вимагають руйнування сучасного в ім'я кращого. Але коли такій людині потрібно для своєї мети переступити бодай і через труп, через кров, то вона в душі своїй, може, на мою думку, дозволити своєму сумлінню переступити через кров,— залежно, однак, від мети і від масштабів її,— це майте на увазі. В цьому тільки розумінні я й кажу в своїй статті про їх право на злочин. (Ви пригадайте, адже в нас з

юридичного питання почалося). А втім, занадто тривожитись нема чого: маса ніколи майже не визнає за ними цього права, карає їх і вішає (в більшості випадків) і тим, зрозуміло, виконує консервативне своє призначення, а проте, в наступних поколіннях ця ж маса ставить страчених на п'єдестал і їм поклоняється (в більшості випадків). Перший розряд завжди — володар сучасного, другий розряд — володар майбутнього. Перші зберігають і примножують світ чисельно; інші рухають світ і ведуть його до мети. І ті й другі мають зовсім однакове право існувати. Одно слово, у мене всі однакове право мають, і — хай живе віковична війна,— до Нового Єрусалима, звичайно!

— То ви все ж таки віруєте в Новий Єрусалим?

— Вірую,— твердо відповів Раскольников; кажучи це, та й протягом усієї довгої тиради своєї, він дивився вниз, вибравши собі точку на килимі.

— І-і-і в Бога віруєте? Пробачте, що так цікавлюсь.

— Вірую,— повторив Раскольников, зводячи очі на Порфирія.

— і у воскресіння Лазаря віруєте?

— Ві-і-ірую. Навіщо вам усе це?

— Буквально віруєте?

— Буквально.

— Он як... це я так, поцікавився. Вибачте, будь ласка. Але дозвольте,— звертаючись знову до висловленого вами,— адже їх не завжди ж карають; інші навпаки...

— Торжествують ще за життя? О, звичайно, інші досягають і за життя, і тоді...

— Самі починають карати?

— Коли треба і, знаєте, навіть здебільшого. Взагалі зауваження ваше дотепне.

— Дякую. Але от що скажіть: як же відрізнити отих незвичайних від звичайних? Коли народжуються, чи що, знаки такі, чи як? Я в тому розумінні, що тут би треба якнайбільше точності, так би мовити, більше зовнішньої виразності: пробачте мою природну турботу практичної і бла— гонаміреної людини, але чи не можна тут одяг, наприклад, особливий запровадити, носити що-небудь, тавра там, чи що, якісь?.. Бо, погодьтесь, коли виникне плутанина і хтось з одного розряду почне думати, що він належить до другого розряду, і почне "усувати всі перешкоди", як ви вельми вдало висловились, то тут уже...

— О, це дуже часто буває! Це зауваження ваше ще навіть дотепніше ніж попереднє.

— Дякую...

— Нема за що; але візьміть до уваги, що помилка можлива тільки з боку першого розряду, тобто "звичайних" людей (як я, може дуже невдало, їх назвав). Незважаючи на природжену схильність їх до слухняності, через певні жарти природи, в чому не відмовлено навіть і корові, дуже багато хто з них люблять вважати себе передовими людьми, "руйнівниками" і лізти в "нове слово", і це цілком щиро. Разом з тим, дійсно ж нових вони дуже часто не помічають і навіть ставляться до них з презирством, як до людей відсталих і з дуже примітивним мисленням. Але, як на мою думку, тут не може виникнути значної небезпеки, і вам, далебі, нема чого турбуватись, бо вони ніколи далеко не заходять. За надмірне захоплення, звичайно, їх можна іноді б і висікти, щоб

нагадати їм їх місце, але не більше; тут і виконавця навіть не потрібно; вони самі себе висічують, бо дуже благонравні; дехто один одному цю послугу роблять, а дехто самі себе власноручно... Покаяння різні публічні при цьому на себе накладають,— виходить красиво і повчально, одно слово, вам турбуватись нічого... Такий закон існує.

— Ну, принаймні, хоч щодо цього ви мене трохи заспокоїли; але ж тут знову біда: скажіть, будь ласка, чи ж багато таких людей, які інших різати право мають, отих "незвичайних"? Певна річ, я готовий схилити голову, але ж погодьтеся, моторошно стає, коли подумаєш, а що, коли їх надто багато буде, га?

— О, не турбуйтеся і щодо цього,— тим же тоном вів далі Раскольников.— Взагалі людей з свіжою думкою, навіть хоч трохи здатних сказати бодай що-небудь нове, надзвичайно мало народжується, просто на диво мало. Ясно тільки одне, що порядок народження людей, усіх цих розрядів і підрозділів, мабуть, дуже вірно і точно визначено яким-небудь законом природи. Закон цей, звичайно, тепер ще не відомий, але я вірю, що він існує і з часом може зробитись відомим. Величезна маса людей, матеріал, для того тільки й існує на світі, щоб, кінець кінцем, внаслідок якогось зусилля, якогось поки що незрозумілого для нас процесу, якогось схрещування родів і порід, понатужиться і народить, нарешті, на світ, ну хоч з тисячі одну, хоч скільки-небудь самостійну людину. Ще з більш широкою самостійністю народжується, можливо, з десяти тисяч одна (я кажу приблизно, наздогад). Ще з більш широкою, з ста тисяч одна. Геніальні люди з мільйонів, а великі генії, вершители долі людства, може, з багатьох тисяч мільйонів людей на землі. Одно слово, у реторту, в якій все це відбувається, я не заглядав. Але певний закон неодмінно існує і повинен існувати; тут не може бути місця для випадковості.

— Та що ви обоє жартуєте, чи що? — скрикнув, нарешті, Разуміхін.— Морочите ви один одного, чи як? Сидять і один з одного підсміюються! Ти серйозно це, Родю?

Раскольников мовчки підвів своє бліде й майже смутне обличчя, глянув на нього і нічого не відповів. І дивною здалася Разуміхину, поряд з цим тихим і зажуреним обличчям, неприхована, нав'язлива, дратівлива і нечемна в'їдливість Порфирія.

— Ну, брат, коли це справді серйозно, то... Ти, звичайно, маєш рацію, кажучи, що це не нове і схоже на все, що ми тисячу раз читали й чули; але гт,о справді оригінальне в усьому цьому,— і справді належить лише тобі, що викликає в Мені жах,— це те, що все-таки кров сумлінню людському дозволяєш, і, даруй мені, з таким фанатизмом навіть... В цьому, виходить, і полягає головна думка твоєї статті. Адже це признавання крові з дозволу сумління, це... це, по-моєму, страшніше, ніж навіть офіційний дозвіл проливати кров, законний...

— Цілком справедливо, страшніше,— озвався Порфирій.

— Ні, це ти вже щось захопився! Тут помилка. Я прочитаю. Ти захопився! Ти не можеш так думати... Прочитаю.

— В статті всього цього немає, там тільки натяки,— промовив Раскольников.

— Так, так,— не сиділося Порфирію,— мені майже ясно стало тепер, який погляд у вас на злочин, але... даруйте мені за мою настирливість (дуже вже я вас турбую, аж



самому совісно!) — але ж бачите: заспокоїли ви мене оце дуже щодо помилок у визначенні розрядів, але... мене все ще у всьому цьому різні практичні випадки турбують! Ну, а що, коли якийсь муж або юнак почне думати, що він Лікурґ чи там Магомет...— майбутній, звичайно,— та й ну усувати всі перешкоди до того... Треба йому, скажімо, рушати в далекий похід, а в поході гроші потрібні... ну й почне добувати собі для походу... знаєте?

Замьотов зненацька пирхнув з свого кутка. Раскольников навіть очей на нього не звів.

— Я мушу погодитись,— спокійно відповів він,— що такі випадки справді повинні бути. Дурненькі і марнославні особливо на цей гачок потрапляють; а особливо молодь.

— От бачите. Ну, то як же?

— А отак же,— усміхнувся Раскольников,— не я в цьому винен. Так є і буде завжди. Ось він (він кивнув на Разуміхіна) казав зараз, що я кров дозволяю. Ну, то що ж? Суспільство ж досить забезпечене засланнями, тюрмами, судовими слідчими, каторгами,— чого ж турбуватись? І розшукуйте злодія!..

— Ну, а якщо розшукаємо?

— Туди йому й дорога.

— А ви таки логічні. Ну, а як же відносно його сумління?

— Та яке вам до нього діло?

— Та так уже, з гуманності.

— У кого воно є, той нехай і страждає, якщо визнає помилку,— це і кара йому,— крім каторги.

— Ну, а тим, справді геніальним,— нахмурившись, спитав Разуміхін,— отим, кому різати право надано, тим дозволено і не страждати зовсім, навіть за кров пролиту?

— Навіщо тут слово: дозволено? Тут немає ні дозволу, ні заборони. Хай страждає, коли шкода жертви... Страждання й біль завжди обов'язкові для широкої свідомості і глибокого серця. Справді великі люди, мені здається, повинні відчувати на світі велику журбу,— додав він раптом замислено, навіть не в тон розмові.

Він підвів голову, вдумливо подивився на всіх, усміхнувся і взяв кашкета. Він був дуже спокійний порівняно з тим, яким він прийшов сюди, і відчував це. Всі встали.

— Ну, лайте мене чи ні, сердьтеся чи ні, а я не можу стерпіти,— почав знову Порфирій Петрович,— дозвольте ще запитаннячко одне (ой, і турбую ж я вас!), одну тільки маленьку ідейку хотів би викласти, виключно для того, щоб не забути...

— Гаразд, викладайте вашу ідейку,— серйозний і блідий стояв перед ним, чекаючи, Раскольников.

— Але ж от... далєбі, не знаю... як би краще висловитись... ідейка надто вже делікатненька... так би мовити, психологічна... От, коли ви вашу статейку ту писали,— адже бути того не може, хе, хе! щоб ви самі себе не вважали,— ну хоч трошечки,— теж людиною "незвичайною", що проголошує нове слово,— у вашому тобто розумінні... Адже так? ч

— Цілком можливо,— зневажливо відповів Раскольников. Разуміхіна наче

пересмикнуло.

— А коли так, то невже ви б самі зважилися,— ну там, через житейські якісь невдачі і скруту або для допомоги як-небудь усьому людству,— переступити через перешкоду?.. Ну, наприклад, убити й пограбувати?..

І він якось раптом знову підморгнув йому лівим оком і розсміявся нечутно,— точнісінько, як і перше.

— Коли б я і переступив, то вже б, звичайно, вам не сказав,— з визивною, гордовитою зневагою відповів Раскольников.

— Ні, то я так тільки цікавлюсь, власне, щоб краще зрозуміти вашу статтю, з самого тільки літературного боку...

Але ж як це одверто і зухвало!" — з огидою подумав Раскольников.

— Дозвольте вам сказати,— відповів він сухо,— що Магометом чи Наполеоном я себе не вважаю... так само як і кимось подібним до цих осіб, отже, і не можу, не будучи таким, дати вам задовільне пояснення того, що б я зробив.

— Ну, годі вам, хто ж у нас на Русі себе Наполеоном не вважає? — з надзвичайною фамільярністю проказав раптом Порфирій. Навіть в інтонації— його голосу було цього разу щось уже особливо ясне.

— Чи не Наполеон який-небудь майбутній і нашу Альону Іванівну минулого тижня сокирою уколошкав? — ляпнув зненацька з кутка Замьотов.

Раскольников мовчав і пильно, твердо дивився на Порфирія. Разуміхін неприязно нахмурився. Йому вже й раніше почало наче щось здаватись. Він гнівно подивився навколо. Минула хвилина тяжкої мовчанки. Раскольников повернувся, щоб іти.

— Ви вже йдете! — ласкаво промовив Порфирій, надзвичайно люб'язно простягаючи руку.— Дуже, дуже радий знайомству. А щодо вашої просьби, то не сумнівайтеся. Так-таки й напишіть, як я вам казав. Та краще всього зайдіть до мене туди самі... як-небудь цими днями... та хоч завтра. Я буду там годині об одинадцятій, напевно. Все й обладнаємо... і поговоримо... Ви ж, як один з останніх, хто там були, може що-небудь і розказати б нам могли...— додав він з найдобродушнішим виглядом.

— Ви хочете мене офіційно допитувати, за всіма правилами? — різко запитав Раскольников.

— Ну, навіщо ж? Поки що це зовсім не потрібне. Ви не так зрозуміли. Я, бачите, не пропускаю нагоди і... і з усіма заставниками вже розмовляв... декого допитував... а ви, як останній... Та от, до речі ж! — вигукнув він, наче чогось зрадівши зненацька,— до речі пригадав, що ж це я!..— повернувся він до Разуміхіна,— та ти ж про цього Миколку мені тоді вуха протуркотів... Ну, та й сам же знаю, сам знаю,— повернувся він до Раскольникова,— що хлопець чистий, але що ж робити, ось і Митьку довелося потурбувати... от у чому річ, вся суть, так би мовити: проходячи тоді сходами... стривайте: адже ви о восьмій годині були там?

— О восьмій,— відповів Раскольников, неприємно відчувши в ту ж мить, що міг би цього й не говорити.

— Отож, проходячи о восьмій, як ви кажете, годині, сходами, не бачили ви часом,

на другому поверсі, в тій квартирі, що була відчинена,— пам'ятаєте? двох робітників або хоч одного з них? Вони фарбували там, не помітили часом? Це дуже, дуже важливо для них!..

— Малярів? Ні, не бачив...— повільно і немовби силкуючись все якнайкраще пригадати, відповів Раскольников, напружуючись усім еством своїм і завмираючи від болісного бажання якнайшвидше відгадати, де тут пастка: не пропустити чогось! — Ні, не бачив, та й квартири такої, відчиненої, щось не помітив... а от на четвертому поверсі (він уже цілком розглядив пастку і торжествував) — то пам'ятаю, що чиновник якийсь переїжджав з квартири... навпроти Альони Іванівни... пам'ятаю... це я ясно пам'ятаю... солдати диван якийсь виносили і мене до стіни притиснули... а малярів — ні, не пам'ятаю, щоб маляри були... та й квартири відчиненої ніде, здається, не було. А так; не було...

— Та ти що! — гримнув раптом Разуміхін, неначе опам'ятавшись і зміркувавши щось, — та маляри ж працювали в самий день убивства, а він же за три дні до того там був? Ти чого ж ото запитуєш?

— Тьху! переплутав! — ляснув себе по лобі Порфирій. — Чорт забирай, у мене з цією справою голова закрутилася! — звернувся він, немовби навіть вибачаючись, до Раскольникова, — нам же так важливо дізнатись, чи не бачив її хто часом, о восьмій годині, в тій квартирі, ото ж мені й здалося зараз, що ви теж могли б сказати... зовсім переплутав!

— То треба бути уважнішим,— похмуро вимовив Разуміхін. Останні слова були сказані вже в передпокої. Порфирій Петрович провів їх аж до дверей надзвичайно люб'язно. Обидва вийшли потемнілі й похмурі на вулицю і якийсь час ішли, не мовлячи й слова. Раскольников глибоко перевів подих.

## VI

— ...Не вірю! Не можу вірити! — повторював здивований Разуміхін, з усієї сили намагаючись заперечити доводи Раскольникова. Вони підходили вже до номерів Бакалєєва, де Пульхерія Олександрівна й Дуня давно чекали їх. Разуміхін в запалі розмови, по дорозі раз у раз спинявся, збентежений і схвилюваний уже самим тим, що вони вперше заговорили про це одверто.

— Ну й не вір! — відповів Раскольников з холодною і зневажливою усмішкою,— ти, за своїм звичаєм, не помічав нічого, а я зважував кожне слово.

— Ти підозріливий, тому й зважував... Гм... дійсно, я згоден, що тон Порфирія був якийсь дивний, і особливо цей мерзотник Замьотов!.. Ти маєш рацію, в його поведінці щось було, — але чому? Чому?

— За ніч обдумав.

— Та ні ж, навпаки! Коли б у них була ця безглузда думка, то вони всіма силами постаралися б її затаїти і приховати свої карти, щоб потім упіймати... А тепер — це зухвало і необережно!

— Коли б у них були факти, тобто справжні факти, або хоч які-не— будь ґрунтовні підозріння, тоді б вони дійсно постарались приховати гру, сподіваючись ще більше

виграти (а втім, давно б уже обшук зробили!). Але в них немає фактів, жодного,— все міраж, все з двома кінцями, сам здогад хисткий — от вони й намагаються зухвальством збити. А може, й сам озлився, що фактів немає, з досади й прохопився. А може, це й не без наміру було... Він чоловік, здається, розумний... Може, налякати мене хотів тим, що знає... Тут, брат, своя психологія... А втім, гидко це все пояснювати. Облиш!

— І образливо, образливо! Я розумію тебе! Але... оскільки ми вже тепер заговорили одверто (а це дуже добре, що заговорили, нарешті, одверто, я радий!), то вже я тобі прямо тепер признаюсь, що давно це в них помічав, цю думку, весь цей час, в ледь помітному тільки вигляді звичайно, як прощупування наосліп, але з якої ж речі навіть хоча б і просте прощупування! Як вони сміють? В чому тут корінь? Коли б ти знав, як я лютився! Що ж це таке: через те, що бідний студент, змучений злиднями та іпохондрією, напередодні жорстокої хвороби з маренням, яка, може, вже починалася в ньому (замість собі!), підозріливий, самолюбивий, що знає собі ціну і шість місяців у себе в кутку нікого не бачив, у лахмітті і в чоботях без підшов,— стоїть перед якимись нікчемними квартальними і зносить їх знущання; а тут несподіваний борг нгунього звалився, прострочений вексель з надвірним радником Чебаровим, смердюча фарба, тридцять градусів Реомюра, важке повітря, натовп у кімнаті, розповідь про вбивство особи, в якій був напередодні, і все це — голодному! Та як тут не знепритомніти! І на самому цьому, на цьому все ґрунтувати! Чорт забирай! Я розумію, що це прикро, але на твоєму місці, Родько, я б зареготав їм просто в їх пики, або краще: на-плю-вав би всім межі очі, та густіше, та роздав би на всі боки десятків зо два лящів, так, з розумом, як і завжди їх треба давати, та на тому б і покінчив. Плюнь! Підбадьорись! Сором!

"Він одначе це добре зобразив",— подумав Раскольников. [...]

Коли Раскольников підійшов до свого будинку,— скроні його були в поту, і дихав він важко. Поквапливо піднявся він сходами, ввійшов у незамкнену свою квартиру і одразу ж защепнув двері. Потім, злякано і безтямно, кинувся в куток, до тієї самої дірки в шпалерах, в якій ко— лись лежали речі, засунув туди руку і якийсь час старанно обшукував дірку, обмацуючи всі куточки і всі складки шпалер. Не знайшовши нічого, він встав і глибоко перевів подих. Підходячи оце вже до ґанку Бака— леєва, він раптом уявив, що якась дрібничка, якийсь ланцюжок, запонка або навіть папірець, в який вони були загорнуті, і на якому, можливо, є помітка, зроблена рукою лихварки, могли як-небудь тоді прослизнути і загубитись в якій-небудь щілинці, а потім раптом виступити перед ним несподіваним і невідпорним доказом.

Він стояв немовби в задумі, і дивна, принижена, напівбезтямна усмішка блукала на його губах. Він узяв, нарешті, кашкета і повільно вийшов з кімнати. Думки його плуталися. Замислено зійшов він у підворіття.

— Та ось вони самі! — вигукнув хтось голосно; він підвів голову.

Двірник стояв біля дверей своєї кімнатки і показував прямо на нього якомусь невисокому чоловікові, на вигляд схожому на міщанина, одягненому в щось подібне до халата, в жилетці; здалека він дуже скидався на бабу. Голова його, в засмальцьованому кашкеті, хилилася вниз, та й весь він був наче згорблений. Дрябле, зморшкувате

обличчя його свідчило, що йому вже за п'ятдесят; маленькі заплали очі дивились похмуро, суворо і незадоволено.

— Що таке? — спитав Раскольников, підходячи до двірника.

Міщанин скосив на нього очі спідлоба і оглядів його пильно і уважливо, не поспішаючи; потім повільно повернувся і, не вимовивши й слова, вийшов з підворіття на вулицю.

— Та що таке! — скрикнув Раскольников.

— Та ось якийсь питає, чи тут студент живе, вас назвав і в кого живе. Ви саме нагодилися, я показав, а він і пішов. Чудно та й годі!

Двірник теж був трохи здивований, а проте, не дуже, і, трохи подумавши ще, повернувся і зайшов назад у свою комірчину.

Раскольников кинувся слідом за міщанином і одразу ж побачив його на другому боці вулиці; він ішов усе тією ж рівною і неквапливою ходою, уткнувши очі в землю і начебто щось обмірковуючи. Раскольников скоро наздогнав його, але якийсь час ішов позаду; нарешті, порівнявся з ним і збоку зазирнув йому в обличчя. Той одразу ж помітив його, швидко оглянув, але знову опустив очі, і так вони йшли якусь хвилину поруч, не мовлячи й слова.

— Ви про мене питали... у двірника? — промовив, нарешті, Раскольников, але якось дуже тихо.

Міщанин нічого не відповів і навіть не глянув. Знову помовчали.

— Та що ви... приходите питати... і мовчите... та що ж це таке? — Голос Раскольникова уривався, і слова якось ніби не хотіли ясно вимовлятись.

Міщанин цього разу підвів очі і зловісним, похмурим поглядом подивився на Раскольникова.

— Убивця! — проказав він раптом тихо, але ясно і виразно... Раскольников ішов поруч. Ноги його враз страшенно ослабли, на спині похололо, і серце на мить немовби завмерло; потім раптом заколотилось, неначе з гачка зірвалося. Так пройшли вони кроків із сотню, поруч і знову зовсім мовчки. Міщанин не дивився на нього.

— Та що ви... що... хто убивця? — пробурмотів Раскольников ледь чуто.

— Ти убивця, — проказав той, ще чіткіше й значливіше і, як здалося Раскольникову, усміхнувся з якимсь злісним торжеством і знову прямо подивився в біле обличчя Раскольникова і його помертвілі очі. В цю мить вони саме підійшли до перехрестя. Міщанин завернув у вулицю ліворуч і пішов не оглядаючись. Раскольников лишився на місці і довго дивився йому вслід. Він бачив, як той, пройшовши вже кроків з п'ятдесят, обернувся і подивився на нього, що все ще стояв нерухомо на тому самому місці. Раскольников вже погано бачив його обличчя, але йому здалося, що той і цього разу осміхнувся з холодною злістю і торжеством.

Тихою, ослаблою ходою, з тремтячими коліньми і немовби дуже змерзлий, повернувся Раскольников назад і піднявся у свою комірчину. Він скинув і поклав кашкета на стіл і хвилин з десять стояв нерухомо. Потім, знесилений, ліг на диван і болісно, з слабким стогоном, простягнувся на ньому; очі його були заплющені. Так

пролежав він з півгодини.

Він ні про що не думав. Так, були якісь думки або обривки думок, якісь видіння, без порядку й зв'язку,— обличчя людей, яких він бачив ще в дитинстві або зустрічав де-небудь лише раз, і про яких він ніколи б і не згадав; дзвіниця В-ї церкви; більярд в одному трактирі і якийсь офіцер коло більярда, запах сигар в якійсь підвальній тютюновій крамничці, пивниця, чорні сходи, зовсім темні, геть залиті помиями і закидані яечною шкаралупою, а звідкись долинає святкове гудіння дзвонів... Предмети змінювалися й крутилися, мов вихор. Деякі його навіть тішили, і він чіплявся за них, але вони згасали, і взагалі щось душило його всередині, але не дуже. Іноді навіть ставало добре. Легкий озноб не проходив, і це теж було майже приємно відчувати.

До нього долинули кваплива хода Разуміхіна і голос його; він заплющив очі і удав, що спить. Разуміхін відчинив двері і якийсь час стояв на порозі, мовби вагаючись. Потім тихо ступив у кімнату і обережно підійшов до дивана. Почувся шепіт Насті:

— Не займай; хай виспитьсся; потім їстиме.

— І справді, — відповів Разуміхін.

Обоє, обережно ступаючи, вийшли і причинили двері. Минуло ще з півгодини. Раскольников розплющив очі і ліг знову навznak, закривши руки за голову...

"Хто він? Хто цей чоловік, що з'явився, як з-під землі? Де був він і що бачив? Він бачив усе, це безперечно. Де ж він тоді стояв і звідки дивився? Чому він тільки тепер виходить з підпілля? І як міг він бачити,— хіба це можливо?.. Гм..— думав далі Раскольников, холонуци й здригаючись,— а футляр, який знайшов Миколай за дверима; а це хіба можливо? Докази? Одну стотисячну часточку всього цього не додивишся — от і доказ з піраміду єгипетську завбільшки! Муха літала, вона бачила! Хіба це можливо?"

І він з огидою відчув зненацька, як він ослаб, фізично ослаб.

Я це повинен був знати,— думав він з гіркою усмішкою,— і як я смів, знаючи себе, передчуваючи себе, брати сокиру й кривавитись. Я мусив заздалегідь знати... Е! та я ж заздалегідь і знав!.." — прошепотів він у роз. пачі.

Часом він завмирав від якої-небудь думки.

"Ні, ті люди не так створені; справжній володар, якому все дозволяється, громить Тулон, вчиняє різанину в Парижі, забував армію в Єгипті, витрачає півмільйона людей в московському поході і відбувається каламбуром у Вільні; і йому ж, після смерті, славу співають,— отже, і все дозволяється. Ні! на таких людях, видно, не тіло, а бронза!"

Несподівана думка раптом майже розсмішила його:

"Наполеон, піраміди, Ватерлоо,— і висхла реєстраторша, нікчемне бабисько, лихварка, з червоною скринькою під ліжком,— ну як це перетравити хоч би і Порфірієві Петровичу!.. Де вже перетравити!.. Естетика ж перешкодить: "чи ж полізе, мовляв, Наполеон під ліжко до "бабиська"! Ех, паскудство!.."

Часом він відчував, що неначе марить: на нього находив настрій якогось гарячкового захвату.

"Бабисько — дурниця! — палко переконував він себе,— стара, можливо, що й

помилка, не в ній і річ! Стара була тільки хворобою... я переступити швидше хотів... я не людину вбив, я принцип убив! Та принцип я хоч і вбив, а от переступити й не переступив, по цей бік лишився... Тільки й зумів, що вбити! Та й того не зумів, виходить... Принцип? За що це тоді дурник Разуміхін соціалістів лаяв? Працьовиті і практичні люди; про "загальне щастя" турбуються... Ні, мені життя раз дано і ніколи його більше не буде: я не хочу дождатись "загального щастя". Я й сам хочу жити, а ні — то краще й не жити. Що ж? Я тільки не захотів пройти мимо голодної матері, ховаючи в кишені свій карбованець, у сподіванні "загального щастя". "Несу, мовляв, цеглинку на загальне щастя і тому відчуваю спокій серця". Ха-ха! Нащо ж ви мене забули? Я ж тільки раз живу, я теж хочу... Ех, естетична я воша, і більш нічого,— додав він, раптом розсміявшись, наче божевільний.— Так, я справді воша,— продовжував він, із зловтіхою ухопившись за цю думку, копирсався у ній, грався, потішаючись нею,— і вже через саме те, що, по-перше, тепер роздумую про те, що я воша; через те, по-друге, що цілий місяць всеблагі провидіння турбував, закликаючи у свідки, що не заради своєї, мовляв, плоті й похоті заходжуюсь, а маючи на увазі прекрасну й приємну мету,— ха-ха! Через те, по-третє, що при здійсненні, наскільки можливо, справедливості вирішив додержувати, ваги та міри, і арифметики: з усіх вошей вибрав найнепотрібнішу і, вбивши її, вирішив узяти в неї рівно стільки, скільки мені треба для першого кроку, не більш і не менше (а решта, виходить, так і пішла б на монастир, за духівницею — ха-ха!)... Тому, тому я остаточно воша,— він аж заскреготав зубами,— бо сам, може, ще паскудніший і гидкіший, ніж убита воша, і заздалегідь передчував, що скажу собі це вже після того, як уб'ю! Та хіба з таким жахом може щось зрівнятися! О пошлість! о підлота!.. О, як я розумію "пророка", з шаблею, на коні: велить Аллах, і корися, "тремтяче" створіння! Правий, правий "пророк", коли ставить де-небудь впоперек вулиці до-о-обрячу батарею і гатить у правого й винуватого, не удостоюючи навіть і пояснення! Корись, тремтяче створіння, і — не бажай, бо — не твоє це діло!.. О, нізащо, нізащо не прощу нікчемному бабиську!"

Волосся його було змочене потом, тремтячі губи засмагли, нерухомий погляд був втуплений у стелю.

Мати, сестра, як любив я їх! Чому ж тепер я їх ненавиджу? Так, я їх ненавиджу, фізично ненавиджу, коло себе не можу терпіти... Тоді я підійшов і поцілував матір, я пам'ятаю... Обнімати й думати, що коли б вона дізналася, то... хіба сказати їй? Чого доброго, я здатний на це... Гм! вона повинна бути такою ж, як і я,— додав він, з трудом оволодіваючи своїми думками, немовби борючись з маренням, що дедалі більш охоплювало його.— О, як я ненавиджу тепер оте нікчемне бабисько! Здається б, вдруге вбив, коли б воскресла! Сердешна Лизавета! Навіщо вона тоді нагодилася!.. Дивно одначе, чому я про неї майже й не думаю, наче й не вбивав?.. Лизавета! Соня! Сердешні, лагідні, з очима покірливими... Любі!.. Чом вони не плачуть? Чом вони не стогнуть?.. Вони все віддають... дивляться покірливо й тихо... Соня, Соня! Тиха Соня!.."

Думки в нього сплутались; дивним здалося йому, що він не пам'ятає, як опинився надворі. Час був уже пізній. Сутінки згущалися, повний місяць світив дедалі яскравіше;

але стояла якась особлива задуха. Люди юрбами йшли по вулицях; ремісники й інший трудовий люд розходилися по домівках, інші гуляли; пахло вапном, курявою, стоячою водою. Раскольников ішов смутний і заклопотаний: він дуже добре пам'ятав, що вийшов з дому з якимсь наміром, що треба було щось зробити і поспішити, але що саме — він забув. Зненацька він спинився і побачив, що по той бік вулиці, на тротуарі, стоїть хтось і махає йому рукою. Він рушив туди через вулицю, але раптом той повернувся і пішов собі, наче й не було нічого, опустивши голову, не обертаючись і знаку не даючи, що кликав його. "Та годі-бо, чи кликав він?" — подумав Раскольников, проте подався доганяти. Не дійшовши кроків із десяти, він раптом пізнав його і — злякався: це був той самий міщанин, у такому ж халаті і так само згорблений. Раскольников ішов оддалік; серце його колотилося; завернули в провулок, — той усе не обертався. "Чи знає він, що я за ним іду?" — думав Раскольников. Міщанин увійшов у ворота великого будинку. Раскольников мерщій і собі підійшов до воріт і почав дивитись: чи не оглянеться часом, чи не покличе? Справді, пройшовши все підворіття і вже виходячи у двір, той раптом обернувся і знову начебто махнув йому. Раскольников одразу ж теж пройшов підворіття, але у дворі міщанина вже не було. Отже, він увійшов на перші ж сходи, що виднілися тут зразу. Раскольников кинувся за ним. Так і є, на поверх вище чути було ще чийось мірну, неквапливу ходу. Дивно, сходи були наче знайомі. Ось вікно на першому поверсі: сумно і таємниче лилося крізь скло світло місяця; ось і другий поверх. Ага! Це та сама квартира, в якій працювали маляри... Як же він не впізнав одразу? Кроки того, що йшов попереду, затихли, значить, він спинився або десь заховався". Ось і третій поверх; чи йти далі? І яка там тиша, навіть страшно... Але він пішов. Шум його власних кроків лякав його і тривожив. Боже, як темно! Міщанин, певно, тут де-небудь причаївся в кутку! А! квартира відчинена навстіж на сходи; він подумав і увійшов. В передпокої було дуже темно й порожньо, ні душі, наче все винесли; тихенько, навшпиньках пройшов він у вітальню: вся кімната облита яскравим місячним світлом; все тут було як і раніше: стільці, дзеркало, жовтий диван і картинки у рамках. Величезний, круглий, мідночервоний місяць дивився просто у вікна. Це від місяця така тиша, — подумав Раскольников, — а той, певно, тепер загадку загадує". Він стояв і чекав, довго чекав, і чим тихший був місяць, тим дужче колотилося його серце, навіть боляче робилося. І весь час тиша. Раптом пролунав короткий сухий звук, неначе зламали десь тріску, і знову все завмерло. Схопилась муха, з льоту вдарилася об скло і жалібно задзиж— чала. В ту саму мить в кутку, між маленькою шафою і вікном, він розгледів салоп, що неначе висів на стіні. "Навіщо тут салоп? — подумав він — адже його раніше не було..." Він підійшов тихенько і догадався, що за салопом мовби хтось заховався. Обережно відсунув він рукою салоп і побачив, що тут стоїть стілець, а на стільці скраєчку сидить стара, вся скорчившись і похиливши голову, так що він ніяк не міг розгледіти обличчя, але це була вона. Він постояв над нею: "боїться!" — подумав він, тихенько виймаючи з петлі сокиру, і вдарив стару по тім'ю, раз і дру. гий. Але дивно: вона навіть і не поворухнулася від ударів, мов дерев'яна. Він злякався, нахилився ближче і почав її розглядати; але й вона ще нижче похилила голову. Він



пригнувся тоді зовсім до підлоги і зазирнув їй знизу в обличчя, зазирнув і похолов: стара сиділа і сміялася,— так і заходилась тихим, нечутним сміхом, з усієї сили стримуючись, щоб він її не почув. Раптом йому здалося, що двері з апальні трохи прочинились і що там теж наче засміялись і шепечуться. Його взяла лють: з усієї сили почав він бити стару по голові, але з кожним ударом сокири сміх і шепотіння з спальні чулося дужче й дужче, а стара аж колихалася від реготу. Він кинувся тікати, але весь передпокій уже повен людей, двері на сходи відчинені навстіж, і на площадці, і на сходах униз — все люди, голова до голови, всі дивляться,— але всі причаїлися і чекають, мовчать... Серце його стиснулося, ноги не рухаються, приросли... Він хотів скрикнути і — прокинувся.

Він важко перевів подих,— але дивно, сон неначе все ще тривав: двері були відчинені навстіж, і на порозі стояв зовсім не знайомий йому чоловік і пильно його розглядав.

Раскольников не встиг ще повністю розплющити очі і одразу заплющив їх знову. Він лежав навznak і не ворухився. "Сон це триває чи ні",— думав він і непомітно знову трішечки підвів вії, щоб подивитись: незнайомий стояв на тому ж місці і продовжував у нього вдивлятись. Раптом він обережно переступив через поріг, старанно причинив за собою двері, підійшов до стола, почекав якусь мить,— весь цей час не зводячи з нього очей,— і тихо, без шуму, сів на стілець біля дивана; капелюх поставив збоку, на підлозі, а обома руками сперся на паличку, поклавши підборіддя на руки. Видно було, що він приготувався довго чекати. Скільки можна було роздивитись крізь вії, що злегка моргали, чоловік цей був уже немолодий, дебелий, і з густою, світлою, майже білою бородою...

Минуло хвилин з десять. Було ще видно, але вже вечоріло. В кімнаті панувала цілковита тиша. Навіть із сходів не долиняло жодного звуку. Тільки дзижчала і билася якась велика муха, вдаряючись з льоту об скло. Нарешті це стало нестерпним: Раскольников раптом підвівся і сів на дивані.

— Ну, кажіть, чого вам треба?

— А я ж так і знав, що ви не спите, а тільки удаєте,— почув він дивну відповідь. Незнайомий спокійно розсміявся.— Аркадій Іванович Сви— дригайлов, дозвольте відрекомендуватись...

Частина четверта I

"Невже це ще триває сон?" — подумав ще раз Раскольников. Обережно й недовірливо вдивлявся він у несподіваного гостя.

— Свидригайлов? Дурниця якась! Бути не може! — промовив він, нарешті, вголос, зчудовано.

Здавалося, гість зовсім не здивувався, почувши цей вигук.

— З двох причин до вас завітав, по-перше, особисто познайомитись побажав, бо давно вже багато чув про вас дуже цікавого і вигідного для вас; а по-друге, сподіваюсь, що не відмовитесь, можливо, допомогти мені в одній справі, що прямо стосується інтересів сестриці вашої, Євдокії Романівни. Самого мене, без рекомендації, вона,

може, й на поріг до себе тепер не пустить, через упередженість, ну а з вашою допомогою я, навпаки, сподіваюсь...

— Марно сподіваєтесь,— перебив Раскольников.

— Вони ж тільки вчора прибули, дозвольте спитати? Раскольников не відповів.

— Вчора, я знаю. Я ж сам прибув тільки цозавчора. Ну, то от що я скажу вам, щодо цього, Родіоне Романовичу; виправдуватись вважаю зайвим, але дозвольте ж і мені заявити: що ж тут, в усьому цьому, справді, такого особливо злочинного з мого боку, коли міркувати без упереджень, а розсудливо?

Раскольников все ще мовчки розглядав його.

— Те, що у своєму домі переслідував беззахисну дівчину і "ображав її своїми мерзотними пропозиціями", чи що? (Сам наперед забігаю!) Та зважте ж тільки, що і я — людина, що і я — можу захопитись і покохати (що вже, відома річ, не з нашої волі робиться), тоді все найприроднішим чином пояснюється. Тут питання ось у чому: злочинець я, чи сам жертва? Ну, а що, коли жертва? Адже пропонуючи дівчині, яку я покохав, тікати зі мною в Америку або в Швейцарію, я, може, найщиріших почуттів тоді був сповнений, та ще думав взаємне щастя збудувати!.. Адже розум пристрасті служить; я, може, себе ще більше занапащав, коли хочете!..

— Та зовсім не в тому річ,— з огидою перебив Раскольников,— просто ви противні, маєте ви там рацію чи ні, ну, от з вами й не хочуть знатись, і женуть вас геть, і йдять собі!..

Свидригайлов зненацька зареготав.

— Одначе ж... одначе вас не обдуриш! — проказав він, одверто сміючись,— я думав схитрувати, аж ні, ви якраз на справжнісіньку точку стали!

— Та ви й зараз ще хитруєте.

— То що ж? То що ж? — повторював Свидригайлов, одверто сміючись,— адже це добра війна, як кажуть, і цілком дозволена хитрість!.. Але все-таки ви мене перебили; так чи інакше, повторюю: ніяких неприємностей не було б, коли б не випадок у саду. Марфа Петрівна...

— А Марфу Петрівну ви теж, кажуть, доконали? — грубо перебив Раскольников.

— А ви й про це чули? А втім, як і не почути... Ну, відносно цього вашого запитання, далебі, не знаю, як вам сказати, хоч моє власне сумління в найвищій мірі спокійне щодо цього. Тобто не подумайте, щоб я боявся чогось там такого: все це зроблено було як слід і в цілковитій точності: медичне слідство виявило апоплексію, що сталася від купання одразу ж після доброго обіду, за яким було випито мало не цілу пляшку вина, та й нічого іншого і виявити воно не могло... Ні, я от що про себе думав якийсь час, особливо в дорозі, у вагоні сидячи: чи не спричинився я до всього цього... нещастя, як-небудь там роздратуванням моральним або чим-небудь подібним? Але дійшов висновку, що й цього зовсім не могло бути.

Раскольников засміявся.

— Варто ж так турбуватись!

— Та ви чого смієтесь! Ви уявіть: я вдарив всього тільки два рази хлестиком, навіть

знаків не було... Не вважайте мене, будь ласка, циніком; адже я добре знаю, як це негідно з мого боку, ну й таке інше; та я теж напевно знаю, що Марфа Петрівна, можливо, навіть і рада була цьому моему, так би мовити, захопленню. Історія з приводу вашої сестриці вичерпалася до дна. Марфа Петрівна вже третій день змушена була сидіти дома; ні з чим в те поганеньке місто показатись, та й надокучила вона там усім, з цим своїм листом (про читання листа чули?). І раптом оці два удари хлистом як з неба падають!.. Насамперед карету веліла запрягати!.. Я вже й не кажу, що в жінок є такі випадки, коли їм дуже й дуже приємно бути ображеними, хоч і роблять вигляд, що обурені. Вони в усіх є, оці випадки; людина взагалі навіть дуже й дуже любить бути ображеною, чи помічали ви це? А що вже жінки — то особливо. Навіть можна сказати, що тим тільки й живуть.

Спочатку Раскольников думав встати й піти і тим покінчити зустріч. Але якась цікавість і навіть мовби якийсь розрахунок удержали його на мить.

— Ви любите битися? — спитав він неухвалю.

— Ні, не дуже,— спокійно відповів Свидригайлов.— А з Марфою Петрівною ми майже й ніколи не билися. Ми весь час у згоді жили, і мною вона завжди була задоволена. Хлист я застосував, за всі наші сім років, усього тільки два рази (коли не рахувати ще одного третього випадку, дуже, проте, двозначного): вперше — через два місяці після нашого одруження, одразу ж, як тільки приїхали в маєток, і ось теперішній останній випадок. А ви вже думали, я такий недолюдок, ретроград, кріпосник?.. хе-хе... А до речі, чи не пригадаєте ви, Родіоне Романовичу, як кілька років тому, ще за часів благодійної гласності, осоромили у нас всенародно і вселітературно якогось дворянина — забув прізвище. Ну, то от моя думка: добродієві, що відшмагав німкеню, глибоко не співчуваю, бо й справді воно... чого ж співчувати! Але при цьому не можу не заявити, що трапляються іноді такі підбурливі "німкені", що, мені здається, немає жодного прогресиста, який би напевне міг за себе поручитись. З цієї точки зору тоді ніхто не подивився на подію, а тимчасом ця точка і є справді гуманна, запевняю вас!

Проказавши це, Свидригайлов раптом знову розсміявся. Раскольникову ясно було, що перед ним людина, яка на щось твердо наважилася і собі на умі.

— Ви, мабуть, кілька днів поспіль ні з ким не говорили? — спитав він.

— Майже так. А що: певно, дивуєтесь, що я такий лагідний?

— Ні, я з того дивуюсь, що вже занадто ви лагідний.

— Через те, що за грубість ваших запитань не ображався? Так, чи що? Та... чого ж ображатись? Як запитували, так і відповідав,— додав він

з дивним виразом простодушності.— Адже я нічим майже особливо не цікавлюсь, їй-богу,— говорив він далі якимось наче в задумі.— Особливо тепер так-таки нічим і не цікавлюсь... А втім, ви можете подумати, що я не без певного наміру запобігаю перед вами, тим більше, що маю діло до вашої сестриці, сам попередив. Але я вам одверто скажу: дуже скучно! Особливо ці три дні, так що я вам навіть зрадів... Не гнівайтесь, Родіоне Романовичу, але ви мені самі чомусь здаєтеся страх яким дивним. Як хочете, а щось у вас є; і саме тепер, тобто не власне в цю мить, а взагалі тепер... Ну, ну, не буду,

не буду, не хмуртесь! Я ж не такий ведмідь, як ви гадаєте.

Раскольников похмуро глянув на нього.

— Ви, може, навіть і зовсім не ведмідь,— сказав він.— Мені здається навіть, що ви людина хорошого товариства або принаймні вмієте при нагоді бути порядним.

— Але ж я нічиєю думкою особливо не цікавлюсь,— сухо і мовби навіть з відтінком гордовитості відповів Свидригайлов, — а тому чом же й не побути пошляком, коли це убрання в нашому кліматі так зручно носити і... і особливо, коли і природний нахил до того маєш,— додав він, знову засміявшись.

— Я чув одначе, що у вас тут багато знайомих. Ви ж те, що називається "людина не без звязків". А коли так, то навіщо б вам було і до мене приходити, якби я вам не був для чогось потрібний?

— Це ви правду сказали, що у мене є знайомі,— підхопив Свидригайлов, обминаючи в запитанні головне,— я вже декого зустрічав: адже третій день вештаюсь; і сам пізнаю, і мене, здається, пізнають. Воно й зрозуміло, одягнений пристойно і вважаюся людиною небідною; адже нас і селянська реформа не зачепила: ліси та луки заплавні, отже, прибутків і не втрачено; та... не піду я до них; давно вже набридло: ходжу третій день і не показуюсь ні в кого... А тут ще таке місто! І як це воно вийшло у нас таким, скажіть, будь ласка! Місто канцеляристів і всіляких семінаристів! Далебі, я багато чого раніше тут не помічав, років вісім тому, коли тут валандався... На саму тільки анатомію тепер і покладаюся, їй-богу!

— На яку анатомію?

— А відносно цих клубів, Дюссотів, пуантів цих ваших або, можливо, от ще прогресу — ну, це хай буде без нас,— говорив він далі, начебто недочувши знову запитання.— Та чи й охота шулером бути?

— А ви були й шулером?

— Як же без цього? Ціла компанія нас була, щонайпристойніша, років вісім тому; проводили час; і все, знаєте, люди з манерами, поети були, грошовиті були. Та й взагалі у нас, в російському товаристві, найкращі манери у тих, кого не раз били,— звернули ви увагу на це? Це ж я, в селі живши, опустився. А все-таки посадовили мене тоді в тюрму за борги, грек один там ніжинський. Тут і нагодилася Марфа Петрівна, поторгувала і викупила мене за тридцять тисяч сребреників. (А всього я сімдесят тисяч заборгував). Побралися ми з нею законним шлюбом, і повезла вона мене зараз же до себе в маєток, мовби скарб якийсь. Вона ж на п'ять років старша за мене. Дуже любила. Сім років з маєтку не виїздив. І майте собі на увазі, все життя документ проти мене, на чуже ім'я, на ці тридцять тисяч тримала, так що, коли б надумав я як-небудь збунтуватись,— одразу б у пастку! І зробила б! Адже в жінок все це одне з одним уживається.

— А коли б не документ, накивали б п'ятами?

— Не знаю, що вам і сказати. Мене цей документ майже не зв'язував. Нікуди мені не хотілося, а за кордон Марфа Петрівна і сама мене разів зо два кликала, знаючи, що я нудився! Та що! За кордон я раніше їздив, і завжди мені нудно бувало. Не те, щоб там

щось, а от на світ благословляється, затока Неаполітанська, море, дивишся, і якось сумно. Найгірше те, що справді за чимсь сумуєш! Ні, на батьківщині краще: тут принаймні в усьому інших звинувачуєш, а себе виправдовуєш. [...] Ні, документ мене не зв'язував,— говорив далі Свидригайлов роздумливо,— це я сам з маєтку не виїздив... Та вже скоро рік мине, як Марфа Петрівна на іменини мої і документ той мені повернула, та до того ж ще й суму значну подарувала. У неї ж був капітал. "Бачите, як я вам довіряю, Аркадію Івановичу",— далебі, так і сказала. Ви не ймете віри, що так сказала? А знаєте: адже я хазяїном неабияким зробився, в маєтку живши; мене в цілій окрузі знають. Книги теж передплачував. Марфа Петрівна спочатку схвалювала, а потім все побоювалась, що я заучуся.

— Ви за Марфою Петрівною, здається, дуже тужите?

— Я? Може. Далекі, може. А до речі, вірите ви в привиди?

— В які привиди?

— В звичайні привиди, в які ж ще!

— А ви вірите?

— Та, можливо... тобто не те, щоб не вірив...

— А що, з'являються?

Свидригайлов якось дивно глянув на нього.

— Марфа Петрівна навідувати почала,— проказав він, скрививши рота в якусь чудну посмішку. [...] — Прийде, поговорить хвилину й вийде в двері; завжди в двері. Навіть немовби ходу чути.

— Чому це я так і думав, що з вами неодмінно щось подібне трапляється! — промовив раптом Раскольников і в ту ж мить здивувався, що сказав це.

Він був дуже схвилюваний. [...]

— Зробіть же ласку,— роздратовано заговорив Раскольников,— дозвольте вас просити якнайшвидше сказати мені, чому ви удостоїли мене честі ваших відвідин... і... і... я поспішаю, мені ніколи, я хочу з дому йти...

— Прошу, прошу. Ваша сестриця, Євдокія Романівна, за пана Лужина йде, Петра Петровича?

— Чи не можна не згадувати про мою сестру і не називати її імені. Я навіть не розумію, як ви смієте при мені вимовляти її ім'я, якщо тільки ви справді Свидригайлов?

— Та я ж про неї і прийшов говорити, то як же не згадувати?

— Гаразд; говоріть, але швидше!

— Я певен, що ви про цього пана Лужина, родича мого по дружині, вже склали свою думку, коли хоч півгодини бачили його або хоч щось про нього вірно й точно чули. Євдокії Романівні він не до пари. На мою думку, Євдокія Романівна, віддаючись за нього, жертвує собою дуже великодушно і необачно, для... для своєї родини. Мені здалося, після усього, що я про вас чув, що ви, з свого боку, дуже були б задоволені, коли б цей шлюб міг не відбутися, і при цьому не були б порушені інтереси. А тепер, узнавши вас особисто, я навіть певний цього.

— З вашого боку все це дуже наївно; даруйте мені, я хотів сказати: нахабно,—

вигукнув Раскольников.

— Тобто ви цим хочете сказати, що я стараюсь собі на користь. Не турбуйтеся, Родіоне Романовичу, коли б я старався собі на користь, то не став би так прямо висловлюватись, не дурень же я зрештою. Щодо цього відкрию вам одну психологічну дивину. Оце тільки, виправдуючи свою любов до Євдокії Романівни, я говорив, що сам був жертвою. Ну то знайте ж, що ніякої тепер любові я не почуваю, н-ніякої, так що мені самому навіть дивно це, бо я ж справді щось почував...

— Від неробства й розпусти,— перебив Раскольников.

— Це так, я людина розпусна і нероба. А втім, у вашої сестриці стільки хорошого, що не міг же і я не піддатися певному враженню. Але все це дурниця, як тепер і сам бачу.

— Чи давно ж побачили?

— Помічати почав ще раніше, остаточно ж переконався позавчора, майже в ту саму хвилину, як під'їхав до Петербурга. А проте ще в Москві вважав, що їду домагатися згоди від Євдокії Романівни на одруження з нею і суперничати з паном Лужиним.

— Пробачте, що вас переб'ю, зробіть ласку: чи не можна коротше і чи не перейти нам просто до мети ваших відвідин. Я поспішаю, мені треба йти з дому...

— З великою охотою. Прибувши сюди і надумавши тепер вирушити в один, так би мовити... вояж, я захотів зробити необхідні попередні розпорядження. Діти мої лишились у тітки; вони багаті, а я їм особисто не потрібний. Та і який я батько! Собі я взяв тільки те, що подарувала мені рік тому Марфа Петрівна. З мене досить. Пробачте, зараз переходжу до самої справи. Перед вояжем, в який я, може-таки, відправляюсь, я хочу і з паном Лужиним покінчити. Не те, щоб я вже надто не любив його, та через нього ж ото і виникла ця сварка моя з Марфою Петрівною, коли я довідався, що вона цей шлюб злагодила. Я хочу тепер зустрітись з Євдо— кією Романівною, з вашою допомогою і, можливо, у вашій же присутності пояснити їй, по-перше, що від пана Лужина не тільки не буде їй найменшої вигоди, але навіть напевно вона буде в програвшій. Потім, попросивши в неї вибачення за усі ці недавні неприємності, я благав би дозволу запропонувати їй десять тисяч карбованців і таким чином полегшити розрив з паном Лужиним, розрив, якого, я певен, і вона сама б хотіла, коли б трапилась можливість.

— Але ж ви дійсно, дійсно божевільні! — скрикнув Раскольников, більше навіть здивований як розсерджений.— Як ви смієте так говорити!

— Я так і знав, що ви обуритесь; але, по-перше, я хоч і небагатий, але ці десять тисяч карбованців у мене вільні, тобто зовсім, зовсім мені не потрібні. Не візьме Євдокія Романівна, то я, може, ще більш по-дур— ному їх спущу. Це раз. Друге: совість моя зовсім спокійна; я без будь— якого прихованого наміру пропоную. Вірите чи ні, а згодом дізнаєтесь і ви і Євдокія Романівна. Вся річ у тому, що я справді завдав певних неприємностей і турбот шановній вашій сестриці; отже, щиро шкодуючи про це, сердечно бажаю,— не відкупитись, не заплатити за неприємності, а просто зробити для неї що-небудь корисне на тій підставі, що не заприсягався ж я справді робити тільки

лихе. Коли б у моїй пропозиції була хоч мільйонна частка прихованого наміру, то не став би я пропонувати тільки десять тисяч, тим часом як усього п'ять тижнів тому пропонував їй більше. Крім того, я, може, дуже й дуже скоро одружуся з однією дівчиною, отже всі підозріння про якісь мої заміри щодо Євдокії Романівни повинні відпасти. На закінчення скажу, що, йдучи за пана Лужина, Євдокія Романівна ті ж самі гроші бере, тільки з іншого боку... Та ви не гнівайтесь, Родіоне Романовичу, розміркуйте спокійно і холоднокровно.

Кажучи це, Свидригайлов був сам надзвичайно холоднокровний і спокійний.

— Прошу вас, кінчайте,— сказав Раскольников.— В усякому разі, це непростима зухвалість.

— Зовсім ні. Після цього, виходить, людина людині на цьому світі може чинити саме тільки зло і, навпаки, не має права зробити ані крихти добра тільки через те, що це суперечить заведеним формальностям. Це безглуздо. Адже коли б я, наприклад, помер і відказав би цю суму сестрі вашій за духівницею, невже б вона й тоді відмовилась прийняти?

— Цілком можливо.

— Ну, це вже нікуди не годиться. А втім, ні то ні, нехай буде так. Але ж десять тисяч — прекрасна річ, коли вони є. В усякому разі, прошу переказати мою пропозицію Євдокії Романівні.

— Ні, не перекажу.

— Коли так, Родіоне Романовичу, я сам змушений буду домагатись особистого побачення, отже, турбувати.

— А коли перекажу, ви не будете домагатись особистого побачення?

— Не знаю, по правді, що вам і сказати. Зустрітись один раз я б дуже хотів.

— Не надійтесь.

— Шкода. А втім, ви мене не знаєте. От, може, зійдемося ближче.

— Ви гадаєте, що ми зійдемося ближче?

— А чом би й ні? — усміхнувшись, сказав Свидригайлов, підвівся і взяв капелюха,— я ж не те щоб так вже дуже хотів вас турбувати і, йдучи сюди, навіть не покладав великих надій на наше побачення, хоч, проте, фізіономія ваша ще вранці сьогодні мене вразила....

— Де ви мене бачили вранці? — занепокоєно спитав Раскольников.

— А випадково... Мені весь час здається, що ви чимсь схожі на мене... [...] Але з Євдокією Романівною один раз зустрітись дуже хочу. Серйозно прошу. Ну, до побачення... ага, до речі! Та як же це я забув! Перекажіть, Родіоне Романовичу, вашій сестриці, що в духівниці Марфи Петрівни їй відказано три тисячі. Це точно. Марфа Петрівна розпорядилася за тиждень до смерті, і при мені це було. Тижнів за два-три Євдокія Романівна може й гроші одержати.

— Ви правду говорите?

— Правду. Перекажіть. Ну, завжди до ваших послуг. Я ж од вас не дуже далеко мешкаю.

Виходячи, Свидригайлов зустрівся в дверях з Разуміхіним.

II

Була вже майже восьма година; обидва поспішали до Бакалєєва, щоб прийти раніше від Лужина.

— Ну, хто ж це був? — спитав Разуміхін, скоро тільки вийшли на вулицю.

— Це був Свидригайлов, той самий поміщик, у домі якого образили сестру, коли вона служила у них гувернанткою. Через його любовні домагання вона від них пішла, вигнана його дружиною, Марфою Петрівною. Ця Марфа Петрівна просила потім у Дуні пробачення, а тепер раптом померла. Це про неї тут говорили. Не знаю чому, але я його дуже боюся. Він приїхав одразу ж після похорону жінки. Він якийсь чудний і на щось наважився... Він начебто щось знає... Від нього треба Дуню оберігати... це я й хотів сказати тобі, чуєш?

— Оберігати! Що ж він може мати проти Євдокії Романівни? Ну, спасибі тобі, Родю, що мені так говориш... Будемо, будемо оберігати!.. Де живе?

— Не знаю.

— Чому ж не спитав? Ех, шкода! А втім, дізнаюсь!

— Ти його бачив? — спитав Раскольников після короткої мовчанки.

— Аякже, запам'ятав; добре запам'ятав.

— Ти його дійсно бачив? Ясно бачив? — наполягав Раскольников.

— Авжеж, добре пам'ятаю; серед тисячі пізнаю, я завжди запам'ятовую обличчя. Знову помовчали.

— Гм... гаразд... — пробурмотів Раскольников. — А ;го знаєш... мені спало на думку... мені все здається... що це, може, й фантазія.

— Та про що ти? Я тебе не зовсім розумію.

— От ви всі кажете, — проговорив Раскольников, скрививши рота в усмішку, — що я божевільний; мені й здалося тепер, що може, я й справді божевільний і тільки привид бачив!

— Та що це ти?

— А хто ж його знає! Може, я справді божевільний, і все, що за всі ці дні було, все, може, тільки так, в уяві...

— Ой Родю! Розстроїли тебе знову!.. Та що він говорив, чого приходив?

Раскольников не відповів, Разуміхін подумав трохи.

— Ну, слухай же мій звіт, — почав він. — Я до тебе заходив, ти спав. Потім обідали, а далі я пішов до Порфирія. Замьотов все ще був у нього. Я хотів поговорити, і нічого не вийшло. Все не міг почати як слід. Вони начебто не розуміють і зрозуміти не можуть, але зовсім не бентежаться. Відвів я Порфирія до вікна і почав говорити, але знову чомусь не так як треба вийшло: він дивиться вбік, і я дивлюсь убік. Я, нарешті, підніс до його пики кулак і сказав, що відлупцюю його, по-родичівськи. Він тільки подивився на мене. Я плюнув і пішов, от і все. Дурниця якась. Із За— мьотовим я ані слова. Тільки, бачиш, я спершу думав, що нашкодив, а коли спускався сходами, думка мені одна спала, так і сяйнула: чого це ми з тобою турбуємось? Адже коли б тобі небезпека



загрожувала або там що-небудь, ну, тоді звичайно. А то що тобі! Ти тут ні при чому, то й наплювати на них; ми ж з них поглузуємо потім, а я б на твоєму місці їх ще й містифікувати почав. Адже як їм соромно буде потім! Плюнь; потім і віддубасити можна буде, а тепер посміємось!

— Твоя правда! — відповів Раскольников. "А що ти завтра скажеш?" — подумав він про себе. Дивна річ, досі ще й разу не приходило йому в голову: "Що скаже Разуміхін, коли дізнається?" Подумавши це, Раскольников пильно подивився на нього. Теперішнім же звітом Разуміхіна про відвідання Порфирія він не дуже був зацікавлений: так багато сталося відтоді змін...

В коридорі вони зіткнулися з Лужиним: він прибув рівно о восьмій годині і розшукував номер, так що всі троє ввійшли разом, але не дивлячись один на одного і не вітаючись. Молоді люди пройшли вперед, а Петро Петрович для солідності затримався трохи в передпокої, знімаючи пальто. Пульхерія Олександрівна одразу ж вийшла зустріти його на порозі. Дуня віталася з братом.

Петро Петрович увійшов і досить люб'язно, хоч і з підкресленою солідністю, розкланявся з дамами. Проте він мав такий вигляд, мовби трохи розгубився і ще не опанував себе. Пульхерія Олександрівна, що теж неначе зніжковіла, одразу ж поспішила розсадити всіх за круглий стіл, на якому кипів самовар. Дуня і Лужин сіли навпроти одне одного на різних кінцях стола. Разуміхін і Раскольников опинилися навпроти Пульхерії Олександрівни,— Разуміхін ближче до Лужина, а Раскольников біля сестри.

Настала раптова мовчанка, Петро Петрович неквапливо витяг батистову хусточку, від якої запахло духами, і сякнувся з виглядом людини, що додержує вимог пристойності, хоч її гідність і зневажено, але разом з тим твердо вирішила зажадати пояснень. Йому ще в передпокої спало було на думку: не знімати пальто, піти звідси і тим суворо і дошкульно покарати обох дам, так щоб вони одразу ж все як слід відчули. Але він не наважився. Притому ця людина не любила бути в невіданні, а тут треба було все з'ясувати. Коли так явно порушено його наказ, значить щось та є, отже, дізнатись краще наперед, а покарати завжди буде час, та й це в його волі.

— Гадаю, подорож пройшла благополучно? — офіційно звернувся він до Пульхерії Олександрівни.

— Хвалити Бога, Петре Петровичу.

— Дуже приємно. І Євдокія Романівна теж не стомилася?

— Та я молода й дужа, не стомлюсь, а матусі то дуже важко було,— відповіла Дунечка.

— Що ж робити; наші національні дороги дуже довгі. Велика так звана "матінка Росія"... Я ж, при всьому бажанні, ніяк не міг вчора встигнути, щоб зустріти вас. Гадаю однак, що обійшлося без особливих турбот?

— Ба ні, Петре Петровичу, ми були зовсім безпорадні,— з особливою інтонацією поспішила заявити Пульхерія Олександрівна,— і здається, коли б сам Бог не послав нам учора Дмитра Прокоповича, то ми просто б пропали. Ось вони, Дмитро

Прокопович Разуміхін,— додала вона, рекомендуючи того Лужину.

— Як же, мав приємність... вчора,— пробурмотів Лужин, неприязно і скосяглянувши на Разуміхіна, потім нахмурився і змовк. Та й взагалі Петро Петрович очевидно належав до категорії людей, які надзвичайно люб'язні в товаристві і особливо претендують на люб'язність, але які, коли щось їм не до вподоби, одразу ж і гублять усе своє вміння щодо цього і стають схожими скоріше на лантухи з борошном, ніж на спритних кавалерів, що пожвавлюють товариство. Всі знову змовкли. Раскольников уперто мовчав, Євдокія Романівна поки що не хотіла переривати мовчанки, Разуміхіну нічого було говорити, так що Пульхерія Олександрівна знову стривожилась.

— Марфа Петрівна вмерла, ви чули,— почала вона, вдаючись до свого капітального засобу.

— Аякже, чув. Одразу ж був повідомлений і навіть приїхав вас тепер сповістити, що Аркадій Іванович Свидригайлов, негайно після похорону дружини, вирушив поспішно в Петербург. Так принаймні за найточнішими відомостями, які я дістав.

— У Петербург? Сюди? — тривожно спитала Дунечка і Perezирнулася з матір'ю.

— Еге ж, саме так, і вже, відома річ, не без певного наміру, коли зважити на поспішність від'їзду і взагалі на попередні обставини.

— Господи! Та невже він і тут не дасть Дунечці спокою? — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

— Мені здається, особливо тривожитись нема чого ні вам, ні Євдокії Романівні, звичайно, коли самі не забажаєте входити в стосунки з ним. Щодо мене, я увесь час маю це на увазі, і тепер розшукую, де він зупинився.

— Ой Петре Петровичу, ви не повірите, до якої міри ви мене тепер злякали,— говорила Пульхерія Олександрівна.— Я його всього тільки два рази бачила, і він здався мені жахливим, жахливим. Я певна, що це він винен в смерті небіжчиці Марфи Петрівни.

— Відносно цього не можна робити якогось певного висновку. Я маю відомості точні. Не заперечую, може, він сприяв прискоренню подій, так би мовити, за допомогою морального впливу, образи; а що стосується поведження і взагалі моральної характеристики особи, то я з вами згоден. Не знаю, чи багатий він тепер і що саме відказала йому Марфа Петрівна; про це невдовзі дізнаюся; та вже, звичайно, тут, у Петербурзі, маючи хоч якісь кошти, він одразу ж візьметься за старе. Це найбільш розбещений і пропащий серед людей, що погрузли в розпусті! Я маю неабиякі підстави гадати, що Марфа Петрівна, яка мала нещастя так любити його і викупити з боргів, вісім років тому, зробила послугу йому ще й в іншому: виключно завдяки її зусиллям і жертвам зам'ята була, на самому початку, карна справа, з домішкою звірячого і, так би мовити, фантастичного душогубства, за яке він вельми й вельми міг би прогулятись у Сибір. От який він, коли хочете знати.

— О Господи! — скрикнула Пульхерія Олександрівна. Раскольников уважно слухав.

— Ви правду кажете, що маєте про це точні відомості? — спитала Дуня суворо і значуще.

— Я кажу тільки те, що чув сам, по секрету, від небіжчиці Марфи Петрівни. Треба мати на увазі, що з юридичної точки зору справа ця дуже темна. Тут жила, та й тепер, здається, живе якась Рессліх, чужоземка і до того дрібна лихварка, яка займається й іншими справами. От з цією Рессліх пан Свидригайлов був здавна в деяких дуже близьких і таємних стосунках. У неї жила далека родичка, племінниця, здається, глухоніма, дівчинка років п'ятнадцяти чи навіть чотирнадцяти, яку ця Рессліх безмежно ненавиділа і кожним шматком їй дорікала; навіть люто біла. Якось її знайшли на горищі із зашморгом на шиї. Було визнано, що наклала на себе руки. Після звичайних процедур на тому справа й кінчилася, згодом, проте з'явився донос, що дитину... жорстоко скривдив Свидригайлов. Правда, все це було неясно, донос був від іншої ж таки німкені, жінки з певним заняттям, що не заслуговувала на довір'я; зрештою, вийшло, що й доносу не було, завдяки старанням і грошам Марфи Петрівни; все звелось до чутки. [...]

— Петре Петровичу, прошу вас,— сказала Дуня,— облишмо про пана Свидригайлова. На мене це нагонить нудьгу.

— Він зараз приходив до мене,— сказав раптом Раскольников, уперше перериваючи мовчанку.

З усіх боків пролунали вигуки, всі повернулися до нього. Навіть Петро Петрович схвилювався.

— Години півтори тому, коли я спав, він увійшов, розбудив мене і відрекомендувався,— говорив далі Раскольников.— Він був досить жвавий і веселий і сподівається, що я з ним зійдусь. Між іншим, він дуже просить і шукає побачення з тобою, Дуню, а мене просив бути посередником при цьому побаченні. У нього є до тебе одна пропозиція; що саме, він мені розповів. Крім того, він твердо запевнив мене, що Марфа Петрівна, за тиждень до смерті, встигла відказати тобі, Дуню, за духівницею три тисячі карбованців, і гроші ці ти можеш одержати найближчим часом.

— Слава Богу! — скрикнула Пульхерія Олександрівна і перехрестилася.— Молись за неї, Дуню, молись!

— Це справді так,— вихопилося в Лужина.

— Ну-ну, що ж далі? — квапила Дунечка.

— Потім він сказав, що сам він небагатий і весь маєток переходить його дітям, які тепер у тітки. Далі, що зупинився десь близько від мене, а де — не знаю, не спитав...

— То що ж, що ж він хоче запропонувати Дунечці? — спитала перелякана Пульхерія Олександрівна.— Сказав він тобі?

— Сказав.

— Що ж?

— Потім розповім.— Раскольников замовк і почав пити чай.

Петро Петрович витяг годинник і подивився.

— Треба йти в справі, отже, й не заважатиму,— додав він з дещо пікі— руваним виглядом і почав підводитись.

— Залишіться, Петре Петровичу,— сказала Дуня,— адже ви мали намір просидіти

вечір. До того ж ви самі писали, що хочете про щось поговорити з матусею.

— Мав намір, Свдокіє Романівно,— значуще промовив Петро Петрович, сівши знову на стілець, але все ще не випускаючи з рук капелюха,— я справді хотів поговорити і з вами і з вельмишановною вашою матусею, і навіть про дуже важливі речі. Але як і брат ваш не може при мені говорити про деякі пропозиції пана Свидригайлова, так і я не бажаю і не можу розмовляти... в присутності інших... про деякі вельми й вельми важливі речі. До того ж капітальне і настійне прохання моє не було виконане...

Лужин набрав ображеного вигляду і поважно примовкнув.

— Прохання ваше, щоб брата не було при нашому побаченні, не виконано виключно на мою настійну вимогу,— сказала Дуня.— Ви писали, що брат образив вас; я гадаю, що це треба негайно з'ясувати і ви повинні помиритись. І якщо Родя вас справді образив, то він мусить і буде просити у вас пробачення.

Петро Петрович одразу ж закомизився.

— Є деякі образи, Свдокіє Романівно, яких, і при найщирішому бажанні, забути не можна. В усьому є межа, яку переходити небезпечно; бо, раз переступивши, повернутись назад уже не можна.

— Я вам не про те, власне, говорила, Петре Петровичу,— з деяким нетерпінням перебила Дуня,— зрозумійте як слід, що все наше майбутнє залежить тепер від того, чи з'ясується і уладнається все це якнайшвидше, чи ні? Я прямо, з першого слова кажу, що інакше не можу собі це мислити, і коли я хоч трохи дорога вам, то, хоч і важко, а з усією цією історією треба сьогодні ж покінчити. Повторюю, якщо брат винен, він проситиме пробачення.

— Дивуюсь, що ви ставите так питання, Свдокіє Романівно,— дедалі більш роздратовувався Лужин,— цінуючи і, так би мовити, обожуючи вас, я водночас вельми й вельми можу не любити когось з ваших домашніх. Претендуючи на щастя стати вашим чоловіком, разом з тим не можу взяти на себе зобов'язання, що не відповідають...

— Ах, покиньте весь час ображатися, Петре Петровичу,— схвильовано перебила Дуня,— і будьте тією розумною і благородною людиною, за яку я вас завжди вважала і хочу вважати. Я подала вам слово, я ваша наречена: довіртеся же мені в цій справі і повірте, я зможу розсудити без— сторонньо. Те, що я беру на себе роль судді, це такий же сюрприз моему братові, як і вам. Коли я, одержавши вашого листа, запросила його сьогодні неодмінно прийти на наше побачення, я йому нічого не сказала про мої наміри. Зрозумійте, що коли ви не помиритесь, то я ж муситиму вибирати між вами: або ви, або він. Так поставлено питання і з вашого і з його боку. Я не хочу і не повинна помилитись у виборі. Для вас я мушу розірвати з братом; для брата я мушу розірвати з вами. Я хочу й можу дізнатися тепер напевно: брат він мені чи ні?

— Євдокіє Романівно,— роздратовано мовив Лужин,— ваші слова багато що мені одкривають, скажу більше, навіть ображають мене, зважаючи на те становище, яке я маю честь займати у відношенні до вас. Не кажучи вже про те, що ви ставите ніби в один ряд мене і... зарозумілого юнака, що для мене дивно і образливо. Я зрозумів вас

так, що ви припускаєте можливість порушення слова, яке ви дали мені. Ви кажете: "або ви, або він?", отже, тим самим показуєте мені, як небагато важу я для вас... я не можу допустити цього, зважаючи на відносини і... зобов'язання, які існують між нами.

— Як! — спалахнула Дуня,— я ставлю ваш інтерес поряд з усім, що досі було мені дороге в житті, що досі становило все́мое життя, і раптом ви ображаєтесь за те, що я даю вам мало ціни!

Раскольников мовчки і в'їдливо усміхнувся. Разуміхіна всього пересмикнуло; але Петра Петровича це не переконало; навпаки, він щодалі ставав більш причепливим і дратівливим, наче добираючи в цьому смаку.

— Любов до майбутнього супутника життя, до чоловіка, повинна переважати любов до брата,— проказав він сентенційно,— і, в усякому разі, я не можу стояти в одному ряду... Хоч я й казав оце зараз, що в присутності вашого брата не бажаю і не можу викласти всього, з чим прийшов, проте я тепер же маю намір звернутись до вельмишановної вашої матусі, бо вважаю, що необхідно вияснити дуже капітальний і образливий для мене момент. Син ваш,— звернувся він до Пульхерії Олександрівни,— вчора, в присутності пана Разсудкіна (чи... здається, так? даруйте, забув ваше прізвище,— люб'язно уклонився він Разуміхіну), образив мене, перекутивши мою думку, яку я виклав вам тоді в приватній розмові, за кавою, а саме, що одруження з бідною дівчиною, яка вже зазнала життєвого горя, по-моєму, вигідніше з точки зору подружнього життя, ніж з такою, що зазнала розкошів, бо це корисніше для моральності. Ваш син умисно перебільшив значення слів до безглуздя, закинувши мені злісні наміри і, на мою думку, ґрунтуючись на вашій кореспонденції. Вважатиму себе щасливим, якщо ви, Пульхеріє Олександрівно, будете спроможні переконати мене в протилежному і тим значною мірою заспокоїти. Скажіть же мені, в яких саме виразах виклали ви слова мої у вашому листі до Родіона Романовича.

— Я не пам'ятаю,— збилася Пульхерія Олександрівна,— я виклала так, як сама зрозуміла. Не знаю, як переказав вам Родя... Може, він щось і перебільшив.

— Без вашої намови він перебільшити не міг.

— Петре Петровичу,— з гідністю промовила Пульхерія Олександрівна,— доказом того, що ми з Дунею не сприйняли ваших слів як щось дуже погане, є те, що ми тут.

— Правильно, мамо! — схвально сказала Дуня.

— Виходить, я й тут винен! — образився Лужин.

— От ви, Петре Петровичу, все Родіона винуватите, а ви й самі про нього неправду написали у своєму листі,— додала, посмілівішавши, Пульхерія Олександрівна.

— Я не пам'ятаю, щоб написав якусь там неправду.

— Ви написали,— різко промовив Раскольников,— не обертаючись до Лужина,— що я вчора віддав гроші не вдові роздавленого, як це справді було, а його дочці (якої до вчорашнього дня я ніколи не бачив). Ви написали це, щоб посварити мене з рідними, і для того додали, в мерзотних виразах, про поведінку дівчини, якої ви не знаєте. Все це плітка й підлота.

— Пробачте, добродію,— трясучись від злості, відповів Лужин,— у листі моєму я

дуже багато писав про вас і про ваші вчинки виключно тому, що хотів виконати просьбу вашої сестриці і матері — описати їм, яким я вас знайшов і яке ви на мене справили враження. Щодо листа мого, то знайдіть хоч рядок неправди тобто що ви не витратили грошей і що в сімействі тому, хоча б і нещасному, немає недостойних осіб.

— А по-моєму, то ви, з усіма вашими чеснотами, не варті мізинця тієї нещасної дівчини, в яку ви кидаєте камінь.

— Отже, ви б зважилися ввести її в товариство вашої матері й сестри?

— Я це вже й зробив, коли хочете знати. Я посадив її сьогодні поруч з мамою і Дунею.

— Родю! — скрикнула Пульхерія Олександрівна..

Дунечка почервоніла; Разуміхін нахмурих брови. Лушин уїдливо і зарозуміло осміхнувся.

— Самі бачите, Євдокіє Романівно,— сказав він,— чи можливе тут порозуміння? Сподіваюсь тепер, що питання це вичерпане і з'ясоване остаточно. Я ж залишаю вас, щоб не заважати дальшій приємності родинного побачення і передачі секретів (він підвівся з місця і взяв капелюх). Але, йдучи, дозволю собі висловити надію, що надалі мені не загрожуватиме можливість подібних зустрічей і, так би мовити, компромісів. А вас же особливо прошитиму, вельмишановна Пульхеріє Олександрівно, подбати про це тим паче, що й лист мій був адресований вам, а не комусь іншому. Пульхерія Олександрівна трохи образилась.

— Щось ви вже зовсім нас під владу свою берете, Петре Петровичу. Дуня вам розповіла причину, чому ми не виконали вашого бажання: вона добрі наміри мала. Та й пишете ви мені, наче наказуєте. Невже ж нам кожне бажання ваше за наказ вважати? А я от вам скажу, що, навпаки, вам слід тепер з нами бути особливо делікатним і вибачливим, бо ми все кинули і, на вас звірившись, сюди приїхали, отже, і без того вже майже у вашій владі перебуваємо.

— Це не зовсім справедливо, Пульхеріє Олександрівно, і особливо тепер, коли вас повідомлено про ті три тисячі, які Марфа Петрівна відказала, і які, здається, дуже до речі, судячи з нового тону, яким заговорили ви зі мною,— додав він ущипливо.

— А взявши до уваги оці ваші слова, можна справді припустити, що ви розраховували на нашу безпорадність,— роздратовано сказала Дуня.

— Але тепер принаймні не можу на це розраховувати і особливо не бажав би перешкодити передачі секретних пропозицій Аркадія Івановича Свидригайлова, на що він уповноважив вашого братика і які, я бачу, мають для вас капітальне значення, а може, й вельми приємні.

— Ой Боже мій! — скрикнула Пульхерія Олександрівна.

Разуміхін не міг всидіти на стільці.

— І тобі не соромно тепер, сестро? — спитав Раскольников.

— Соромно, Родю,— сказала Дуня.— Петре Петровичу, ідіть геть звідси! — сплотнівши від гніву, звернулася вона до Лужина.

Петро Петрович, здається, зовсім не сподівався такого кінця. Він надто покладався

на себе, на свою владу і на безпорадність своїх жертв. Не повірив і тепер. Він зблід, і губи його затрусились.

— Свдокіє Романівно, якщо я вийду тепер у ці двері, при такому напутті, то — зважте це — я вже не повернуся ніколи. Обміркуйте як слід! Моє слово тверде.

— Яке нахабство! — скрикнула Дуня, схоплюючись з місця, — та я й не хочу, щоб ви повертались!

— Як? Так он воно що-о! — закричав Лужин, який до останньої хвилини не міг повірити в таку розв'язку, а тому зовсім змішався, — так он що-о! А чи знаєте, ви, Свдокіє Романівно, що я міг би й протестувати.

— Яке право ви маєте так говорити з нею! — палко оступилася Пульхерія Олександрівна, — на якій підставі ви можете протестувати? І які це ваші права? Ну, чи віддам я вам, отакому, мою Дуню? Ідіть собі геть, залиште нас зовсім! Ми самі винні, що на таке недобре діло пішли, а найбільше я...

— Одначе ж, Пульхеріє Олександрівно, — гарячився розлютований Лужин, — подавши слово, якого тепер зрікаєтесь, ви зв'язали мене ним... і, нарешті... нарешті, я втягнений був, так би мовити, через те у витрати...

Ця остання претензія так відповідала вдачі Петра Петровича, що Раскольников, блідий від гніву і від зусиль стримати його, раптом не стримався і — зареготав. Але Пульхерія Олександрівна втратила терпець:

— У витрати? В які ж це витрати? Часом чи не про скриню нашу згадуєте? Та вам же її кондуктор задурно провіз. Господи, ми ж вас і зв'язали! Та схаменіться, Петре Петровичу, це ви нам руки і ноги зв'язали, а не ми вам!

— Годі, мамо, прошу тебе, годі! — благала Євдокія Романівна. — Петре Петровичу, зробіть ласку, ідіть собі!

— І піду, але одне тільки останнє слово! — сказав він, уже майже не володіючи собою, — ваша матуся, здається, зовсім забула, що я зважився вас узяти, так би мовити, після міського поговору, який поширився по всій окрузі відносно репутації вашої. Знехтувавши для вас громадську думку і знімаючи ганьбу з вас, я, звичайно, міг вельми й вельми сподіватись, що ви це оціните, і навіть зажадати від вас вдячності... І тільки тепер відкрились мені очі! Бачу сам, що, може, повівся вельми й вельми необачно, нехтуючи громадський голос.

— Та чи він при своєму розумі! — крикнув Разуміхін, схоплюючись з стільця і вже готовий кинутись на Лужина.

— Негідна ви і зла людина, — сказала Дуня.

— Ні слова! Ні жеста! — вигукнув Раскольников, удержуючи Разуміхіна, потім підійшов мало не впритул до Лужина:

— Прошу одразу ж вийти! — проказав він тихо і роздільно, — і жодного слова більше, бо...

Петро Петрович якусь мить дивився на нього з блідим і скривленим від злості обличчям, потім повернувся, вийшов, і вже, звичайно, мало хто ніс коли-небудь у серці своєму стільки злісної ненависті до когось, скільки цей добродій до Раскольникова.

Його, і тільки його, він обвинувачував в усьому. Дивно, що, вже спускаючись сходами, він усе ще тішив себе надією, що, може, не все ще втрачено і, щодо самих дам, справа навіть "вельми й вельми" поправна.

### III

Головне було в тому, що він, аж до останньої хвилини, ніяк не сподівався такої розв'язки. Він комизився до останнього, не припускаючи навіть можливості, що дві бідні й беззахисні жінки можуть вийти з-під його влади. Переконав цьому великою мірою спричинилися пиха і той ступінь самовпевненості, який вірніше буде назвати самозакоханістю. Петро Петрович, пробившись з дуже маленьких людей, до хворобливості звик милуватись собою, високо цинив свій розум і здібності і навіть іноді, наодинці, милувався своїм обличчям у дзеркалі. Але більш за все на світі любив і цинив він, добути працею і іншими засобами, свої гроші: вони рівняли його з усім, що було вище від нього.

Нагадуючи тепер з гіркотою Дуні про те, що він вирішив взяти її, незважаючи на поговор, Петро Петрович говорив зовсім щиро і навіть відчував глибоке обурення проти такої "чорної невдячності". А тим часом, сватаючи тоді Дуню, він цілком уже був переконаний в безглуздості всіх цих пліток, які сама Марфа Петрівна привселюдно спростувала, а все маленьке місто давно вже облишило, палко виправдуючи Дуню. Та він тепер і сам не зрікся б того, що все це знав уже й тоді. І проте він все— таки високо цинив свою рішимість піднести Дуню до себе і вважав це за подвиг. Говорячи про це зараз Дуні, він виказував свою таємну, виплека— ну ним думку, якою він уже не раз милувався, і зрозуміти не міг, як інші могли не милуватися його подвигом. Прибувши тоді з візитом до Раскольника, він увійшов з почуттям благодійника, що готується пожати плоди і вислухати вельми солодкі компліменти. І, вже звичайно, тепер, спускаючись сходами, він вважав себе в найвищій мірі зневаженим і невизнаним.

Дуня ж була йому просто необхідна, відмовитись від неї для нього було неможливо. Давно вже, кілька років, з насолодою мріяв він про одруження, але все призбирував гроші й чекав. Він із захопленням мріяв, у найбільшому секреті, про дівчину благодійну і бідну (неодмінно бідну), дуже молоденьку, дуже гарну з себе, благородну й освічену, дуже залякану, таку, що зазнала дуже багато лиха і зовсім би перед ним схилялася, яка б усе своє життя вважала його рятівником своїм, благоговіла перед ним, корилася, дивувалась йому, і тільки йому одному. Скільки сцен, скільки солодких епізодів створив він в уяві на цю принадну і пікантну тему, спочиваючи в затишку від справ! І от мрія стількох років уже майже справджувалася: краса і освіченість Євдокії Романівни вразили його; безпорадне становище її заохотило його страшенно. Тут було навіть трохи більше того, про що він мріяв: була дівчина горда, з характером, добродісна, вихованням і розвитком вища від нього (він відчував це), і така істота буде рабськи вдячна йому все життя за його подвиг і благоговійно схилиться перед ним, а він безмежно і повністю владарюватиме!.. Мов навмисно, незадовго перед тим, після тривалих міркувань і вичікувань, він вирішив, нарешті, остаточно змінити кар'єру, щоб мати ширше коло діяльності, а разом з тим поступово перейти й у вище товариство,



солодкі мрії про яке давно вже не залишали його... Одно слово, він наважився скуштувати Петербурга. Він знав, що з допомогою жінок можна "вельми й вельми" багато виграти. Принадність чарівної, добродісної і освіченої дружини могла надзвичайно полегшити його шлях, повернути до нього, створити ореол... і от — усе гинуло! Цей теперішній раптовий, химерний розрив подій на нього, мов удар грому. Це був якийсь неподобний жарт, безглуздя! Він тільки трішечки покомизився; він навіть не встиг і висловитись, він просто пожартував, захопився, а кінчилося так серйозно! Нарешті, він уже навіть любив по-своєму Дуню, він уже владарював над нею в мріях своїх — і раптом!.. Ні! Завтра ж, завтра ж усе це треба відновити, загоїти, виправити. [...]

— Бог врятував! Бог врятував! — бурмотіла Пульхерія Олександрівна, але якось несвідомо, мовби ще не зовсім збагнувши все, що сталося.

Всі раділи, через п'ять хвилин навіть сміялись. Іноді тільки Дунечка блідла і хмурила брови, пригадуючи те, що сталося. Пульхерія Олександрівна і не уявляла, що вона сама теж буде рада; розрив з Лужиным здавався їй ще вранці страшним лихом. Але Разуміхін був у захопленні. Він не смів ще цілком цього виявити, але весь тремтів, мов у гарячці, наче п'ятипудова гиря спала з його серця. Тепер він має право віддати їм усе своє життя, служити їм... Та мало чого тепер! А втім, він ще полохливіше відгонив думки про те, що буде далі, і боявся своєї уяви. Один тільки Раскольников сидів на тому ж місці і здавався похмурим і неуважливим. Він, що більш від усіх наполягав на випровадженні Лужина, неначе менш за всіх цікавився тепер тим, що сталося. Дуня мимоволі подумала, що він усе ще на неї дуже сердиться, а Пульхерія Олександрівна придивлялась до нього боязливо.

— Що ж сказав тобі Свидригайлов? — підійшла до нього Дуня.

— Ага, а й справді! — вигукнула Пульхерія Олександрівна.

Раскольников підвів голову.

— Він неодмінно хоче подарувати тобі десять тисяч карбованців і при цьому висловлює бажання, зустрітись з тобою один раз у моїй присутності.

— Зустрітись! Ні за що в світі! — скрикнула Пульхерія Олександрівна, — і як він сміє їй гроші пропонувати!

Потім Раскольников переказав (досить сухо) свою розмову з Свидригайловим, пропустивши про привид Марфи Петрівни, щоб не вдаватись у зайву матерію, і з огидою відкидаючи навіть саму думку про можливість переказати їм будь-що, крім найнеобхіднішого.

— Що ж ти йому відповів? — спитала Дуня.

— Спочатку — що не перекажу тобі нічого. Тоді він заявив, що сам, усіма засобами, шукатиме зустрічі. Він запевняв, що пристрасть його до тебе була дурістю, і що тепер він нічого до тебе не почуває... Він не хоче, щоб ти йшла за Лужина... Взагалі ж говорив плутано.

— Що ти сам про нього думаєш, Родю? Яким він тобі здався?

— Сказати правду, нічого до ладу не розумію. Пропонує десять тисяч, а сам каже,

що не багатий. Запевняє, що хоче кудись виїхати, і за десять хвилин забуває, що про це говорив. Або раптом каже, що хоче одружитись і що йому вже дівчину сватають... Звичайно, у нього є якийсь намір, і найповніше — поганий. Але й тут дивно якимось припустити, щоб він так по-дурному починав справу, мавши щодо тебе поганий намір... Я, звичайно, відмовив йому, за тебе, щодо цих грошей, раз і назавжди. Взагалі він мені дуже чудним здався, і... навіть... мовби трохи божевільним. Та я міг і помилитись; тут просто, може, своєрідний обман. Смерть Марфи Петрівни, здається, справді вразила його...

— Упокой, Господи, її душу! — промовила Пульхерія Олександрівна, — вік, вік за неї Бога молитиму! Ну, що б з нами було тепер, Дуню, без цих трьох тисяч! Господи, наче з неба впали! Ой, Родю, адже в нас уранці всього три карбованці за душею лишалося, і ми з Дунечкою на те тільки й покладалися, як би годинник де-небудь швидше в заставу віддати, аби тільки не просити в цього, поки сам не догадається.

Дуню якимось уже занадто вразила пропозиція Свидригайлова. Вона все стояла замислившись.

— Він щось жахливе надумав! — проказала вона пошепки, про себе, майже злякано.

Раскольников помітив цей надмірний страх.

— Мабуть, доведеться мені не раз ще його бачити, — сказав він Дуні.

— Будемо стежити! Я його вистежу! — енергійно крикнув Разуміхін. — Очей не спущу! Мені Родя дозволив. Він мені сам сказав оце недавно: Бережи сестру". А ви дозволите, Євдокіє Романівно?

Дуня усміхнулась і простягнула йому руку, але неспокій не сходив з її обличчя. Пульхерія Олександрівна боязко на неї поглядала; проте три тисячі її, очевидно, заспокоювали.

За чверть години всі дуже жваво розмовляли. Навіть Раскольников хоч і мовчав, але якийсь час уважно слухав. Ораторствував Разуміхін:

— І чого, чого вам їхати звідси! — захоплено і палко розливався він, — і що ви робитимете в тому поганенькому місті? А головне, ви тут усі вкупі і одне одному потрібні, — вже ж так потрібні, зрозумійте мене! Ну, хоч якийсь час... Мене ж візьміть у друзі, в компаньйони, і вже будьте певні, що почнемо вигідне діло. Слухайте, я вам докладно все це розтлумачу — весь проект! У мене ще вранці, коли нічого ще не трапилось, в думці вже крутилось. От у чому річ: є у мене дядько (я вас познайомлю; найлагідніший і найповажніший дідуган!), а в цього дядька є тисяча карбованців капіталу; а сам живе на пенсіон і не бідує. Другий рік, як він пристає до мене, щоб я взяв у нього цю тисячу, а йому б по шість процентів платив. Я його хитрість бачу: йому просто хочеться допомогти мені; але торік мені не треба було, а цього року я тільки й чекав, коли приїде, і надумав узяти. Далі ви дасте другу тисячу, з ваших трьох, і от і досить на перший випадок, от ми й об'єднаємось. Що ми будемо робити?

Тут Разуміхін заходився розвивати свій проект і багато говорив про те, як майже всі наші книгопродавці і видавці мало тямлять у своєму товарі, а тому вони звичайно й

погані видавці, тим часом як порядні видання взагалі окупаються і дають процент, іноді значний. Саме про видавничу діяльність і мріяв Разуміхін, який уже два роки працював на інших і непогано знав три європейські мови, хоч днів шість тому і сказав Раскольникову, що в німецькій "швах", щоб умовити його взяти на себе половину перекладацької роботи і три карбованці завдатку; він тоді сказав неправду, і Раскольников знав, що він каже неправду.

— Ну, чого, чого ж нам своє втрачати, коли в нас один з найголовніших засобів опинився — власні гроші? — гарячився Разуміхін. — Звичайно, треба докласти праці, та ми й будемо працювати, ви, Євдокіє Романівно, я, Родіон... деякі видання дають тепер чималий процент! А головна основа нашого починання в тому, що знатимемо, що саме треба перекладати. Будемо і перекладати, і видавати, і вчитись, все разом. Тепер я можу бути корисним, бо маю досвід. От уже мало не два роки по видавцях швендяю і всю їх підноготну знаю: не святі горшки ліплять, повірте! І чого, чого мимо рота шматок проносити! Та я сам знаю і в таємниці держу творів два-три таких, що за саму тільки думку перекласти і видати їх можна карбованців по сто взяти за кожну книжку, а за одну з них я й п'ятсот карбованців за саму думку не візьму. І що ви гадаєте, скажи я кому, ще й не повірить, чого доброго, такі твердолобі! А вже щодо клопоту різного, друкарень там, паперу, продажу, це ви мені доручіть! Усі закапелки знаю! Помаленьку почнемо, до більшого дійдемо, принаймні на харч заробимо, і вже, в усякому разі, своє повернемо.

У Дуні очі блищали.

— Те, що ви кажете, мені дуже подобається, Дмитре Прокоповичу, — сказала вона.

— Яв таких справах, звичайно, нічого не розумію, — озвалася Пульхерія Олександрівна, — може, воно й добре, та знову ж і Бог знає, як воно вийде. Що не кажіть, діло нове. Звичайно, нам лишитись тут необхідно хоч на якийсь час...

Вона подивилася на Родю.

— Як ти гадаєш, брате? — спитала Дуня.

— Я гадаю, що в нього дуже розумна думка, — відповів він. — Про фірму, звичайно, мріяти наперед не слід, але п'ять-шість книжок дійсно можна видати з вигодою. Я й сам знаю один твір, який неодмінно піде. А щодо того, що він зуміє повести діло, то в цьому немає й сумніву: він на цьому розуміється... А втім, у вас ще буде час домовитись...

— Ура! — закричав Разуміхін, — тепер стривайте, тут є одна квартира, в цьому ж будинку, тих же хазяїв. Вона окрема, з цими номерами не сполучається і мебльована, ціна помірна, три кімнатки. От на перший випадок і займіть. Годинник ваш я завтра віддам у заставу і принесу гроші, а далі все уладнається. А головне, можете всі троє разом жити, і Родя з вами... Та куди ж ти, Родю?

— Як, Родю, ти вже йдеш! — навіть злякалася Пульхерія Олександрівна.

— І в такий момент? — крикнув Разуміхін.

Дуня дивилась на брата з недовірливим подивом. В руках його був кашкет; він збирався йти.

— Що це ви наче ховаєте мене або навіки прощаєтесь,— якось дивно промовив він.

Він наче усміхнувся, але мовби це була й не усмішка.

— А втім, хто ж знає, може, востаннє бачимось,— вихопилося в нього— го. [...]

Не стану тепер описувати, що було того вечора у Пульхерії Олександрівни, коли повернувся до них Разуміхін, як він їх заспокоював, як палко запевняв, що треба дати відпочити Роді, поки він нездужає, присягався, що Родя прийде неодмінно, ходитиме щодня, що він дуже, дуже розстроений, що не треба дратувати його; змальовував, як він, Разуміхін, доглядатиме його, знайде йому доброго лікаря, відомого, цілий консилиум... Одно слово, з того вечора Разуміхін став у них сином і братом.

А Раскольников пішов просто до будинку на канаві, де жила Соня. Будинок був триповерховий, старий, зеленого кольору. [...]

Поки він блукав у темряві, не розуміючи, де б міг бути вхід до Капе— рнаумова, зненацька за три кроки від нього відчинились якісь двері; він вхопився за них машинально.

— Хто тут? — тривожно спитав жіночий голос.

— Це я... до вас,— відповів Раскольников і ввійшов у малюсінький передпокій. Тут, на продавленому стільці, в скривленому мідному свічнику, горіла свічка.

— Це ви! Господи! — слабо скрикнула Соня і стала наче вкопана.

— Куди до вас? Сюди?

І Раскольников, силкуючись не дивитись на неї, швидше пішов у кімнату.

За хвилину ввійшла з свічкою і Соня, поставила свічку і стала сама перед ним, зовсім розгублена, в невимовному хвилюванні і, видно, злякана таким несподіваним його приходом. Її завжди бліде обличчя заша— рілося і навіть сльози виступили на очах... їй було і тоскно, і соромно, і солодко... Раскольников швидко одвернувся і сів на стілець коло стола. Мигцем устиг він оглянути кімнату.

Це була велика кімната, але дуже низька, єдина, яку Капернаумови здавали внайми, замкнені двері до них були в стіні ліворуч. З протилежного боку, в стіні праворуч, були ще другі двері, завжди замкнені наглухо. Там уже була інша, сусідня квартира, під іншим номером. Снина кімната скидалася на сарай, мала вигляд дуже неправильного чотирикутника, і це робило її потворною. Стіна з трьома вікнами, що виходила на канаву, перерізала кімнату якось навскіс, через що один куток, дуже гострий, заглиблювався кудись далеко, так що його, при поганому освітленні, навіть і розглядіти не можна було як слід; другий же куток був уже надто, до потворного тупий. В усій цій великій кімнаті майже не було меблів. В кутку, праворуч, стояло ліжко; біля нього, ближче до дверей, стілець. Вздовж тієї ж стіни, де було ліжко, біля самих дверей в чужу квартиру, стояв простий, збитий з дощок стіл, покритий синенькою скатеркою, і біля стола два плетених стільці. Коло протилежної стіни, поблизу від гострого кутка, стояв невеликий простого дерева комод, немовби загубившись у пустоті. От і все, що було в кімнаті. Жовтуваті, подерті й заяложені шпалери почорніли в усіх кутках; певно, тут бувало сиро і чадно взимку. Бідність прозирала тут звідусюди, і навіть на ліжку не було завісок.

Соня мовчки дивилась на свого гостя, що так уважно й безцеремонно оглядав її кімнату, і зрештою навіть почала дрижати зо страху, наче стояла перед суддею і вершителем своєї долі.

— Я пізно... Одинадцята година є? — спитав він, все ще не підводячи на неї очей.

— Є,— пробурмотіла Соня.— А так, звичайно, є! — заквапилася вона раптом, наче в цьому був для неї весь порятунок,— зараз у хазяїв годинник бив... і я сама чула... Є.

— Я до вас востаннє прийшов,— похмуро говорив далі Раскольников, хоч і оце тільки вперше,— я, може, вас не побачу більше.

— Ви... їдете?

— Не знаю... все завтра...

— То ви не будете завтра у Катерини Іванівни? — здригнувся голос у Соні.

— Не знаю. Все завтра вранці... Не в тому річ: я прийшов одне слово сказати...

Він підвів на неї свій задумливий погляд і раптом помітив, що сидить, а вона все ще стоїть перед ним.

— Чого ж ви стоїте? Сідайте,— промовив він голосом, що раптом змінився і став тихим і ласкавим.

Вона сіла. Він привітно і майже з жалем дивився на неї якийсь час.

— Яка ви худенька! Он яка у вас рука! Зовсім прозора. Пальці, мов у мертвої.

Він узяв її руку. Соня блідо усміхнулась.

— Я й завжди така була,— сказала вона.

— Коли й дома жили?

— Атож.

— Ну, та звичайно! — проказав він уривисто, і враз обличчя його і звук голосу знову змінилися. Він ще раз оглядівся навколо. [...]

— Я прийшла тоді,— говорила вона, плачучи,— а батько і каже: "почитай мені, каже, Соню, у мене щось голова болить, почитай мені... ось книжечка", якась книжка в нього, у Андрія Семеновича добув, у Лебезят— нікова, тут живе, він такі кумедні книжки все приносив. А я кажу: "мені йти час", так і не схотіла почитати, а зайшла до них більше для того, щоб комірчики показати Катерині Іванівні; мені Лизавета, торговка, комірчики і нарукавники дешево продала, гарненькі, новісінькі і з візерунком. А Катерині Іванівні дуже сподобалися, вона наділа і в дзеркало подивилась на себе, і дуже, дуже їй сподобалися: "подаруй мені, каже, їх, Соню, прошу тебе". Прощу тебе сказала, і вже так їй хотілося. А куди їй одягати? Так ото: колишня, щаслива пора тільки згадалась. Дивиться на себе в дзеркало, любується, і ніяких же, ніяких же у неї суконь немає, ніяких же речей, от уже кілька років! І нічого ж вона ніколи і ні в кого не попросить; горда, сама радніше віддасть останнє, а тут от попросила,— так уже їй сподобалися! А я й пошкодувала віддати, "нащо вам, кажу, Катерино Іванівно?" Так і сказала, нащо. А цього ж і не слід було б їй говорити! Вона так на мене подивилась, і так їй тяжко-тяжко стало від того, що я відмовила, і так це було жаль бачити... І не через комірчики тяжко, а через те, що я відмовила, я це бачила. Ой, так ото б, здається, тепер усе повернула, все переробила, всі ці колишні

слова... Ой, я!., та що!., адже вам все одно!

— Цю Лизавету торговку ви знали?

— Еге ж... А ви хіба знали? — з якимсь подивом перепитала Соня.

— Катерина Іванівна в сухотах, в лютих; вона незабаром помре,— сказав Раскольников, помовчавши і не відповівши на запитання.

— Ой, ні, ні, ні! — І Соня несвідомим жестом ухопила його за обидві руки, немовби упрощуючи, щоб ні.

— Та це ж краще, коли помре.

— Ні, не краще, не краще, зовсім не краще! — злякано і якось ніби сама не усвідомлюючи, що каже, повторювала вона.

— А діти ж? Куди ж їм тоді, як не до вас?

— Ой, і не знаю вже!..— скрикнула Соня майже в розпачі і схопилася за голову. Видно було, що ця думка вже багато-багато раз у неї самої зринала, і він тільки пробудив знову цю думку.

— Ну, а якщо ви, ще при Катерині Іванівні, тепер, захворієте, і вас у лікарню одвезуть, ну що тоді буде? — безжально наполягав він.

— Ой, що ви, що ви! Оцього вже не може бути! — і обличчя Соні скривив страшний переляк.

— Як це не може бути? — провадив далі Раскольников з жорстокою усмішкою,— не застраховані ж ви? Тоді що з ними буде? На вулицю всією оравою підуть, вона буде кашляти і просити, і об стіну де-небудь головою битись, як сьогодні, а діти плакатимуть... А там упаде, в часть одвезуть, у лікарню, помре, а діти...

— Ой, ні!.. Бог цього не допустить! — вихопилось, нарешті, у Соні із стиснених грудей. Вона слухала, з благанням дивлячись на нього і складаючи в німому проханні руки, начебто від нього все й залежало.

Раскольников підвівся і почав ходити по кімнаті. Минув якийсь час. Соня стояла, опустивши руки і голову, в невимовній тузі.

— А збирати гроші не можна? На чорний день відкладати? — спитав він, раптом зупиняючись перед нею.

— Ні,— прошептала Соня.

— Певна річ, ні! А пробували? — додав він мало не з насмішкою.

— Пробувала.

— І не вийшло! Ну, та зрозуміло! Чого й питати!

І знову він заходив по кімнаті. Минув ще якийсь час.

— Не щодня ж дістаєте?

Соня ще більше засоромилась, і обличчя її знову зашарілося.

— Ні,— прошептала вона з тяжким зусиллям.

— З Поленькою, певно, те ж саме буде,— сказав він зненацька.

— Ні, ні! Не може бути, ні! — мов несамовита, голосно скрикнула Соня, наче її раптом ножем поранили.— Бог, Бог такого жаху не допустить!..

— А як інші — то допускає ж.

— Ні, ні! Її Бог укриє, Бог!..— говорила вона, не тямлячись.

— Та може, Бога того зовсім і немає,— з якоюсь навіть зловтіхою сказав Раскольников, засміявся й подивився на неї.

Обличчя Соні раптом дуже змінилося: по ньому пробігли судороги. З невимовним докором глянула вона на нього, хотіла щось сказати, та нічого не могла вимовити, і тільки раптом гірко-гірко заридала, закривши руками обличчя.

Минуло хвилин п'ять. Він усе ходив туди й сюди, мовчки і не дивлячись на неї. Нарешті підійшов до неї; очі його блищали. Він узяв її обома руками за плечі і подивився просто в її заплакане обличчя. Погляд його був сухий, запалений, гострий, губи дуже тремтіли... Зненацька він якось усім тілом швидко нахилився і, припавши до підлоги, поцілував її ногу. Соня хитнулася від нього, пойнята жахом, мов від божевільного. І справді, він мав вигляд божевільного.

— Що ви, що це ви? Переді мною! — пробурмотіла вона, сполотнівши, і боляче-боляче стиснулось раптом її серце. Він одразу ж підвівся.

— Я не тобі вклонився, я всьому стражданню людському вклонився,— якось дико промовив він і одійшов до вікна.— Слухай,— додав він, повернувшись до неї за якусь мить,— я оце сказав одному кривдникові, що він не вартий одного твого мізинця... і що я моїй сестрі зробив сьогодні честь, посадовивши її поруч з тобою.

— Ой, що це ви їм сказали! І при ній? — злякано скрикнула Соня,— сидіти зі мною! Честь! Та я ж... безчесна... Ой, що це ви сказали!

— Не за безчестя і гріх я сказав це про тебе, а за велике страдання твоє. А що ти велика грішниця, то це так,— додав він майже з якимсь піднесенням,— а більш усього тим ти грішниця, що марно зрадила і занапастила себе. Ще б пак це не жах! Ще б не жах, що ти живеш у цьому бруді, який сама ненавидиш, і водночас знаєш сама (варто тільки очі розкрити), що нікому ти цим не допомагаєш і нікого ні від чого не рятуєш! Та скажи ж мені нарешті,— промовив він, майже несамовито,— як така ганьба і таке приниження в тобі поряд з іншими протилежними і святими почуттями уживаються? Адже чесніше, в тисячу раз чесніше і розумніше було б просто з мосту та в воду і враз усе кінчити!

— А з ними що ж буде? — тихо спитала Соня, підвівши на нього страдницький погляд, але разом з тим начебто зовсім і не здивувавшись його словам. Раскольников дивно глянув на неї.

Він усе прочитав в одному її погляді. Отже, справді у неї самої була вже ця думка. Може, багато раз і серйозно обмірковувала вона в розпачі, як би одразу з усім покінчити, і так серйозно, що тепер майже й не здивувалась, почувши його слова. Навіть жорстокості їх не помітила. Але він зрозумів цілком, як страшенно змучила її, і давно вже, думка про безчесне й ганебне її становище. Що ж, що ж би могло досі, думав він, спиняти рішимість її покінчити одразу? І тут тільки збагнув він до кінця, що важили для неї ці бідолашні, маленькі діти-сироти і ця безпорадна напівбожевільна Катерина Іванівна з її сухотами й биттям головою об стіну.

А проте йому знов-таки було ясно, що Соня з своїм характером і з хоч невеликим,

та все-таки розвитком, ні в якому разі не могла так лишатись. Все-таки йому було незрозуміло: чому вона так уже довго могла лишатись в такому стані і не збожеволіла, коли вже не мала сил кинутись у воду? Звичайно, він зрозумів, що становище Соні — явище в суспільстві випадкове, хоч, на жаль, зовсім не поодиноке і не виняткове. Але оця ж таки випадковість, цей певний розвиток і все попереднє життя її могли б, здається, зразу вбити її, скоро тільки ступила вона вперше на огидний той шлях. Що ж підтримувало її? Не розпуста ж? Уся ця мерзота, очевидно, торкнулася її тільки механічно; справжня розпуста ще не просочилася жодною краплиною в її серце: він це бачив; вона вся була перед ним...

"їй три дороги,— думав він: — кинутись у канаву, потрапити в дім для божевільних, або... або, нарешті, поринути у розпусту, яка одурманює розум і кам'янить серце". Остання думка була йому найогидніша; але він був уже скептиком, він був молодий, далекий від реальної дійсності, отже, і жорстокий, а через те і не міг не вірити, що останній вихід, тобто розпуста, був найімовірніший.

"Та невже ж це правда,— вигукнув він в думці,— невже ж і це створіння, яке ще зберегло чистоту духу, свідомо втягнеться, нарешті, в цю мерзотну, смердючу яму? Невже це втягування вже почалося, і невже тому тільки вона і могла витерпіти досі, що розпуста вже не здається їй такою огидною? Ні, ні, бути цього не може! — вигукував він, як недавно Соня,— ні, від канави вдержувала її досі думка про гріх, і вони, ті... Якщо ж вона досі ще не збожеволіла... Але хто ж сказав, що вона ще не збожеволіла? Хіба вона при здоровому розумі? Хіба так можна говорити, як вона? Хіба при здоровому розумі так можна міркувати, як вона? Хіба так можна ходити над загибеллю, прямо над смердючою ямою, в яку її вже втягає, і махати руками і вуха затикати, коли їй говорять про небезпеку? Що вона, чи не на чудо сподівається? І певно, що так. Хіба все це не ознаки божевілля?"

Він з упертістю спинився на цій думці. Це пояснення йому навіть подобалося більш, ніж будь-яке інше. Він почав пильніше вдивлятися в неї.

— Так ти багато молишся Богу, Соню? — спитав він її. Соня мовчала, він стояв біля неї і чекав відповіді.

— Що ж би я була без Бога? — швидко, енергійно прошептала вона, мигцем скинувши на нього очима, що враз заблискотіли, і міцно стиснула рукою його руку.

"Ну, так воно і є!" — подумав він.

— А тобі Бог що за це дає? — спитав він, випитуючи далі. Соня довго мовчала, наче не мала сил відповісти. Слабенькі плечики її аж колихалися від хвилювання.

— Мовчіть! Не питайте! Ви не достойні!..— скрикнула вона раптом, суворо й гнівно дивлячись на нього.

"Так воно і є! так воно і є!" — повторював він настійливо в думці.

— Все дає! — швидко прошептала вона, знову опустивши очі.

"От і все! От і пояснення всьому!" — подумав він, з жадібною цікавістю розглядаючи її.

З новим, дивним, майже болісним почуттям вдивлявся він в це бліде, худе й



неправильне, зовсім дитяче личко, в ці лагідні голубі очі, які можуть блискати таким вогнем, такою суворою непохитною силою, в це маленьке тількице, яке ще тремтіло від обурення і гніву, і все це здавалося йому дедалі чуднішим, майже неможливим. "Юродива! юродива!" — твердив він у думці.

На комоді лежала якась книжка. Він щораз, проходячи повз комод, помічав її, а тепер узяв і подивився. Це був Новий завіт у російському перекладі. Книжка була стара, в потертій шкіряній оправі.

— Це звідки? — крикнув він їй через кімнату. Вона стояла на тому ж місці, коло стола.

— Принесли мені,— відповіла вона, мовби нехотя і не дивлячись на нього.

— Хто приніс?

— Лизавета принесла, я просила.

"Лизавета! дивно!" — подумав він. Все в Соні ставало для нього щодалі більш дивним і чудним. Він переніс книжку до свічки і почав гортати.

— Де тут про Лазаря? — спитав він раптом.

Соня недовірливо дивилася вниз і не відповідала. Вона стояла трохи боком до стола.

— Про воскресіння Лазаря де? Відшукай мені, Соню.

Вона скося глянула на нього.

— Не там дивитесь... в четвертому Євангелії...— суворо прошептала вона, не підходячи до нього.

— Знайди і прочитай мені,— сказав він, сів, сперся ліктями на стіл, підпер рукою голову і понуро втупився кудись убік, приготувавшись слухати.

Тижнів через три на сьому версту просимо уклінно! Я, здається, сам там буду, коли ще гірше чого не станеться",— бурмотів він сам собі.

Соня нерішуче ступила до стола, недовірливо вислухавши дивне бажання Раскольника. Проте взяла книжку.

— Хіба ви не читали? — спитала вона, подивившись на нього через стіл спідлоба. Голос її ставав чимдалі суворішим.

— Давно... Коли вчився. Читай!

— А в церкві не чули?

— Я... не ходив. А ти часто ходиш?

— Н-ні,— прошептала Соня.

Раскольников усміхнувся.

— Розумію... Батька, виходить, завтра не підеш ховати?

— Піду. Я й минулого тижня була... панахиду замовляла.

— По кому?

— По Лизаветі. Її сокирою вбили.

Він нервував щодалі більше. В голові почало паморочитись.

— Ти з Лизаветою приятелювала?

— Атож... Вона була справедлива... вона приходила... рідко... їй не можна було. Ми з

нею читали і... розмовляли. Вона Бога узрить.

Дивно звучали для нього ці книжні слова, і знову новина: якісь таємні зустрічі з Лизаветою, і обидві — юродиві.

"Тут і сам зробишся юродивим! це ж заразливе!" — подумав він.— Читай! — скрикнув він раптом настійливо і роздратовано.

Соня все вагалася. Серце її стукотіло. Не сміла якось йому читати. Майже з мукою дивився він на "нешасну божевільну",

— Навіщо вам? Ви ж не віруєте?..— прошептала вона тихо і мовби задихаючись.

— Читай! Я так хочу! — наполягав він,— читала ж Лизаветі!

Соня розгорнула книгу і відшукала місце. Руки її тремтіли, голос уривався. Два рази починала вона, і все не вимовлялися перші склади.

"Був хворий один чоловік, на ім'я Лазар, з Віфанії..." — проказала вона, нарешті, із зусиллям, але раптом, з третього слова голос задзвенів і урвався, наче дуже натягнена струна. Дух їй перехопило, і в грудях стиснуло.

Раскольников почасти розумів, чому Соня не насмілювалась йому читати, і чим більше розумів це, тим якось грубіше і роздратованіше наполягав на читанні. Він дуже добре розумів, як тяжко було їй тепер виказувати і викривати все своє. Він зрозумів, що почуття ці дійсно немовби становили справжню і вже давню, може, таємницю її, може, ще від самого дитинства, ще в сім'ї, коло нещасного батька і збожеволілої від горя мачухи, серед голодних дітей, образливих криків і докорів. Та водночас він узнав тепер, і узнав напевно, що хоч і тужила вона і боялася чогось страшенно, починаючи тепер читати, але що разом з тим їй самій нестерпно хотілося прочитати, незважаючи на всю тугу і на всі побоювання, і саме йому, щоб він чув, і неодмінно тепер — "що б там не сталося потім!"... Він побачив це в її очах, зрозумів з її захопленого хвилювання... Вона пересилила себе, поборолла горлову спазму, що перехопила її голос на початку стиха, і продовжувала читати одинадцяту главу Євангелія Іоаннового. Так дочитала вона до 19-го стиха:

"І багато хто з іудеїв прийшли до Марфи і Марії втішати їх у печалі по брату їхньому. Марфа, почувши, що йде Ісус, пішла назустріч йому; Марія ж сиділа дома. Тоді Марфа сказала Ісусові: Господи! коли б ти був тут, не вмер би брат мій. Але й тепер знаю, що коли ти щось попросиш у Бога, дасть тобі Бог".

Тут вона спинилася знову, соромливо передчуваючи, що затремтить і урветься знову її голос...

"Ісус говорить їй: воскресне брат твій. Марфа сказала йому: знаю, що воскресне у воскресення, в останній день. Ісус сказав їй: Я єсть воскресення і життя; той, хто вірує в мене, хоч і вмере, оживе. І всяк, хто живе і вірує в мене, не вмере повік. Чи віриш цьому? Вона говорить йому: ...Так, Господи! Я вірую, що ти Христос, син Божий, грядущий у світ".

Вона було спинилась, швидко підвела на нього очі, але одразу пересилила себе і почала читати далі. Раскольников нерухомо сидів і слухав не обертаючись, спершися ліктями на стіл і дивлячись убік. Дочитали до 32-го стиха.

"Марія ж, прийшовши туди, де був Ісус, і побачивши його, впала до ніг його; і сказала йому: Господи! коли б ти був тут, не вмер би брат мій. Ісус, коли побачив її в сльозах і іудеїв, що прийшли з нею в сльозах, сам уболів серцем і засмутився. І сказав: де ви поклали його? Говорять йому: Господи! піди і подивись. Ісус заплакав. Тоді іудеї сказали: дивись, як він любив його. А деякі з них сказали: хіба не міг він, що отверз очі сліпому, зробити так, щоб і цей не вмер?"

Раскольников обернувся і з хвилюванням дивився на Соню. Так воно і є! Вона вже вся трусилася, і це була, безперечно, справжня гарячка. Він сподівався цього. Вона дочитувала вже до слів про найвеличніше і небачене чудо, і почуття великого торжества охопило її. Голос її зробився дзвінким, мов метал; торжество і радість бриніли в ньому і зміцнювали його. В очах темніло, і рядки плуталися, але вона знала напам'ять те, що читала. Проказуючи останній стих: "хіба не міг він, що отверз очі сліпому..." — вона, знизивши голос, палко і пристрасно передала сумнів, докір і огуду невірних, засліплених іудеїв, які зараз, за якусь мить, наче вражені громом, упадуть, заридують і увірують... "Ісус же, знов уболіваючи серцем, іде до гробу. То була печера, і камінь лежав на ній. Ісус говорить: Одсуньте камінь. Сестра померлого Марфа говорить йому: Господи! вже смердить: бо чотири дні, як він у гробі".

Вона енергійно зробила наголос на слові: чотири.

"Ісус говорить їй: хіба не сказав я тобі, що коли будеш вірувати, побачиш славу Божу? Отже, одсунули камінь від печери, де лежав померлий. Ісус же звів очі до неба і сказав: отче, дякую тобі, що ти почув мене. Я й знав, що ти завжди почувеш мене; але сказав це для народу, який стоїть тут, щоб повірили, що ти послав мене. Сказавши це, покликав голосно: Лазар! вийди. І вийшов померлий, з обвитими погребальними сповивачами руками й ногами: і лице його обв'язане було хусткою. Ісус говорить їм: розв'яжіть його; хай іде.

Тоді багато хто з іудеїв, які прийшли до Марії і узріли, що сотворив Ісус, увірували в нього".

Далі вона не читала і не могла читати, закрила книгу і швидко підвелася з стільця.

— Все про воскресіння Лазаря,— уривисто і суворо прошептала вона і стала нерухомо, одвернувшись убік, не сміючи і наче соромлячись підвести на нього очі. Гарячковий дрож ще не залишив її. Недогарок уже давно згасав у кривому свічнику, тьмяно освітлюючи в цій убогій кімнаті убивцю й блудницю, які так дивно зійшлися за читанням вічної книги. Минуло хвилин п'ять, а може, й більше.

— Я про діло прийшов говорити,— голосно й нахмурившись промовив раптом Раскольников, встав і підійшов до Соні. Та мовчки підвела на нього очі. Погляд його був особливо суворий, і якась дика рішимість і світилася в ньому.

— Я сьогодні рідних покинув,— сказав він,— матір і сестру. Я не піду до них більше. Я там усе порвав.

— Навіщо? — наче приголомшена, спитала Соня. Недавня зустріч з його матір'ю і сестрою лишила в ній незвичайне враження, хоч самій їй і неясне. Звістку про розрив вислухала вона майже з жахом.

— У мене тепер одна ти,— додав він.— Підемо разом... Я прийшов до тебе. Ми разом прокляті, разом і підемо!

Очі його блищали. "Мов божевільний!" — подумала в свою чергу Соня.

— Куди йти? — злякано спитала вона і мимоволі зробила крок назад.

— Звідки ж я знаю? Знаю тільки, що однією дорогою, напевно знаю,— та й годі. Однакова мета!

Вона дивилась на нього і нічого не розуміла. Вона розуміла тільки, що він до краю, безмірно нещасний.

— Ніхто нічого не зрозуміє з них, якщо ти будеш говорити їм,— провадив він далі,— а я зрозумів. Ти мені потрібна, тому я до тебе й прийшов.

— Не розумію...— прошептала Соня.

— Потім зрозумієш. Хіба ти не те ж вчинила? Ти теж переступила... змогла переступити. Ти на себе руки наклала, ти занапастила життя... своє. Ти могла б жити духом і розумом, а закінчиш на Сінній... Але ти витримати не можеш, і якщо лишишся сама, збожеволієш, як і я. Ти вже й тепер мов божевільна; отже, нам разом іти, однією дорогою! І підемо!

— Навіщо? Навіщо ви так! — промовила Соня, дивно й бунтівливо схвильована його словами. [...]

— Що ж, що ж робити? — істерично плачучи і ламаючи руки, повторювала Соня.

— Що робити? Зламати, що треба, раз назавжди та й годі; і страждання взяти на себе! Що? Не розумієш? Потім зрозумієш... Воля і влада, а головне влада! Над усіма цими тремтячими створіннями і над усім мурашником!.. От мета! Пам'ятай це! Це моє тобі напутнє слово! Може, я з тобою встанне розмовляю. Якщо не прийду завтра, почувеш про все сама, і тоді пригадай ці мої слова. І коли-небудь, потім, з роками, поживши, може й зрозумієш, що вони означали. Якщо ж прийду завтра, то скажу тобі, хто вбив Лизавету. Прощай! [...]

Соня здавна звикла вважати цю кімнату нежилою. А тимчасом, весь цей вечір, коло дверей у пустій кімнаті простояв пан Свидригайлов і, притаївшись, підслухував. Коли Раскольников пішов, він постояв, подумав, пішов навшпиньки у свою кімнату, суміжну з пустою, взяв стілець і тихенько переніс його до самих дверей, що вели у кімнату Соні. Розмова здалася йому цікавою і знаменною і дуже, дуже сподобалась,— так сподобалась, що він і стільця приніс, щоб в майбутньому, хоч і завтра, наприклад, не довелося простояти цілу годину на ногах, а влаштуватися зручніше, щоб уже в усіх відношеннях мати цілковите задоволення.

## V

Коли другого ранку, рівно об одинадцятій годині, Раскольников увійшов в будинок —ї часті, у відділ пристава слідчих справ, і попросив доповісти про себе Порфирію Петровичу, то навіть здивувався, як довго його не приймали: минуло принаймні десять хвилин, поки його покликали. А він гадав, що повинні були б, здається, так одразу на нього й накинутись. Тимчасом він стояв у приймальні, а повз нього ходили туди й сюди люди, яким, здається, ніякого не було до нього діла. В другій кімнаті, схожій на

канцелярію, сиділо й писало кілька писарів, і, видно було, що ніхто з них навіть уявлення не мав, хто і що таке Раскольников. Неспокійним і підозріливим поглядом позирав він навколо, роздивляючись: чи немає часом хоч якогось конвойного, якогось таємного ока, призначеного його стерегти, щоб він, бува, кудись не втік? Та нічого подібного не було: він бачив самі тільки канцелярські, дрібно заклопотані обличчя, потім ще якихось людей, і нікому з них не було до нього ніякого діла: хоч іди він зараз, куди забажає. [...]

Коли Раскольников увійшов, Порфирій Петрович одразу ж причинив за ним двері, і вони лишилися віч-на-віч. Він зустрів свого гостя, здавалося, з найвеселішим і найпривітнішим виглядом, і тільки вже трохи згодом Раскольников, за деякими ознаками, помітив у ньому начебто замішання, мовби його зненацька збили з пантелику або застукали на чомусь дуже приховуваному і потайному.

— А, шановний друже! От і ви... у наших краях...— почав Порфирій, простягнувши йому обидві руки.— Ну, сідайте ж, голубчику! А може, ви не любите, щоб вас називали шановним другом і... голубчиком? За фамільярність, будь ласка, не вважайте... Сюди ось, на диванчик. [...]

— Я вам приніс той папірець... про годинник тобто... ось. Чи так написано, чи знову, може, переписати?

— Що? Папірець? Так, так... Не турбуйтеся, саме так, як треба,— озвався, немовби в поспіху, Порфирій Петрович і, вже сказавши це, взяв папір і переглянув його.— Еге ж, саме так, як треба. Більше нічого й не потрібно,— підтвердив він тією ж скоромовкою і поклав папірець на стіл. Потім, за хвилину, вже говорячи про щось інше, взяв його знову з стола і переклав до себе на бюро.

— Порфирію Петровичу,— почав він рішуче, але з досить помітною роздратованістю,— ви вчора виявили бажання, щоб я прийшов для якогось допиту. (Він особливо зробив наголос на слові допиту). Я прийшов, і коли вам потрібно щось, то питаєте, а ні, то дозвольте вже мені піти. Мені ніколи, у мене справи... Мені треба бути на похороні того самого роздавленого кіньми чиновника, про якого ви., теж знаєте...— додав він, одразу ж розсердившись на себе за цей додаток і ще більше роздратувавшись,— мені все це обридло, чуєте, і давно вже... я почасти через те й хворий був... одно слово,— майже скрикнув він, відчувши, що фраза про хворобу ще більш недоречна,— одно слово, або питаєте мене, або відпустіть зараз же... а коли питати, то не інакше, як за всіма правилами! Інакше не дозволяю; а тому поки що прощайте, бо нам удвох тепер нема чого робити.

— Господи! Та що це ви! Та про що вас питати,— засокотів раптом Порфирій Петрович, тон і весь вигляд його одразу ж змінився, і він враз перестав сміятись,— та не турбуйтеся, будь ласка,— клопотався він, то знову кидаючись на всі боки, то раптом заходжуючись садовити Раскольникова,— ще є час, ще є час, і все це самі дурниці! Я, навпаки, такий радий, що ви нарешті до нас прийшли... Я як гостя вас приймаю. А за цей сміх проклятий ви, голубчику, Родіоне Романовичу, даруйте мені. Родіон Романович? Адже так, здається, вас по батькові?.. Нервова я людина, розсмішили ви

мене дуже дотепністю вашого зауваження; іншим разом, далєбі, затрушуся, мов гумовий, та отак на півгодини... Смішливий такий. З комплекцією моєю навіть паралічу побоююсь. Та сідайте ж, що це ви?.. Прошу вас, голубчику, а то подумаю, що ви розсердились...

Раскольников мовчав, слухав і стежив за ним, усе ще гнівно нахмурившись. Він, проте, сів, але не випускав з рук кашкета. [...]

— Адже ви на юриста готуетесь, Родіоне Романовичу?

— Так, готувався...

— Ну, то от вам, так би мовити, і невеличкий приклад на майбутнє,— тобто не подумайте, що я вас учити насмілюся: адже он ви які статті про злочини друкуєте! Ні, а так, мовляв, як факт, маленький приклад насмілюся навести,— ото ж, коли б вважав я, приміром, що той, або другий, або третій — злочинець, ну навіщо, спитаю я вас, став би я його до часу турбувати, хоча б я й докази проти нього мав? Одного я повинен, наприклад, заарештувати якнайшвидше, а інший же не такого характеру; то чом би й не дозволити йому погуляти по місту, хе-хе-хе! Ні, ви, я бачу, не зовсім розумієте, то я вам ясніше це зображу: коли б посадив я його, наприклад, передчасно, то ж цим я йому, чого доброго, моральну, так би мовити, опору дав би, хе-хе! ви смієтесь? (Раскольников і не думав сміятись: він сидів, міцно стуливши губи, не одводячи свого запаленого погляду від очей Порфирія Петровича). А тим часом це ж так, з деякими суб'єктами особливо, бо люди дуже різні, а практика до всіх однакова. Ви он теперечки кажете: докази; воно правда, що докази, але ж докази, голубчику, з двома кінцями, здебільшого, а я ж слідчий, отже, слабка людина, каюсь: хотілося б слідство, так би мовити, математично ясно подати, хотілося б такий доказ добути, щоб на двічі по два — чотири було подібно. Щоб ним прямо й незаперечне все було доведено! А посади того суб'єкта передчасно — хоч би я був і конче переконаний, що це він,— то я ж, може статися, сам у себе засоби відберу до дальшого його викриття, а чому? А тому, що я йому, так би мовити, певне становище надам, так би мовити, психологічно його улаштую і заспокою, от він і укриється від мене в свою шкаралупу: зрозуміє, нарешті, що він арештант. [...] Та коли б лишив я отакого добродія зовсім самого: не брав би його і не турбував, але щоб знав він щогодини і щохвилини, або принаймні підозрівав, що я все знаю, всю підноготну, і вдень і вночі пильную його, невсипуще його стережу, і щоб відчував він підозріння і страх, то ж, їй-богу, закрутився б, запевняю вас, сам прийшов би, та, чого доброго, ще й зробив би щось, що вже на двічі по два було б подібне', так би мовити, математичний вигляд мало б,— воно ж і приємно.

Раскольников не відповів, він сидів блідий і нерухомий, все так само напружено вдивляючись в обличчя Порфирія.

Наука добра! — думав він, холодіючи.

— Порфирію Петровичу! — проказав він голосно і виразно, хоч ледве стояв на тремтячих ногах,— я, нарешті, бачу ясно, що ви рішуче підозріваєте мене в убивстві тієї старої і її сестри Лизавети. З свого боку заявляю вам, що все це мені давно набридло. Коли ви певні, що маєте право мене законно переслідувати, то переслідуйте;

арештувати, то арештуйте. Але сміятись собі в очі і мучити себе я не дозволю...

Раптом губи його затремтіли, очі запалились люттю, і стриманий досі голос набрав сили.

— Не дозволю! — крикнув він раптом, вдаривши кулаком по столу, — чуєте ви це, Порфирію Петровичу? Не дозволю!

— Ой Господи, та що це знову! — скрикнув, здається, зовсім переляканий, Порфирій Петрович, — голубчику! Родіоне Романовичу! Рідний! Батечку! Та що це з вами?

— Не дозволю! — голосно почав знову Раскольников.

— Батечку, тихше! Адже почують, прибіжать! Ну що ми тоді їм скажемо, подумайте! — прошепотів охоплений жахом Порфирій Петрович, наближаючи своє обличчя до самого обличчя Раскольникова.

— Не дозволю, не дозволю! — машинально повторив Раскольников, але теж зненацька зовсім тихо. Порфирій швидко обернувся і побіг одчинити вікно. [...]

— Одно слово, — впевнено і голосно сказав він, підводячись і трохи відштовхнувшись при цьому Порфирія, — одно слово, я хочу знати: чи визнаєте ви мене остаточно вільним від підозрінь чи ні? Кажіть, Порфи— рію Петровичу, кажіть, рішуче і остаточно, та швидше, зараз!

— Біда та й годі! Ну, й біда ж мені з вами, — вигукнув Порфирій з зовсім веселим, лукавим і анітрохи не збентеженим виглядом. — Та й нащо вам знати, нащо вам так багато знати, коли вас ще й не починали турбувати анітрохи! Адже ви, наче та дитина: дай та подай вогонь в руки! І чого ви так турбуєтесь? Чого самі ви так до нас напрошуєтесь, з якої причини? Га? хе-хе-хе!

— Повторюю вам, — крикнув розлючений Раскольников, — що не можу довше терпіти...

— Чого саме? Невідомості? — перебив Порфирій.

— Не знущайтесь з мене! Я не хочу... Кажу вам, що не хочу! Не можу й не хочу!.. Чуєте! Чуєте! — крикнув Раскольников, стукнувши знову кулаком по столу.

— Та тихше ж, тихше! Почують же! Серйозно попереджаю: побережіть себе. Я не жартую! — промовив пошепки Порфирій, але цього разу в обличчі його вже не було недавнього по-баб'ячому добродушного і зляканого виразу; навпаки, тепер він прямо наказував, суворо насупивши брови і мовби разом відкидаючи машкару з таємниць і двозначностей. Але це було тільки на мить. Спантичений спочатку Раскольников раптом впав у справжню несамовитість; та дивно: він знову послуухався наказу говорити тихше, хоч і був у найвищому пароксизмі люті.

— Я не дозволю себе мучити! — зашептав він раптом, як і недавно, з болем і ненавистю вмиль усвідомлюючи, що не може не скоритись наказові, і розлютовуючись від цієї думки ще більше, — заарештуйте мене, обшукайте мене, але ж дійте за всіма правилами, а не грайтеся зі мною! Не смійте!..

— Та не турбуйтеся ви про форму, — перебив Порфирій з тією ж лукавою усмішкою і начебто навіть з насолодою милуючись Раскольниковим, — я вас, голубчику, запросив

тепер по-домашньому, зовсім по-дружньому!

— Не хочу я вашої дружби і плюю на неї! Чуєте ви? І от вам: беру кашкет і йду. Ану, що тепер скажеш, коли маєш намір заарештувати?

Він схопив кашкет і рушив до дверей.

— А сюрпризик хіба не хочете подивитись? — захихотів Порфирій, знову беручи його вище ліктя і зупиняючи біля порога. Він ставав дедалі веселіший і грайливіший, що остаточно позбавляло Раскольникову будь— якого самовладання.

— Який сюрпризик? що таке? — спитав він, раптом спиняючись і злякано дивлячись на Порфирія.

— Сюрпризик, ось тут, за дверима в мене сидить, хе-хе-хе! (Він показав пальцем на замкнені двері в перегородці, що вели в його казенну квартиру).— Я навіть замкнув, щоб не втік.

— Що таке? де? що?...— Раскольников підійшов був до дверей і хотів відчинити, але вони були замкнені.

— Замкнено, ось і ключ!

І справді, він витяг з кишені і показав йому ключ.

— Брешеш ти все! — закричав Раскольников, уже не стримуючись,— брешеш, полішинель проклятий! — і кинувся на Порфирія, який метнувся до виходу, хоч і трохи не злякався.

— Я все, все розумію! — підскочив до нього Раскольников.— Ти брешеш і дратуєш мене, щоб я себе виказав...

— Та вже більше й не можна себе виказати, голубчику, Родіоне Романовичу! Адже ви шаленіти почали. Не кричіть, бо я людей покличу.

— Брешеш, нічого не буде! Клич людей. Ти знав, що я хворий, і роздратувати мене хотів до шалу, щоб я себе виказав, от який твій намір! Ні, ти факти давай! Я все зрозумів! У тебе фактів немає, у тебе самі тільки мізерні, незначні догадки замьотовські!.. Ти знав мій характер, до шалу мене довести хотів, а потім приголомшити раптом попами та депутатами... Ти їх чекаєш, га? Чого чекаєш? Давай сюди!

— Ну, які тут депутати, голубчику! Приверзеться ж людині! Та як же тут за формою діяти, як ви кажете, діла ви, рідний мій, не знаєте... А форма не втече, самі побачите!..— бурмотів Порфирій, прислухаючись до дверей.

Справді, в цей час біля самих дверей в другій кімнаті почувся якісь гомін.

— А, йдуть! — скрикнув Раскольников,— ти за ними послав!..Ти їх чекав!.. Ти розраховував... Ну, давай сюди всіх: депутатів, свідків, що хочеш... давай! Я готовий, готовий!

Але тут сталося щось дивне, настільки несподіване при звичайному ході речей, що вже, звичайно, ні Раскольников, ні Порфирій Петрович такої розв'язки не могли передбачити.

## VI

Вже потім, коли Раскольников згадував про цю подію, все поставало в його пам'яті



в такому вигляді:

Гомін, що почувся за дверима, раптом збільшився, і двері трохи прочинилися.

— Що там? — крикнув з досадою Порфирій Петрович. — Я ж попередив...

Якусь мить ніхто не відповідав, але чути було, що за дверима товпилися кілька чоловік і начебто когось відштовхували.

— Та що там таке? — стривожено повторив Порфирій Петрович.

— Арештанта привели, Миколая, — озвався чийсь голос.

— Не треба! Геть! Почекай!.. Чого він сюди заліз! Що за непорядок! — закричав Порфирій, кидаючись до дверей.

— Та він... — почав був знову той самий голос і враз осікся. Секунди зо дві, не більше, тривала справжня боротьба; потім раптом начебто хтось когось з силою відштовхнув, і якийсь дуже блідий юнак ступив прямо в кабінет Порфирія Петровича.

Вигляд того юнака з першого погляду був дуже чудний. Він дивився просто перед собою, але начебто нікого не бачив. В очах його блискала рішимість, але водночас смертельна блідість вкривала його обличчя, наче його привели на страту. Зовсім побілілі губи злегка здригалися.

Він був дуже молодий, одягнений по-простому, середній на зріст, худорлявий, з волоссям, остриженим кружальцем, з тонкими, мовби сухими рисами обличчя. Той, кого він відштовхнув коло дверей, одразу ж кинувся за ним у кімнату і встиг схопити його за плече: це був конвойний; але Миколай смикнув руку і знову вирвався від нього.

У дверях збилось кілька цікавих. Дехто з них хотів увійти. Все описане сталося в якусь мить.

— Геть, рано ще! Почекай, поки покличуть!.. Нащо його передчасно привели? — бурмотів надзвичайно роздосадуваний, мовби спантеличений Порфирій Петрович. Але Миколай раптом став на коліна.

— Чого тобі? — крикнув Порфирій здивовано.

— Винен! Мій гріх! Я вбивця! — раптом проказав Миколай, трохи мовби задихано, але досить голосно.

Якийсь час тривала мовчанка, всі наче остовпіли; навіть конвойний відсахнувся і вже не підходив до Миколая, а позадкував машинально до дверей і став там нерухомо.

— Що таке? — скрикнув Порфирій Петрович, виходячи з раптового заціпеніння.

— Я... убивця... — повторив Миколай, помовчавши трохи.

— Як... ти... Як... Кого ти вбив? Порфирій Петрович, видимо, розгубився. Миколай знову помовчав трохи.

— Альону Іванівну і сестрицю їхню Лизавету Іванівну, я... вбив... сокирою. Затьмарення найшло... — додав він раптом і знову замовк. Він усе не підводився з колін.

Порфирій Петрович якусь мить стояв, мовби роздумуючи, потім враз отямився і замахав руками на непроханих свідків. Ті вмить подалися назад, і двері зачинились. Потім він глянув на Раскольника, який стояв у кутку, дико дивлячись на Миколая, рушив був до нього, але одразу ж спинився, глянув знову на нього, перевів погляд на Миколая, потім знову на Раскольника, далі ще раз на Миколая і раптом, наче

вжалений якоюсь думкою, знову напустився на Миколая.

— Ти мені чого з своїм затьмаренням наперед вириваєшся? — крикнув він на нього майже із злістю.— Я тебе ще не питав: находило що на тебе чи ні... кажи: ти вбив?

— Я вбивця... признаюся...— відповів Миколай.

— Е-ех! Чим ти вбив?

— Сокирою. Припас.

— Ач, квапиться! Сам?

Миколай не зрозумів запитання.

— Сам убив?

— Сам. А Митька не винен і до всього того не причетний.

— Та не поспішай ти з Митькою твоїм! Е-ех!.. Як же ти, ну, як же ти з сходів тоді збіг? Адже двірники вас обох зустріли?

— Це я тоді... щоб очі відвести... біг з Митькою,— поквапливо, наче заздалегідь приготувався, відповів Миколай.

— Ну, так воно і є! — злісно крикнув Порфирій,— не свої слова говорить! — пробурмотів він, мовби сам до себе. І раптом погляд його знову впав на Раскольников.

Він так захопився з Миколаєм, що на якусь мить навіть забув про Расколькова. Тепер же раптом опам'ятався, навіть схвилювався.

— Родіоне Романовичу, голубчику! Пробачте,— кинувся він до нього,— так же не можна; прошу вас... вам тут нема чого... я й сам... бачите, які сюрпризи! Прощу вас!..

І, взявши його за руку, він показав йому на двері.

— Ви, здається, цього не сподівались? — промовив Раскольников, який, звичайно, нічого ще не розумів ясно, але вже встиг значно заспокоїтись.

— Та й ви, голубе, не сподівались. Ач, ручка як он труситься, хе-хе!

— Та й ви труситесь, Порфирію Петровичу.

— І я трушуся; не сподівався ж!

Вони вже стояли на дверях. Порфирій нетерпляче чекав, щоб Раскольников пішов.

— А сюрпризик отой так і не покажете? — промовив раптом Раскольников.

— Говорить, а в самого он ще зубки в роті один об одний клацають, хе-хе! Іронічна ви людина! Ну, то до побачення.

— По-моєму, то прощайте!

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — пробурмотів Порфирій з якоюсь кривою посмішкою.

Проходячи через канцелярію, Раскольников помітив, що багато хто на нього пильно подивився. В прихожій, у натовпі, він встиг розглядіти обох двірників з того будинку, яких він тоді вночі кликав з собою до квартального. Вони стояли і чогось чекали. Та тільки він вийшов на сходи, аж раптом знову почув за собою голос Порфирія Петровича. Обернувшись, він побачив, що той, засапавшись, доганяв його.

— Одне слівце, Родіоне Романовичу; там відносно всього цього іншого як Бог дасть, а все-таки за формою дещо доведеться спитати... Отже, ми ще побачимось, отак!

І Порфирій спинився перед ним з посмішкою.

— Отак! — проказав він ще раз.

Здавалося, що йому ще щось хотілося сказати, та якось не вимовлялося.

— А ви мене, Порфирію Петровичу, вибачте відносно того, що сталося оце... я погарячився,— почав було Раскольников, який уже зовсім підбадьорився, аж до непереборного бажання похизуватись.

— Нічого, нічого,— майже радісно підхопив Порфирій.— Та я й сам... Уїдливій характер у мене, каюсь, каюсь! Та от ми зустрінемося. Якщо Бог дасть, то й скоро, скоро зустрінемося!

— І остаточно пізнаєм один одного? — підхопив Раскольников.

— І остаточно пізнаєм один одного,— підтримав Порфирій Петрович і, примружившись, дуже серйозно подивився на нього.— А тепер на іменини?

— На Похорон.

— Чи то пак, на похорон! Здоров'я ж своє бережіть, здоров'я...

— А я вже й не знаю, чого вам побажати з свого боку! — сказав Раскольников, вже спускаючись сходами, але раптом знову обернувшись до Порфирія,— побажав би більших успіхів, але ж бачите, яка ваша посада кумедна! [...]

Раскольников пішов просто додому. Він був такий спантеличений, що, прийшовши додому і кинувшись на диван, з чверть години тільки відпочивав і намагався хоч трохи зібратися з думками. Про Миколая він і не брався міркувати: він відчував, що вражений; що в признанні Миколая є щось непоясненне, дивне, чого йому не збагнути нізащо. [...]

Тільки-но він хотів відчинити двері, аж вони зненацька почали прочинятись самі. Він задрижав і одскочив назад. Двері відчинялися повільно й тихо, і раптом перед ним з'явився — вчорашній незнайомиць з-під землі.

Незнайомий спинився коло порога, подивився мовчки на Раскольникова і ступив у кімнату. Він був такий же, як і вчора, така ж фігура, так само одягнений, але в обличчі і погляді його сталася велика зміна: він дивився тепер якось зажурено і, постоявши трохи, глибоко зітхнув. Не вистачало тільки, щоб він підніс при цьому долоню "до щоки, а голову схилив набік, щоб уже зовсім скидатись на бабу.

— Чого вам? — спитав помертвілий Раскольников. Незнайомий помовчав і зненацька низько, мало не до землі, вклонився йому. Принаймні доторкнувся до підлоги пальцем правої руки.

— Що таке? — скрикнув Раскольников.

— Винен,— тихо промовив незнайомий.

— В чому?

— У злобних думках.

Вони дивились один на одного.

— Прикро зробилося. Коли ви ото приходили тоді, може, напідпитку, і двірників у квартал кликали та про кров розпитували, прикро мені зробилося, що даремно полишили це і за п'яного вас вважали. І так прикро, що сну позбувся. А що запам'ятали тоді адресу, то ми вчора сюди й приходили і питали...

— Хто приходив? — перебив Раскольников, раптом починаючи пригадувати.

— Я, тобто, вас скривдив.

— То ви з того будинку?

— Та я ж там, тоді ж коло воріт з ними стояв, чи забули? Ми й майстерню свою там держимо, здавна. Кушніри ми, міщани, на дому працюємо... дуже вже прикро зробилось...

І раптом Раскольникову виразно пригадалася вся сцена того вечора коло воріт; він згадав, що, крім двірників, там стояло тоді ще кілька чоловік, стояли й жінки. Він пригадав один голос — хтось пропонував вести його просто у квартал. Обличчя того, що говорив це, не міг він пригадати і навіть тепер не пізнавав, але він пам'ятав, як навіть щось відповів йому тоді, обернувся до нього...

Так он, значить, чим завершився весь цей вчорашній жах. Найстрашніше було подумати, що він справді мало не загинув, мало не занапастив себе через таку незначну обставину. Отже, крім найму квартири і розмов про кров, цей міщанин нічого не може розповісти. Отже, і у Порфирія теж немає нічого, нічого, крім того марення, ніяких фактів, крім психології, яка з двома кінцями, нічого ґрунтового. Отже, якщо не впливе більше ніяких фактів (а вони не повинні вже більше впливати, не повинні, не повинні), то... то що ж можуть з ним зробити? Чим же можуть його викрити остаточно, хоч і заарештують? І, отже, Порфирій тільки тепер, тільки оце зараз довідався про квартиру, а досі й не знав.

— Це ви сказали сьогодні Порфирію... що я приходив? — скрикнув він, вражений раптовим здогадом.

— Якому Порфирію?

— Приставу слідчих справ.

— Я сказав. Двірники не пішли тоді, я й пішов.

— Сьогодні?

— Перед вами за хвилику був. І все чув, все, як він вас мучив.

— Де? Що? Коли?

— Та там-таки, у нього за перегородкою, весь час просидів.

— Як? То це ви й були сюрприз? Та як це могло статися? Скажіть, будь ласка!

— Коли побачив я ото,— почав міщанин,— що двірники з моєї намови йти не хочуть, бо, кажуть, уже пізно, і, чого доброго, ще розгнівається, що зразу ж не прийшли, прикро мені зробилося, і сну позбувся, і почав розпитуватись. А розпитавшись вчора, сьогодні й пішов. Уперше прийшов — його не було. Годину переогодом прийшов — не прийняли, а втретє прийшов — допустили. Почав я йому докладати все, як було, і почав він по кімнаті стрибати, і все себе в груди кулаком бив: "Що ви, каже, зі мною, розбишаки, робите? Коли б знав я таке, його б з конвоєм сюди до мене привели!" Потім вибіг, когось покликав і почав з ним в кутку говорити, а далі знову до мене і почав розпитувати та лаяти. І довго докоряв; а доповів я йому про все: і те, як на мої вчорашні слова нічого ви не посміли мені відповісти, і що ви мене не пізнали, і почав він тут знову бігати, і все бив себе в груди, і гнівався, і бігав, а коли сказали йому, що

ви прийшли,— ну, каже, лізь за перегородку, сиди поки що, не ворущись, що б там ти не почув, і стілець мені туди сам приніс і мене замкнув; може, каже, я тебе й покличу. А як привели Миколая, тут він мене, після вас, і вивів: я тебе ще, каже, викличу, і ще допитуватиму...

— А Миколая при тобі допитував?

— Коли вас вивів, і мене зразу ж вивів, а Миколая допитувати почав.

Міщанин спинився і раптом знову вклонився, торкнувшись пальцем підлоги.

— За обмову і за злобу мою простіть.

— Бог простить,— відповів Раскольников, і як тільки проказав це, міщанин ще раз вклонився йому, але вже не до землі, хоч і низько, повільно повернувся і вийшов з кімнати. "Усе з двома кінцями, тепер усе з двома кінцями",— твердив Раскольников і бадьоріший, ніж будь-коли, вийшов з кімнати.

"Тепер ми ще поборемось",— із злісною усмішкою промовив він, ідучи сходами. Злостився ж він на самого себе; він з презирством і соромом згадував про свою "малодушність".

Частина п'ята

I

Ранок, що настав після вирішальної для Петра Петровича розмови з Дунечкою і Пульхерією Олександрівною, подіав протверезне і на Петра Петровича. Хоч як це й було йому неприємно, він змушений був мало— помалу визнати за факт, і за факт неповоротний, те, що ще вчора здавалося йому подією майже фантастичною, такою, яка хоч і сталася, та все ж таки насправді начебто неможлива. Чорний змії ужаленого самолюбства цілу ніч ссав йому серце. Вставши з ліжка, Петро Петрович зараз же подивився в дзеркало. Він побоювався, чи не розлилася часом у нього за ніч жовч? Проте щодо цього все було поки що благополучно, і, подивившись на своє благородне, біле і трошки ожиріле останнім часом обличчя, Петро Петрович навіть на якусь мить утішився, в цілковитому переконанні, що він знайде собі наречену десь в іншому місці, та, може статися, ще й кращу; але одразу ж схаменувся і сердито плюнув набік, чим викликав мовчазну, але саркастичну посмішку у молодого свого приятеля і сусіда по кімнаті Андрія Семеновича Лебезятникова. [...]

Андрій Семенович сидів чомусь увесь той ранок дома. З цим добродієм у Петра Петровича встановилися якісь дивні стосунки, а проте, це було почасти й природно: Петро Петрович зневажав і ненавидів його навіть над міру, майже з того самого дня, відколи у нього оселився, але водночас начебто трохи побоювався його. Приїхавши в Петербург, він зупинився у нього не через саму тільки скаредність і бажання зекономити, хоч це й було майже головною причиною, але була тут й інша причина. Ще в провінції чув він про Андрія Семеновича, колишнього свого вихованця, що це один з найпередовіших молодих прогресистів і навіть що він відіграє неабияку роль у певних цікавих гуртках, про які було багато розмов. Це вразило Петра Петровича. [...]

Цей Андрій Семенович десь служив, був хирлявий і золотушний чоловік, малий на

зріст і на диво білявий, з бакенбардами-котлетками, якими він дуже пишався. Крім того, у нього завжди боліли очі. [...]

## II

Важко було б точно назвати причини, внаслідок яких в хворій голові Катерини Іванівни зародилася ідея цих безглузвих поминок. Дійсно, на них було витрачено мало не десять карбованців з двадцяти з лишком, одержаних від Раскольникового, власне, на похорон Мармеладова. Можливо, Катерина Іванівна вважала себе зобов'язаною перед небіжчиком вшанувати його пам'ять "як годиться", щоб знали всі жильці, а надто Амалія Іванівна, що він був "не тільки зовсім не гірший за них, а, може, ще й багато кращий" і що ніхто з них не має права перед ним "кирпу гнути". Може, тут найбільше дала себе взнаки та особлива гордість бідноти, внаслідок якої при деяких громадських обрядах, обов'язкових в нашому побуті для всіх і кожного, багато бідняків пнуться з останніх сил і витрачають останні заощаджені копійки, щоб тільки було "не гірш як у людей" і щоб "не осудили" їх як-небудь оті люди! Дуже ймовірно і те, що Катерині Іванівні захотілося, саме в цьому випадку, саме цього разу, коли від неї, здавалося б, усі на світі одцурались, показати всім цим "нікчемним і паскудним жильцям", що вона не тільки "вміє жити і вміє приймати", але що зовсім навіть не для такої долі і була вихована, а вихована була в "благородному, можна навіть сказати, в аристократичному полковницькому домі", і вже зовсім не до того готувалася, щоб самій замітати підлогу і прати вночі дитяче лахміття. Ці пароксизми гордості та пихи знаходять іноді й на дуже бідних і затурканих людей і часом обертаються у них в дратівливу, нестримну потребу. А Катерина Іванівна була, крім того, і не з затурканих: її можна було зовсім вбити обставинами, але затуркати її морально, тобто залякати і підкорити собі її волю, не можна було. Крім того, Сонечка дуже слушно про неї говорила, що в неї в голові плутається. Рішуче і остаточно цього ще, правда, не можна було сказати, але дійсно останнім часом, протягом всього останнього року, її бідна голова надто змучилася, щоб розум хоч почасти не потьмарився. Сильний розвиток сухот, як кажуть медики, теж сприяє ушкодженню розумових здібностей.

Вин у множині і різноманітних сортів не було, мадери теж: це було перебільшено, але вино було. Були горілка, ром і ліссабонське, все найнижчої якості, але всього в достатній кількості. З їстівного, крім куті, було три-чотири страви (між іншим і млинці), все приготоване в Амалії Іванівни, та крім того ставили разом два самовари для передбачуваних після обіду чаю і пуншу. [...] Ще одна неприємність теж почасти сприяла роздратуванню Катерини Іванівни: коли ховали небіжчика, з жильців, яких кликали на похорон, крім ляшка, що встиг-таки забігти і н? кладовище, майже нікого не було; на поминки ж, тобто до закуски, зішлись тільки найменш значні, бідніші, багато хто з них в непристойному навіть вигляді, так, погань якась. А ті ж, хто визначніший і солідніший, ті всі, мов навмисно, наче змовившись, не прийшли. Петро Петрович Лужин, наприклад, можна сказати, найсолідніший з усіх жильців, не прийшов.

Одно слово, прийшли тільки: ляшок, потім якийсь плюгавенький канцелярист, що

завжди мовчав, у заяложеному фракку, вугруватий і з гидким запахом; потім ще якийсь глухий і майже зовсім сліпий дідок, що колись служив в якомусь поштамті і якого хтось вже хтозна-відколи і не знати нащо утримував в Амалії Іванівни. З'явився також один п'яний відставний поручик, насправді провіантський чиновник, що дуже непристойно і гучно реготав, і, "уявіть собі", прийшов без жилета! [...]

Раскольников увійшов майже в той самий час, коли повернулися з кладовища. Катерина Іванівна дуже зраділа йому, по-перше, тому, що він був єдиний "освічений гість" з усіх гостей, і, "як відомо, готувався через два роки зайняти в тутешньому університеті професорську кафедру", а по— друге, тому, що він одразу ж і шанобливо попросив у неї вибачення за те, що, всупереч своєму бажанню, не міг бути на охороні.[...]

### III

На порозі кімнати раптом з'явився Петро Петрович Лужин. Він стояв і суворо й уважливо оглядав усю компанію. [...]

Обійшовши бочком Катерину Іванівну, попрямував у протилежний куток, де була Соня.

Катерина Іванівна як стояла, так і залишилася на місці, мов громом прибита. Вона не в силі була зрозуміти, як міг Петро Петрович зректися хліба-солі її татуся. Вигадавши раз цю хліб-сіль, вона вже свято в неї сама вірила. Вразив її і діловий, сухий, повний навіть якоїсь зневажливої погрози тон Петра Петровича. Та й усі якось поступово притихли, коли він з'явився. Крім того, що цей "діловий і серйозний" чоловік занадто вже не підходив до усієї цієї компанії, було видно, що він прийшов з якимсь важливим наміром, що, певно, якась надзвичайна причина привела його в таку компанію і що, виходить, зараз щось трапиться, щось буде. Раскольников, який стояв коло Соні, відступився, щоб пропустити його; Петро Петрович, здавалося, зовсім його не помітив. Незабаром на порозі з'явився і Лебезятников; в кімнату він не увійшов, а спинився тяж з якоюсь особливою цікавістю, майже з подивом; прислухався, але, здавалося, довго чогось не міг збагнути.

— Пробачте, що я, може, невчасно, але справа досить важлива,— промовив Петро Петрович якось взагалі і не звертаючись ні до кого особливо; — я навіть і радий на людях. Амаліє Іванівно, прошу вас уклінно, як хазяйку квартири, звернути особливу увагу на мою дальшу розмову з Софією Іванівною. Софіє Іванівно,— провадив він далі, звертаючись безпосередньо до страшенно збентеженої і вже наперед зляканої Соні,— з стола мого, в кімнаті друга мого, Андрія Семеновича Лебезятникова, зараз же слідом за відвіданням вашим, зник державний кредитний білет вартістю в сто карбованців, що належав мені. Коли, може, вам якимсь чином відомо і ви скажете нам, де він є тепер, то запевняю вас словом честі і беру всіх у свідки, що справа на тому й скінчиться. В противному ж разі %мушений буду вдатися до заходів вельми серйозних, тоді... нарікайте вже на себе!

Цілковита тиша запанувала в кімнаті. Навіть діти, що плакали перед тим, затихли. Соня стояла бліда, як мрець, дивилася на Лужина і нічого не могла відповісти. Вона

начебто ще й не розуміла. Минула якась хвилина.

— Ну, то що ж? — спитав Лужин, пильно дивлячись на неї.

— Я не знаю... Я нічого не знаю... — тихим голосом промовила нарешті Соня.

— Ні? Не знаєте? — перепитав Лужин і ще трохи помовчав. — Подумайте, мадемуазель, — почав він суворо, але все ще начебто умовляючи, — обміркуйте, я згоден дати вам ще час, щоб ви все як слід зміркували. Але ж бачите: коли б я не був такий упевнений, то вже, зрозуміла річ, при своїй досвідченості, не рискнув би так прямо вас обвинуватити; бо за подібне, пряме й прилюдне, але неправдиве або навіть тільки помилкове звинувачення, я, деякою мірою, сам відповідаю. Я ж знаю це. Сьогодні вранці я розміняв, для своїх потреб, кілька п'ятипроцентних білетів, на суму, номінально, в три тисячі карбованців. Розрахунок у мене записаний в бумажнику. Прийшовши додому, я, — свідок тому Андрій Семенович, — почав лічити гроші і, налічивши дві тисячі триста карбованців, поклав їх в бумажник, а бумажник у бокову кишеню сюртука. На столі лишалося близько п'ятисот карбованців кредитними білетами, і між ними три білети, по сто карбованців кожний. Саме тоді завітали ви (на моє запрошення) — і весь час, поки були у мене, мали надзвичайно збентежений вигляд, навіть тричі, серед розмови, вставляли і поспішали чомусь піти, хоч розмова наша ще не була скінчена. Андрій Семенович може все це засвідчити. Певно, ви самі, мадемуазель, не відмовитесь підтвердити і заявити, що я кликав вас через Андрія Семеновича, виключно для того тільки, щоб переговорити з вами про сирітське і безпорадне становище вашої родички, Катерини Іванівни (до якої я не міг прийти на поминки), і про те, як би добре було влаштувати на її користь щось подібне до підписки, лотереї абощо. Ви мені дякували і навіть заплакали (я розповідаю все так, як було, щоб, по-перше, нагадати вам, а по-друге, показати вам, що з пам'яті моєї не стерлася жодна дрібниця). Потім я взяв з стола кредитний білет в десять карбованців і дав вам від свого імені, для вашої родички, як мою посильну допомогу. Все це бачив Андрій Семенович. Потім я вас провів до дверей, — все ще так само, як і до того, збентежену, — після чого залишився наодинці з Андрієм Семеновичем, поговорив з ним хвилин з десять, потім Андрій Семенович вийшов, я ж знову повернувся до стола, до грошей, що лежали на ньому, щоб, перелічивши їх, покласти, як і мав намір перед тим, окремо. На подив мій, одного білета в сто карбованців в числі інших я не знайшов. Прошу ж тепер розміркувати: запідозрити Андрія Семеновича я вже ніяк не можу; навіть думки такої соромлюсь. Помилитись у лічбі я теж не міг, бо за хвилину перед вашим приходом, перелічивши все, я переконався, що підсумок правильний. Згодьтесь самі, що, пригадуючи ваше збентеження, те, як ви поспішали піти, як і те, що ви тримали руки якийсь час на столі; взявши, нарешті, до уваги громадський стан ваш і зв'язані з ним звички, я, так би мовити, з жахом і навіть проти своєї волі змушений був спинитися на підозрінні, — звичайно, тяжкому, але — справедливому! Додам і скажу ще раз, що, незважаючи на всю мою очевидну впевненість, розумію, що все-таки в теперішньому обвинуваченні моєму є деякий для мене ризик. Але, як бачите, я не можу мовчати; я протестую і скажу вам через що: єдино, добродійко, єдино через найчорнішу



невдячність вашу! Як же так? Я ж вас запрошую в інтересах бідної родички вашої, я ж даю вам посильне подаяння моє в десять карбованців, а ви ж, тут-таки, одразу ж, відплачуєте мені за все це отаким вчинком! Ні, це дуже недобре! Тут потрібна наука. Подумайте ж гарненько, а крім того, як справжній друг ваш, прошу вас (бо кращого друга не може бути у вас зараз), схаменіться! Інакше буду неблаганний! Йу, то як?

— Я нічого не брала у вас,— прошептала, охоплена жахом, Соня,— ви дали мені десять карбованців, ось візьміть їх.— Соня дістала з кишені хусточку, відшукала вузлик, розв'язала його, витягла кредитку і подала Лужину.

— А про інші сто карбованців ви так і не признаєтесь? — з докором, настійливо вів той, не беручи білета.

Соня оглянулась кругом. У всіх були такі жахливі, суворі, насмішкуваті, злі обличчя. Вона глянула на Раскольникову... той стояв біля стіни, схрестивши руки, і вогненным поглядом дивився на неї.

— О Господи! — вихопилось у Соні.

— Амаліє Іванівно, треба буде повідомити поліцію, а тому, прошу вас уклінно, пошліть поки що по двірника,— тихо і навіть ласкаво проказав Лужин.

— Я так і знав, що вона вкрав! — сплеснула руками Амалія Іванівна.

— Ви так і знали? — підхопив Лужин,— виходить, уже й раніше мали якісь підстави робити такий висновок. Прошу вас, шановна Амаліє Іванівно, запам'ятати слова ваші, а втім, це було сказано при свідках.

Всі загомоніли, заворушилися.

— Я-ак! — скрикнула раптом, опам'ятавшись, Катерина Іванівна і, наче з цепу зірвавшись, метнулася до Лужина.—Як! Ви її в крадіжці обвинувачуєте? Це Соню? Ах, негідники, негідники! — і кинувшись до Соні, вона, наче лещатами, обхопила її висхлими руками.

— Соню! Як ти сміла прийняти від нього десять карбованців! О, нерозумна! Дай сюди! Дай зараз ці десять карбованців — от!

І, вихопивши у Соні кредитку, Катерина Іванівна зібгала її в руках і, розмахнувшись, кинула її просто в обличчя Лужину. Кредитка влучила йому в око і відскочила на підлогу. Амалія Іванівна кинулася піднімати гроші. Петро Петрович розсердився.

— Спиніть цю божевільну! — закричав він. На дверях в ту мить поруч з Лебезятниковим з'явилося іще кілька осіб, між якими були і обидві приїжджі дами.

— Як! Божевільну? Це я божевільна? Дурень! — вискнула Катерина Іванівна.— Сам ти божевільний, крючок судовий, негідник. Соня, Соня візьме у нього гроші! Це Соня злодійка! Та вона ще тобі дасть, дурню! — І Катерина Іванівна істерично зареготала.— Чи бачили ви дурня? — зверталася вона на всі боки, показуючи всім на Лужина.— Як! І ти теж? — побачила вона хазяйку,— то й ти туди ж, ковбаснице, потверджуєш, що вона "вкрав", паскудна ти прусська куряча нога в криноліні! Ах ви! Ах ви! Та вона ж і з кімнати не виходила і, як прийшла від тебе, падлюки, зразу ж поруч Родіона Романовича й сіла!.. Обшукайте її! Коли вона нікуди не виходила, то й гроші повинні

бути при ній! Шукай же, шукай, шукай! Тільки коли ти не знайдеш, то вже вибачай, голубе, відповіси! До государя, до государя, до самого царя побіжу милосердного, в ноги впаду, зараз же, сьогодні ж! я — сирота! Мене пустять! Ти думаєш, не пустять? Брешеш, дійду! Дійду-у! Це ти на те, що вона тиха, покладався? Ти на це понадіявся? Та я, брат, зате не з тих, хто мовчить! Зірвешся! Шукай же! Шукай, шукай, ну, шукай!!!

І Катерина Іванівна, не тямлячи себе, сіпала Лужина, тягла його до Соні.

— Я готовий і відповідаю... але вгамуйтеся, добродійко, вгамуйтеся! Я дуже добре вже бачу, з яких ви!.. Це... це... це що таке? — бурмотів Лужин,— це треба при поліції... хоч, правда, і тепер свідків цілком досить... Я готовий... Але ж чоловічі це не зовсім зручно... зважаючи на її стать... Коли б з допомогою Амалії Іванівни... хоч, проте, так діло, не робиться... Як же так?

— Кого хочете! Хай хто хоче, той і обшукує! — кричала Катерина Іванівна.— Соню, виверни їм кишені! Ось, ось! Дивись, недолюдку, ось порожня, тут хусточка лежала, кишеня порожня, бачиш! Ось друга кишеня, ось, ось! Бачиш! Бачиш!

І Катерина Іванівна не те що вивернула, а так і вихопила обидві кишені, одну за одною Але з другої, правої кишені раптом вискочила кредитка і, описавши в повітрі параболу, впала до ніг Лужина. Це всі бачили; дехто навіть скрикнув. Петро Петрович нагнувся, взяв кредитку двома пальцями з підлоги, підніс вгору, щоб всі бачили, і розгорнув. Це був кредитний білет на сто карбованців, складений увосьмеро. Петро Петрович поводив навкруги своєю рукою, показуючи всім білет.

— Злодійка! Геть з квартир! Поліп, поліп! — зарепетувала Амалія Іванівна,— їх треба Сибір прогнав! Геть!

З усіх боків залунали вигуки. Раскольников мовчав, не зводячи очей з Соні, зрідка поглядаючи і на Лужина. Соня стояла на тому ж місці, мов не своя: вона навіть майже не була й здивована.

Раптом вона вся зробилася червона, скрикнула й закрила обличчя руками.

— Ні, це не я! Я не брала! Я не знаю! — заголосила вона, і крик її крав серце. Вона кинулася до Катерини Іванівни, а та схопила її і міцно пригорнула до себе, мовби грудьми наміряючись захистити від усіх.

— Соню! Соню! Я не вірю! Бачиш, я не вірю! — кричала (незважаючи на всю очевидність) Катерина Іванівна, колишучи її в своїх руках, мов дитину, цілуючи її раз у раз, хапаючи її руки і так і всмоктуючись в них поцілунками.— Щоб ти та взяла! Та що це за дурні люди! О Господи! Дурні ви, дурні,— кричала вона, звертаючись до всіх,— та ви ще не знаєте, не знаєте, яке це серце, яка це дівчина! Вона візьме, вона! Та вона свою останню сорочку скине, продасть, боса піде, а вам віддасть, коли вам треба буде, от вона яка! Вона он і жовтий білет взяла через те, що мої ж діти з голоду пухли, себе за нас продала!.. Ой небіжчику, небіжчику! Ой небіжчику, небіжчику! Бачиш? Бачиш? Ось тобі поминки! Господи! Та захистіть же її, чого ж ви стоїте всі! Родіоне Романовичу! Ви ж чому не заступитесь? Ви теж вірите, чи що? Мізинця ви її не варті, всі, всі, всі, всі! Господи! Та захисти ж, нарешті!

Плач сердешної, сухотної, беззахисної Катерини Іванівни справив, здавалося,

сильне враження на присутніх. Тут було стільки жалісного, стільки стражденного в цьому скривленому болем, схудлому сухотному обличчі, в цих зсохлих, засмаглих, покусаних губах, в цьому хрипко скрикуючому голосі, в цьому голосному плачу, схожому на плач дитини, в цьому довірливому, дитинячому і разом з тим розпачливому благанні захистити, що, здавалося, всі пожаліли сердешну. Принаймні Петро Петрович зараз же пожалів:

— Добродійко! Добродійко! — вигукнув він, набравши значливого вигляду, — до вас цей факт не стосується! Ніхто не насмілиться вас обвинуватити в намірі чи в змові, тим більше, що ви ж і знайшли, вивернувши кишені: отже, нічого не передбачали. Вельми й вельми готовий співчувати, якщо, так би мовити, злидні спонукали і Софію Семенівну, але чому ж, мадемуазель, ви не хотіли признатись? Ганьби убоялися? Перший крок? Розгубились, може? Річ зрозуміла; цілком зрозуміла... Але ж нащо було пускатися на таке! Панове! — звернувся він до всіх присутніх, — панове! Жаліючи і, так би мовити, співчуючи, я, далебі, готовий простити, навіть тепер, незважаючи на все те образливе для себе, що я почув тут. Хай же буде вам, мадемуазель, оцей сором наукою на майбутнє, — звернувся він до Соні, — а я далі вже ні до яких заходів не вдаватимусь, хай уже буде так, не даватиму цьому ходу.

Петро Петрович скося подивився на Раскольника. Погляди їх зустрілися. Палаючий погляд Раскольника, здавалося, спопелить його. Тимчасом Катерина Іванівна вже наче нічого не чула: вона пригортала і цілувала Соню, мов несамовита. Діти теж обнімали з усіх боків Соню своїми рученятами, а Поленька, — яка хоч і не зовсім розуміла, в чому річ, — так і обливалася слізьми, надриваючись від ридань і сховавши своє розпухле від плачу гарненьке лйчко на Сониному плечі.

— Як це підло! — пролунав несподівано від порога гучний голос.

Петро Петрович швидко оглянувся.

— Яка підлота! — повторив Лебезятников, пильно дивлячись йому в очі.

Петро Петрович навіть ніби здригнувся. Це помітили всі. (Потім про це згадували). Лебезятников ступив у кімнату.

— І ви насмілились мене в свідки брати? — сказав він, підходячи до Петра Петровича.

— Що це значить, Андрію Семеновичу? Про що ви говорите? — пробурмотів Лужин.

— Те значить, що ви... наклепник, от що означають мої слова! — з запалом мовив Лебезятников, суворо дивлячись на нього своїми підсліпуватими очима. Він був дуже розгніваний. Раскольников так і втупився в нього, мовби підхоплюючи й зважуючи кожне слово. Знову запанувала тиша. Петро Петрович навіть майже розгубився, особливо в першу мить.

— Якщо це ви мені... — почав він, заїкаючись, — то що з вами? Чи при своєму ви розумі?

— Та я при своєму, а от ви так... мерзотник! Ой, як же це підло! Я увесь час слухав, я навмисно чекав, щоб усе зрозуміти, бо, скажу я вам, навіть досі все це виглядає не зовсім логічно... Але для чого ви це зробили — не розумію.

— Та що я зробив такого! Чи перестанете ви говорити вашими дурними загадками! Чи ви, може, напідпитку?

— Це ви, негідна людина, може, п'єте, а не я. Я горілки зовсім ніколи й не п'ю, бо це несумісно з моїми переконаннями! Уявіть, він, він сам, своїми власними руками віддав ці сто карбованців Софії Семенівні,— я бачив, я свідок, я присягу візьму! Він, він! — повторював Лебезятников, звертаючись до всіх і кожного.

— Та ви з глузду з'їхали, чи що, молокосос? — заверещав Лужин,— вона тут сама перед вами, ось,— вона сама тут, зараз тільки, при всіх підтвердила, що, крім десяти карбованців, нічого від мене не одержувала. Як же це я міг би їй передати їх після цього?

— Я бачив, бачив! — кричав Лебезятников,— і хоч це суперечить моїм переконанням, я готовий зараз же в суді хоч як присягнути, бо бачив, як ви їй нишком підсунули! Та тільки ж я, дурень, подумав, що ви заради благодіяння підсунули! Коло дверей, прощаючись з нею, коли вона повернулася і коли ви однією рукою тиснули їй руку, другою, лівою, ви й поклали їй нишком у кишеню кредитку. Я бачив! Бачив!

Лужин пополотнів.

— Що ви патякаєте! — зухвало скрикнув він,— та і як ви могли, стоячи біля вікна, розглядіти кредитку! Вам привиділося... ви ж підсліпуваті. Ви марите!

— Ні, не привиділося! І хоч я й далеко стояв, але все, все бачив, і хоч од вікна дійсно важко розглядіти кредитку,— це ви правду кажете,— але я, з особливої причини, знав напевно, що це саме сто карбованців, бо, коли ви давали Софії Семенівні десять карбованців,— я бачив сам,— ви тоді ж узяли з стола і сотню (це я бачив, бо стояв тоді близько, і через те, що в мене зараз же виникла одна думка, то й не забув, що у вас в руках сотня). Ви її склали і тримали, затиснувши в руці, весь час. Потім я знову забув, але коли ви почали підводитись, то з правої руки переклали в ліву і мало не впустили; я одразу ж знову згадав і знову ж таки подумав, що ви хочете, потай від мене, благодіяння їй зробити. Можете уявити, як я почав стежити,— ну й побачив, як пощастило вам покласти їй у кишеню. Я бачив, бачив, я присягну!

Лебезятников мало не задихався. З усіх боків почали лунати різні вигуки, найбільше вигуки здивування; але от почулися й такі, в яких звучали і грізні ноти. Люди почали приступати ближче до Петра Петровича. Катерина Іванівна кинулась до Лебезятникова.

— Андрію Семеновичу! Я в вас помилилась! Захистіть її! Один ви за неї! Вона сирота, вас Бог послав! Андрію Семеновичу, голубчику, батечку!

І Катерина Іванівна, майже не тямлячи, що робить, кинулась перед ним на коліна.

— Дурниця! — закричав розлючений до нестями Лужин,— дурницю ви все мелете, добродію. "Забув, згадав, забув" — що це таке! Виходить, я навмисно їй підклав? Навіщо? З яким наміром? Що спільного у мене з цією...

— Навіщо? Цього ж я й сам не розумію, а що я розповідаю дійсний факт, то це правда! Я ще й тому певен, мерзотна ви, злочинна людина, що добре пам'ятаю, як з цього приводу мені одразу ж, саме в той час, коли дякував вам і руку вам тиснув, спало

на думку питання: навіщо ж ви поклали їй гроші у кишеню нишком? Тобто чому саме нишком? Невже тому тільки, що хотіли, щоб я не бачив, знаючи мої переконання, що заперечую приватну благодійність, як таку, яка нічого не виправляє радикально. Ну й вирішив, що вам справді передо мною соромно такі куші давати і, крім того, може, подумав я, він хоче їй сюрприз зробити, здивувати її, коли вона знайде у себе в кишені аж сто карбованців. (Бо деякі благодійники дуже люблять отак розмазувати свої благодіяння; я знаю). Потім мені теж подумалось, що ви хочете її випробувати, тобто, чи прийде вона, гроші знайшовши, дякувати! Потім, що хочете уникнути подяки і щоб, ну, як це там кажуть: щоб права рука, чи що, не знала... одно слово, якимось так... Ну, та чи мало мені думок тоді спало, так що я вирішив усе це обміркувати потім, але все-таки визнав за неделікатне виявити перед вами, що знаю ваш секрет. Але, разом з тим, мені тут-таки знову подумалося: адже може статися, що Софія Семенівна, перш ніж помітить гроші, ще й загубить їх, от чому я вирішив піти сюди, викликати її і сказати, що їй поклали в кишеню сто карбованців. [...]

Петро Петрович відчув, що справи погані.

— Яке мені діло, що вам прийшли в голову якісь там дурні думки,— закричав він.— Це зовсім не доказ! Вам могло все це приверттися уві сні, от і все! А я вам кажу, що ви брешете, добродію! Брешете й зводите наклеп, бо злі на мене і саме тому злі, що я не здався на ваші вільнодумні і безбожні соціальні пропозиції, от що!

Але цей викрут не дав користі Петрові Петровичу. Навпаки, з усіх боків почувся гомін незадоволення.

— А, ти он куди заїхав! — крикнув Лебезятников.— Брешеш! Клич поліцію, а я присягну! Одного тільки збагнути не можу: для чого він пішов на такий ганебний вчинок! О мерзотна, підла людина! [...]

#### IV

Раскольников був діяльним і наполегливим адвокатом Соні проти Лужина, незважаючи на те, що сам носив стільки власного жаху і страждання в душі. Але, вистраждавши стільки вранці, він мовби радий був нагоді забути хоч на час власні переживання, які вже ставали нестерпними, не кажучи вже про те, скільки особистого і сердечного було в прагненні його заступитись за Соню. Крім того, у нього не йшла з думки і часом страшенно тривожила його наступна зустріч з Сонею: він повинен був відкрити їй, хто вбив Лизавету, і передчував, яка це буде страшна для нього мука, і наче відмахувався від неї. І тому, коли він вигукнув, ідучи від Катерини Іванівни: "Ану, що ви скажете тепер, Софіє Семенівно?",— він, очевидно, ще перебував в якомусь зовні визивному, збудженому і бадьорому стані від недавньої перемоги над Лужиним. Але щось незрозуміле сталося з ним після цього. Коли він дійшов до квартири Капернаумо— ва, то відчув несподівано знесиленість і страх. В роздумі спинився він перед дверима з дивним запитанням:

"А чи треба казати, хто вбив Лизавету?" Запитання було справді дивне, бо він раптом, водночас, відчув, що не тільки не казати не може, але навіть і віддалити цю мить, хоч на якийсь час, неможливо. Він ще не знав, чому неможливо; він тільки відчув

це, і ця тяжка свідомість власного безсилля перед необхідністю майже пригнітила його. Щоб уже не розмірковувати й не мучитись, він швидко відчинив двері і з порога глянув на Соню. Вона сиділа, спершись ліктями на столик і закривши обличчя руками, але, побачивши Раскольника, одразу ж підвелася і пішла йому назустріч, наче чекала його.

— Що було б зі мною, коли б не ви! — швидко промовила вона, зустрівшись з ним серед кімнати. Очевидно, їй тільки це й хотілося якнайшвидше сказати йому. Для того й чекала.

Раскольников пройшов до стола і сів на стілець, з якого вона тільки що встала. Вона стала перед ним за два кроки, точнісінько як і вчора.

— Що, Соню? — сказав він і раптом відчув, що голос його дрижить, — адже ж вся справа спиралася на "громадський стан і зв'язані з ним звички". Зрозуміли ви це?

Страждання відбилась на обличчі її.

— Тільки не говоріть зі мною, як вчора! — перебила вона його. — Будь ласка, не починайте. І так досить муки...

Вона поспішила усміхнутися йому, злякавшись, що він ще розсердиться за цей докір.

— Я через дурість свою звідти пішла. Що там тепер? Оце вже хотіла повернутись туди, та все думала, що от... ви зайдете.

Він розповів їй, що Амалія Іванівна вигонить їх з квартири і що Катерина Іванівна побігла кудись "правди шукати".

— Ой Боже мій! — схопилась Сонечка, — ходіть швидше... І вона взяла свою мантильку.

— Завжди одне й те саме! — скрикнув роздратовано Раскольников. — У вас тільки й на думці, що вони! Побудьте зі мною.

— А... Катерина Іванівна?

— А Катерина Іванівна вже, звичайно, вас не мине, заїде до вас сама, коли вже вибігла з дому, — буркотливо додав він. — Якщо вас не застане, ви ж і будете винні...

Соня в тяжкій нерішучості сіла знову на стілець. Раскольников мовчав, дивлячись вниз і щось обмірковуючи.

— Припустимо, Лужин тепер не захотів, — почав він, не зводячи очей на Соню. — Ну, а коли б він захотів або для чогось це йому потрібно було, він би запроторив вас у в'язницю, коли б не трапилися тут я та Лебезятников! Хіба не так?

— Еге ж, — сказала вона слабким голосом, і ще раз тривожно повторила, ніби не слухаючи його: — еге ж.

— А я ж і справді міг не прийти! А Лебезятников, той уже зовсім випадково нагодився. Соня мовчала.

— Ну, а коли б у в'язницю, що тоді? Пам'ятаєте, що я вчора говорив?

Вона знову не відповіла. Він трохи зачекав.

— А я думав, що ви знову закричите: "Ой, не говоріть, перестаньте!" — засміявся він, але якось наче силуючи себе. — Що ж, знову мовчання? — спитав він через якийсь

час.— Адже ж треба про щось говорити? От мені саме цікаво було б дізнатись, як би ви розв'язали тепер одне "питання", як каже Лебезятников. (Він начебто починав плутатись). Ні, справді, я серйозно. Уявіть собі, Соню, що ви знали б усі наміри Лужина наперед, знали б (тобто напевно), що через них загинула б Катерина Іванівна, та й діти; ви теж, на додачу (бо ж ви себе ні за що маєте, через те й на додачу)— Поленька теж... бо їй судилася така ж дорога. Так от: коли б раптом усе це тепер на ваш розсуд віддали: йому, чи їм жити на світі, тобто чи Лужину лишитися живим і далі підлоту чинити, чи Катерині Іванівні помирати? То як би ви вирішили: кому з них умерти? Я вас питаю.

Соня занепокоєно на нього подивилась: їй щось особливе причулося в цій нетвердій мові, яка до чогось підходила здалека.

— Я вже передчувала, що ви про що-небудь таке спитаєте, — сказала вона, пильно дивлячись на нього.

— Гаразд; хай так; але, однак, як же б вирішили?

— Навіщо ви питаєте про таке, чого бути не може? — з огидою сказала Соня.

— Виходить, хай краще Лужин живе і підлоту чинить! Ви й цього вирішити не наслідились?

— Та я ж Божої волі знати не можу... І нащо ви питаєте про те, чого не можна питати? Навіщо такі пусті запитання? Як може статися, щоб це від мого рішення залежало? І хто мене тут суддею поставив: кому жити, кому не жити?

— Та вже коли до Божої волі дійшло, то вже тут нічого не вдієш,— похмуро пробурмотів Раскольников.

— Кажіть краще прямо, чого вам треба! — отражение скрикнула Соня,— ви знову на щось наводите... Невже ви для того тільки прийшли, щоб мучити!

Вона не витримала і раптом грізно заплакала. В похмурій тузі дивився він на неї. Минуло хвилин з п'ять.

— А ти ж маєш рацію, Соню,— тихо промовив він нарешті. Раптом він перемінився; вдавано нахабний і безсило визивний тон його зник. Навіть голос враз ослаб.— Сам же я тобі сказав учора, що не прощення прийду просити, а майже з того от і почав, що прощення прошу. Це я про Лужина і Божу волю для себе говорив... Це я прощення просив, Соню...

Він хотів усміхнутись, але щось безсиле, щось недоговорене відбилося в його блідій усмішці. Він похилив голову і закрив обличчя руками.

І раптом дивне, несподіване відчуття якоїсь гострої ненависті до Соні пройшло по його серцю. І мовби здивувавшись і злякавшись цього відчуття, він раптом підвів голову і пильно глянув на неї, але побачив, що вона дивиться на нього збентеженим і до муки турботливим поглядом; тут була любов; ненависть його щезла, мов примара. Це було не те; він прийняв одне почуття за інше. Це тільки означало, що та хвилина минула. Знову він закрив руками обличчя і похилив голову. Раптом він зблід, підвівся з стільця, подивився на Соню і, нічого не мовлячи, пересів машинально на її ліжко.

Ця хвилина була дуже подібна, в його відчутті, до тієї, коли він, стоячи за спиною в старої і вже звільнивши з петлі сокиру, відчув, що вже "і миті не можна більше гаяти".

— Що з вами? — спитала злякана Соня.

Він не міг вимовити й слова. Він зовсім, зовсім не так гадав відкрити і сам не розумів того, що тепер з ним діялося. Вона тихо підійшла до нього, сіла на ліжко поруч і чекала, не зводячи з нього очей. Серце її колотилося і завмирало. Стало нестерпно: він повернув до неї бліде, як смерть, обличчя своє; губи його безсило кривилися, силкуючись щось вимовити. Жах пройшов в її серце.

— Що з вами? — повторила вона, злегка відстороняючись від нього.

— Нічого, Соню. Не лякайся... Пусте! Справді, коли розміркувати,— пусте,— бурмотів він з виглядом людини, що марить, зовсім не тямлячи себе.— Чого тільки я прийшов тебе мучити? — додав він раптом, дивлячись на неї.— Справді. Чого? Я все запитую себе про це, Соню...

Він, може, і запитував себе про це чверть години тому, але тепер, зовсім знесилений, промовив це, ледве усвідомлюючи, що каже, відчуваючи тільки безперервний дрож в усьому тілі.

— Ой, як ви мучитесь! — з стражданням в голосі промовила вона, вдивляючись в нього.

— Пусте все!.. От що, Соню (він раптом чогось усміхнувся, зовсім блідо й безсило, усміхнувся на якусь тільки мить),— пам'ятаєш, що я вчора обіцяв тобі сказати?

Соня тривожно чекала.

— Я сказав, ідучи, що, можливо, прощаюсь з тобою назавжди, але якщо прийду сьогодні, то скажу тобі... хто вбив Лизавету.

Вона раптом задрижала всім тілом.

— Ну, то от я й прийшов сказати.

— То ви це вчора серйозно...— ледве прошептала вона і швидко спитала, начебто раптом опам'ятавшись,— звідки ж ви знаєте?

Вона почала важко дихати. Обличчя її щодалі більше блідло.

— Знаю.

Вона помовчала якийсь час.

— Знайшли, чи що, його? — боязко спитала вона.

— Ні, не знайшли.

— То як же ви про це знаєте? — знову ледве чутно спитала вона і знову після майже хвилинного мовчання.

Він обернувся і пильно, пильно подивився на неї.

— Вгадай,— промовив він з тією ж скривленою і безсилою усмішкою.

Наче конвульсії пробігли по всьому її тілі.

— Та ви... мене... нащо ж ви мене так... лякаєте? — промовила вона, усміхаючись, мов дитина.

— Виходить, я з ним приятель великий... коли знаю,— говорив далі Раскольников, все ще невідривно дивлячись їй в очі, наче вже не мав сили відвести свого погляду,— він Лизавету ту... вбити не хотів... Він її... вбив ненароком... Він стару вбити хотів... коли вона була сама... і прийшов..., А тут увійшла Лизавета... Він тоді... і її вбив.



Збігла ще одна жахлива хвилина. Обоє все ще дивилися одне на одного.

— То не можеш угадати? — спитав він раптом, з таким відчуттям, наче кидався вниз з дзвіниці.

— Н-ні,— ледве чутно прошептала Соня.

— А подивись-но гарненько.

І тільки він сказав це, як знову колишнє, вже знайоме відчуття враз заледенило його душу: він дивився на неї і раптом в її обличчі начебто побачив обличчя Лизавети. Він добре запам'ятав вираз Лизаветиного обличчя, коли він підходив до неї тоді з сокирою, а вона відступала від нього до стіни, виставивши вперед руки, із зовсім дитячим переляком в очах, точнісінько, як маленькі діти, коли вони раптом починають чогось лякатись, дивляться нерухомо і неспокійно на той предмет, що їх лякає, відступаючи назад, і простягають вперед ручку, збираючись заплакати. Майже те ж саме сталося тепер і з Сонею: так само безсило, з тим же переляком, дивилася вона на нього якийсь час і раптом, виставивши вперед ліву руку, злегка, ледь-ледь уперлася йому пальцями в груди і повільно почала підводитися з ліжка, все далі від нього відстороняючись, і дедалі нерухомішим ставав її звернутий до нього погляд. Жах її зненацька передався і йому: такий самий переляк з'явився і в його очах, так само і він став дивитись на неї, і майже навіть з тією ж дитинячою усмішкою.

— Вгадала? — прошептав він нарешті.

— Господи! — вихопився страшний зойк з її грудей. Безсило впала вона на ліжку, лицем в подушки. Але за мить швидко підвелася, швидко присунулась до нього, схопила його за обидві руки і, міцно стискаючи їх, мов у лещатах, тонкими своїми пальцями, стала знову нерухомо, наче прикипівши, дивитись йому в очі. Цим останнім несамовитим поглядом вона хотіла розглядіти і знайти хоч якусь останню для себе надію. Але надії не було; сумніву не лишалося ніякого; все було так! Навіть потім, згодом, коли вона пригадувала цю мить, вона дивувалася й не розуміла: чому саме вона так одразу відчувала тоді, що немає вже ніяких сумнівів? Адже не могла ж вона сказати, наприклад, що вона щось подібне до цього передчувала? А тим часом тепер, як тільки він сказав їй це, їй враз і здалося, ніби й справді вона саме це і передчувала.

— Годі, Соню, годі! Не муч мене! — страдницьки попросив він.

Він зовсім, зовсім не так думав відкрити їй, але вийшло саме так.

Мовби не тямлячи себе, вона схопилась і, ламаючи руки, дійшла до середини кімнати, але швидко повернулася й сіла знову біля нього, майже торкаючись його плеча своїм. Зненацька, наче її пронизало, вона здригнулася, скрикнула і кинулась, сама не знаючи нащо, перед ним на коліна.

— Що ви, що ви це над собою зробили! — в розпачі проказала вона і, схопившись з колін, кинулась йому на шию, обняла його і міцно-міцно стиснула його руками.

Раскольников відхитнувся і з смутною усмішкою подивився на неї:

— Дивна якась ти, Соню,— обнімаєш і цілуєш, а я ж тобі сказав про те. Себе ти не тямиш.

— Нема, нема за тебе нещаснішого тепер у цілому світі! — вигукнула вона, мов у

нестями, не чуючи його зауваження, і раптом заплакала рид— ма, як в істериці.

Давно вже незнане почуття хвилиною ринуло в його душу і відразу розм'якло її. Він не опирався йому: дві сльози викотилися з його очей і повисли на віях.

— То ти не покинеш мене, Соню? — говорив він, мало не з благанням дивлячись на неї.

— Ні, ні; ніколи й ніде! — скрикнула Соня, — за тобою піду, всюди піду! О Господи!.. яка ж я нещасна!.. І чому, чому я тебе раніше не знала! Чом ти раніше не приходив? О Господи!

І— От і прийшов.

— Це тепер! О, що тепер робити!.. Разом, разом! — повторювала вона мовби в забутті і знову обнімала його, — на каторгу з тобою разом піду! — Його раптом наче пересмикнуло, колишня, злісна і майже зневажлива усмішка видавилась на губах його:

— Я, Соню, ще на каторгу, може, й незахочу йти, — сказав він.

Соня швидко на нього подивилась.

Після першого, жагучого і болісного співчуття до нещасного знову страшна думка про вбивство вразила її. У цьому зміненому, іншому вже тоні, яким він сказав останні слова, їй раптом причувся вбивця. Вона з подивом дивилась на нього, їй ще нічого не було відомо, ні чому, ні як, ні нащо це сталося. Тепер усі ці запитання разом спалахнули в її свідомості. І знову вона не повірила: "Він, він убивця! Та хіба це можливо?"

— Та що це? Та де це я стою? — промовила вона в глибокому подиві, начебто ще не опам'ятавшись, — та як ви, ви, такий... могли на це зважитись?.. Та що це!

— Звичайно, щоб пограбувати. Перестань, Соню! — якось стомлено і навіть наче з досадою відповів він.

Соня стояла мов приголомшена, але раптом скрикнула:

— Ти був голодний! ти... щоб матері допомогти? Так?

— Ні, Соню, ні, — бурмотів він, обернувшись і похиливши голову, — не був я такий голодний... я дійсно хотів допомогти матері, але... і це не зовсім вірно... не муч мене, Соню!

Соня сплеснула руками.

— Та невже, невже це все правда! Господи, та яка ж це правда! Хто ж цьому може повірити?.. І як же, як же ви самі останнє віддаєте, а вбили, щоб пограбувати! А!.. — скрикнула вона раптом, — ці гроші, що Катерині Іванівні віддали... ці гроші... Господи, та невже ж і ці гроші...

— Ні, Соню, — квапливо перебив він, — ці гроші були не ті, заспокойся! Ці гроші мені мати прислала, через одного купця, і одержав я їх, коли був хворий, того ж дня, що й віддав... Разуміхін бачив... він же і одержував за мене... ці гроші мої, мої власні, правду кажу тобі, мої.

Соня нерозуміюче слухала його і з усіх сил намагалася хоч щось збагнути.

— А ті гроші... а втім, я навіть і не знаю, чи й були там які гроші, — додав він тихо і наче в роздумі, — я зняв у неї тоді гаманець з шиї, замшевий... повний-повнісінький

такий гаманець... та я не розкривав його; не встиг, мабуть... Ну, а речі, якісь там запонки та ланцюжки,— я всі ті речі і гаманець на чужому якомусь дворі, на В-му проспекті під камінь сховав, наступного ж ранку... Все там і досі лежить...

Соня з усіх сил слухала.

— Ну, то чому ж... ви сказали: щоб пограбувати, а сайі нічого не взяли? — швидко спитала вона, як людина, що хапається за соломинку.

— Не знаю... я ще не надумав — візьму чи не візьму ті гроші,— промовив він, знову начебто в роздумі, і раптом, схаменувшись, швидко й коротко усміхнувся.— От яку я дурницю зараз ляпнув, га?

У Соні майнула була думка: "Чи не божевільний він?" Але зараз же вона її одкинула: ні, тут інше. Нічого, нічого вона в усьому цьому не могла зрозуміти.

— Знаєш, Соню,— сказав він зненацька з якимсь піднесенням,— знаєш, що я тобі скажу: коли б тільки я зарізав через те, що був голодний,— говорив він далі, назираючи на кожне слово і якимось загадково, але дивлячись при цьому на неї так щиро,— то я б тепер... був щасливий! Знай це!

— І що тобі, що тобі в тому,— скрикнув він за мить з якимсь навіть розпачем,— ну що тобі в тому, коли б я й признався зараз, що вчинив погане? Ну що тобі в цьому дурному торжестві наді мною? Ой Соню, чи для того ж я прийшов до тебе зараз!

Соня знову хотіла було щось сказати, але промовчала.

— Тому я й кликав з собою тебе вчора, що ти одна в мене й лишилася.

— Куди кликав? — боязко спитала Соня.

— Не грабувати і не вбивати, не бійсь, не на те,— усміхнувся він ущипливо,— ми люди різні... І знаєш, Соню, я ж тільки тепер, тільки зараз оце зрозумів: куди тебе кликав учора. А вчора, коли кликав, я й сам не розумів куди. На те й кликав, на те приходив: щоб не кидала мене. Не кинеш, Соню?

Вона стиснула йому руку.

— І нащо, нащо я їй сказав, нащо я їй відкрив! — в розпачі вигукнув він за мить, з страшною мукою дивлячись на неї,— от ти ждеш від мене пояснень, Соню, сидиш і ждеш, я це бачу; а що я скажу тобі? Адже нічого ти не зрозумієш у тому, а тільки змучишся вся... через мене! Ну от, ти плачеш і знову мене обнімаєш,— ну за що ти мене обнімаєш? За те, що я сам не стерпів і на іншого прийшов звалити: "страждай і ти, мені легше буде!" І можеш ти любити такого негідника?

— Та хіба ти теж не мучишся? — скрикнула Соня. Знову те ж почуття — л'я хвилиною ввірвалося в його душу і знову на мить розм'якло її.

— Соню, у мене серце люте, ти це май собі на увазі: цим багато що можна пояснити. Я тому й прийшов, що лютий. Є такі, що не прийшли б. А я боягуз і... негідник! Та... нехай! все це не те... Говорити тепер треба, а я почати не вмію... Він спинився й задумався.

— Е-ех, люди ми різні! — скрикнув він знову,— не пара. І чого, чого я прийшов! Ніколи не прощу я собі цього!

— Ні, ні, це добре, що прийшов! — заперечила Соня,— це краще, коли я знатиму.

Багато краще! Він з боєм подивився на неї.

— А що, й справді! — сказав він, мовби надумавшись, — адже це так і було! От що я хотів Наполеоном зробитись, через те й убив... Ну, розумієш тепер?

— Н-ні,— наївно і боязко прошептала Соня,— тільки... кажи, кажи! Я зрозумію, я для себе все зрозумію! — благала вона його.

— Зрозумієш? Ну, гаразд, побачимо! Він замовк і довго обмірковував.

— Штука от у чому: я поставив собі якомсь таке запитання: що коли б, наприклад, на моєму місці опинився Наполеон і не було б у нього, щоб кар'єру почати, ні Тулона, ні Єгипту, ні переходу через Монблан, а було б замість усіх цих блискучих і монументальних речей всього тільки одне якесь там жалюгідне бабисько, регістраторша, яку ще до того ж треба вбити, щоб із скрині в неї гроші потягти (це ж для кар'єри, розумієш?), ну, то чи зважився б він на це, коли б іншого виходу не мав? Чи не покорило б його від того, що занадто вже це не монументально, і... і гріх? Ну, то я тобі кажу, що на цьому "запитанні" я промучився страшенно довго, так що дуже соромно мені зробилось, коли я, нарешті, догадався (зненацька якомсь), що не тільки його не покорило б, але навіть і на думку б йому не спало, що це не монументально... і навіть не зрозумів би він зовсім: чого тут коробитись? І коли б уже тільки не мав він іншої дороги, то задушив би так, що й писнути б не дав, анітрохи не задумуючись... Ну, і я... перестав думати... задушив... за прикладом авторитету... І це точнісінько так і було! Тобі смішно? Справді, Соню, тут найсмішніші — це те, що, мабуть, саме так воно й було...

Соні зовсім не було смішно.

— Ви краще кажіть мені прямо... без прикладів,— ще боязкіше і ледве чути попросила вона.

Він повернувся до неї, сумно на неї подивився і взяв її за руки.

— Ти знову маєш рацію, Соню. Адже все це пусте, майже саме базікання! Бачиш: адже ти знаєш, що в матері моєї майже нічого немає. Сестра дістала освіту випадково і приречена тинятися в гувернантках. Всі їх надії були тільки на мене. Я вчився, але утримувати себе в університеті не міг і на якийсь час змушений був вийти. Коли б навіть і так тривало, то років через десять, через дванадцять (коли б обставини поліпшились) я все-таки міг сподіватись стати якимсь учителем або чиновником, з тисячею карбованців платні... (Він говорив наче завчене). А до того часу мати висохла б від турбот і від горя, і мені все-таки не пощастило б потішити її старість, а сестра... ну, з сестрою могло б ще й гірше статися!.. Та й чи це ж життя, увесь вік мимо всього проходити і від усього одвертатись, про матір забути, а сестрини кривду, наприклад, шанобливо знести? Для чого? Чи не для того, щоб, їх поховавши, нових набути — дружину та дітей, і теж потім без копійки і без шматка хліба залишити? Ну... ну от я й надумав, заволодівши бабиними грошима, витратити їх на мої перші роки, щоб не тягти з матері на забезпечення себе в університеті, на перші кроки після університету, — і зробити все це широко, радикально, так щоб уже цілком нову кар'єру влаштувати і на новий, незалежний шлях стати... ну... ну, от і все... Ну, зрозуміла річ, те, що я вбив

стару,— це я зле вчинив... ну й годі!

В якомусь безсиллі дотягнув він свою розповідь до кінця і похилив голову.

— Ой, це не те, не те,— тужливо вигукувала Соня,— і хіба можна так... ні, це не так, не так!

— Сама бачиш, що не так!.. А я ж щиро розповів, правду!

— Та яка ж це правда! О Господи!

— Я ж тільки вошу вбив, Соня, непотрібну, паскудну, зловредну.

— Ото людина — воша!

— Та і я ж знаю, що не воша,— відповів він, чудно дивлячись на неї.— А втім, я неправду кажу, Соню,— додав він,— давно вже неправду кажу... Це все не те; ти вірно говориш. Зовсім, зовсім, зовсім тут інші причини! Я давно ні з ким не говорив, Соню... Голова в мене тепер дуже болить..

Очі його палали гарячковим вогнем... Він майже починав марити; неспокійна посмішка блукала на його губах. Крізь це збудження вже прозиало страшне безсилля. Соня зрозуміла, як він мучиться. У неї теж голова починала наморочитись. І дивно він так говорив: немовби й зрозуміле щось, але... "та як же! Як же! О Господи!" І вона в розпачі ламала руки. [...]

— Я зміркував тоді, Соню,— говорив він далі ніби в якомусь захваті,— що влада дається тільки тому, хто зважиться нахилитись і взяти. Тут одне тільки, одне: варто тільки зважитись! Я тоді до одного додумався, вперше в житті, до чого ніхто і ніколи ще до мене не додумувався! Ніхто! Переді мною раптом ясно, мов сонце, постало, що як же це жоден досі не зважився і не сміє зважитись, проходячи мимо всієї цієї неадаптності, взяти простісінько все за хвіст і скинути під три чорти! Я... я захотів зважитись, і вбив... я тільки зважитись захотів, Соню, от уся причина.

— О, мовчіть, мовчіть! — скрикнула Соня, сплеснувши руками.— Ви од Бога відреклися, і Бог вас покарав, дияволові віддав!...]

— Я просто вбив, для себе вбив, для себе самого, а там, чи став би я чиймсь благодійником, чи все життя, мов павук, ловив би всіх у павутиння і з усіх живі соки висмоктував, мені, в ту мить, певно, однаково було!.. І не гроші, головне, потрібні мені були, Соню, коли я вбив; не стільки гроші потрібні були, як інше... Я це все тепер знаю... Зрозумій мене: може, тим же шляхом ідучи, я вже ніколи більше не убив би вдруге. Мені інше треба було узнати, інше штовхало мене під руки: мені треба було узнати тоді, і якнайшвидше узнати, воша я, як усі, чи людина? Зможу я переступити чи не зможу? Зважусь нахилитися і взяти чи ні? Тремтяче я створіння, чи право маю...

— Вбивати? Вбивати право маєте? — сплеснула руками Соня.

— Е-ех, Соню! — скрикнув він роздратовано, хотів був щось їй заперечити, але зневажливо замовк.— Не перебивай мене, Соню! Я хотів тобі одне тільки довести: що хоч чорт мене тоді потяг, та вже після того мені пояснив, що не мав я права туди ходити, бо я така ж самісінька воша, як і всі! Посміявся він з мене, от я до тебе й прийшов тепер! Приймай гостя! Коли б не був я вошею, то хіба був би я зараз у тебе? Слухай: коли я тоді до старої пішов, я тільки пішов спробувати... Так і знай!

— І вбили! Вбили! [...]

— Ну, що тепер робити, кажи! — спитав він, зненацька підвівши голову і з потворно скривленим від розпачу обличчям дивлячись на неї.

— Що робити! — скрикнула вона, раптом схопившись з місця, і очі її, досі повні сліз, враз заблищали.— Вставай! (Вона схопила його за плече; він підвівся, дивлячись на неї майже здивовано). Іди тепер, зараз же, стань на перехресті, вклонися, поцілуй спочатку землю, яку ти осквернив, а потім уклонися всьому світові, на всі чотири боки, і скажи всім, уголос: "Я вбив!" Тоді Бог знову тобі життя дасть. Підеш? Підеш? — питала вона його, трусячись, наче в припадку, тримаючи його за обидві руки, міцно стиснувши їх у своїх долонях і дивлячись на нього вогненним поглядом.

Він здивувався і був навіть вражений її раптовим захватом.

— Це ти про каторгу, чи що, Соню? Донести, чи що, на самого себе треба? — спитав він похмуро.

— Страждання прийняти і очистити себе ним, от що треба.

— Ні! Не піду я до них, Соню.

— А жити ж, жити ж як будеш? Жити з чим будеш? — вигукнула Соня.— Хіба це тепер можливо? Ну як ти з матір'ю говоритимеш? (Ой, з ними ж, з ними ж що тепер буде?) Та що я! Адже ти вже кинув матір і сестру. Адже кинув, кинув уже. О Господи! — скрикнула вона,— та він же все це знає сам! Ну як же, як же без людей прожити! Що з тобою тепер буде!

— Не будь дитиною, Соню,— тихо промовив він.— У чому я завинив перед ними? Чого піду? Що я їм скажу? Все це сама тільки примара... Вони самі мільйонами людей винищують, та ще за доброчесність уважають. Шахраї і негідники вони, Соню!.. Не піду. І що я скажу: що вбив, а гроші взяти не посмів, під камінь сховав? — додав він з ущипливою посмішкою.— То вони ж з мене самі сміятимуться, скажуть: дурень, що не взяв. Боягуз і дурень! Нічого, нічого не зрозуміють вони, Соню, і не гідні зрозуміти. Чого я піду? Не піду. Не будь дитиною Соню...

— Замучишся, замучишся,— повторювала вона, в розпачливому благанні простягаючи до нього руки.

— Я, може, на себе ще наклепав,— похмуро зауважив, він, мовби в задумі,— може, я ще людина, а не воша і поспішив себе осудити... Я ще поборюсь.

Зневажлива усмішка видавлювалася на його губах.

— Отаку муку терпіти! Та все ж життя, все життя!..

— Звикну...— проказав він похмуро і вдумливо.— Слухай,— почав він, помовчавши,— годі плакати, час до діла: я прийшов тобі сказати, що мене тепер шукають, ловлять...[...]

Обоє сиділи поруч, зажурені й пригнічені, наче після бурі викинуті на безлюдний берег. Він дивився на Соню і почував, як багато на ньому було її любові, і дивно, йому зробилося раптом тяжко й боляче, що його так люблять. Справді, це було чудне й жахливе відчуття! Йдучи до Соні, він почував, що в ній вся його надія і весь порятунок; він думав скинути бодай частину своїх мук на неї, і ось тепер, коли все серце її

звернулося до нього, він раптом відчув і усвідомив, що він став ще більш нещасним, ніж до того.

— Соню,— сказав він,— краще вже не ходи до мене, коли я у в'язниці сидітиму.

Соня не відповіла, вона плакала. Минув якийсь час.

— Є на тобі хрест? — несподівано спитала вона, наче щось пригадала.

Він спочатку не зрозумів запитання.

— Немає, правда ж, немає. На, візьми цей, кипарисовий. У мене ще один лишився, мідний, Лизаветин. Ми з Лизаветою хрестиками помінялися, вона мені свій хрест, а я їй свій образок дала. Я тепер Лизаветин носитиму, а цей тобі. Візьми. Це ж мій! Це ж мій! — благала вона,— Адже разом страждати підемо, разом і хрест понесемо!..

— Дай! — сказав Раскольников. Він не хотів її засмучувати. Але він зараз же відсмикнув простягнену за хрестом руку.

— Не тепер, Соню. Краще потім,— додав він, щоб її заспокоїти.

— Так, так, краще, краще,— підхопила вона палко,— як підеш на страждання, тоді й надінеш. Прийдеш до мене, я надіну на тебе, помолимось і підемо.

В цю мить хтось тричі стукнув у двері.

— Софіє Семенівно, можна до вас? — долинув чийсь дуже знайомий ввічливий голос.

Соня злякано кинулась до дверей. Білява фізіономія пана Лебезят— никова зазирнула в кімнату.

V

Лебезятников мав стривожений вигляд.

— Я до вас, Софіє Семенівно. Пробачте... Я так і думав, що вас застану,— звернувся він зненацька до Раскольникова,— тобто я нічого Не думав... чогось такого... але я думав саме... Там у нас Катерина Іванівна збожеволіла,— рубонув він раптом Соні, облишивши Раскольникова.

Соня скрикнула.

— Тобто воно принаймні так здається. А втім... Ми там не знаємо, що й робити, от що! Повернулася вона — її звідкись, здається, вигнали, може й побили... принаймні так здається... Вона бігала до начальника Семена Захаровича, вдома не застала; він обідав в якогось теж генерала... Уявіть, вона подалась туди, де обідали... до цього іншого генерала, і, уявіть,— таки домоглася, викликала начальника Семена Захаровича, та, здається, ще й з-за столу. Можете уявити, що там вийшло, її, звичайно, вигнали: а вона розповідає, що сама його вилаяла і чимсь у нього шпурнула. [...] Дітей всіх б'є, ті плачуть.

Лебезятников говорив би ще, але Соня, яка слухала його ледве зводячи дух, раптом схопила мантильку, капелюшок і вибігла з кімнати, одягаючись на бігу. Раскольников вийшов слідом за нею, Лебезятников за ним.

— Не інакше, як збожеволіла! — говорив він Раскольникову, виходячи з ним на вулицю,— я тільки не хотів лякати Софію Семенівну і сказав: "здається", але й сумніву немає. [...]

Раскольников давно вже не слухав. Порівнявшись з своїм будинком, він кивнув головою Лебезятникову і завернув у підв'оріття. Лебезятников опам'ятався, оглядівся і побіг далі.

Раскольников ввійшов у свою комірчину і зупинився на середині. "Чого він повернувся сюди?" Він оглянув ці жовтуваті обшарпані шпалери, цей гіил, свій диван... Знадвору долинав якийсь різкий, безперервний стукіт; щось десь наче забивали, цвях якийсь... Він підійшов до вікна, став навшпиньки і довго, надзвичайно уважно розглядав щось у дворі. Але двір був безлюдний і не видно було, хто стукотів. Ліворуч, у флігелі, де-не-де були відчинені вікна; на підвіконнях стояли горщечки з кволою геранню. За вікнами була розвішана білизна... Все це він знав напам'ять. Він одвернувся і сів на диван.

Ніколи, ніколи ще не почував він себе таким самотнім!

Так, він відчув ще раз, що, може, справді зненавидить Соню, і саме тепер, коли зробив її ще нещаснішою. "Чого ходив він до неї просити її сліз? Чого йому так треба заїдати її життя? О, підлота!"

— Я лишуся сам один! — промовив він раптом рішуче, — і не ходитиме вона у в'язницю.

Хвилин через п'ять він підвів голову і дивно усміхнувся. Це була чудна думка: "А може, в каторзі справді краще", — подумалося йому зненацька.

Він не пам'ятав, скільки просидів у себе, невиразні думки юрмилися в його голові. Раптом двері відчинились, і ввійшла Євдокія Романівна. Вона спочатку спинилась і глянула на нього з порога, як тоді він на Соню, потім уже ступила далі і сіла проти нього на стілець, на вчорашньому своєму місці. Він мовчки і якось без думки подивився на неї.

— Не сердься, брате, я тільки на хвилиночку, — сказала Дуня. Вираз її обличчя був задумливий, але не суворий. Погляд був ясний і тихий. Він бачив, що й ця з любов'ю прийшла до нього.

— Брате, я тепер знаю все, все. Мені Дмитро Прокопович все пояснив і розповів. Тебе переслідують і мучать через дурне і підле підозріння... Дмитро Прокопович сказав мені, що ніякої небезпеки нема і що даремно ти з таким жахом сприймаєш усе. Я не так думаю і цілком розумію, як збурене в тобі все і що це обурення може лишити сліди навіки. Цього я боюся. За те, що ти нас кинув, я тебе не осуджую, і не смію осуджувати, і прости мені, що я дорікнула тобі раніше. Я сама на собі відчуваю, що коли б у мене було таке велике горе, то я б теж пішла від усіх. Матері я про це нічого не скажу, але говоритиму про тебе увесь час і скажу від твого імені, що ти прийдеш дуже скоро. Не мучся за неї, я її заспокою; але й ти її не муч, — прийди хоч раз; згадай, що вона мати! А тепер я прийшла тільки сказати (Дуня почала підводитись), що коли я тобі для чогось буду потрібна або потрібне буде тобі... все моє життя, чи що... то поклич мене, я прийду. Прощай!

Вона круто повернулась і пішла до дверей.

— Дуню! — спинив її Раскольников, встав і підійшов до неї, — цей Разуміхін, Дмитро



Прокопович, дуже хороша людина. Дуня трішечки почервоніла.

— Ну? — спитала вона, помовчавши якусь мить.

— Він діловий, працьовитий, чесний і здатний глибоко любити... Прощай, Дуню.

Дуня вся спалахнула, зашарілась, потім раптом стривожилася:

— Та що це, брате, хіба ми справді навіки розлучаємось, що ти мені... такі заповіді лишаєш?

— Все одно... прощай...

Він одвернувся і пішов від неї до вікна. Вона постояла, подивилась на нього неспокійно і вийшла в тривозі.

Ні, він не був байдужий до неї. Була якась мить (наприкінці), коли йому страшенно захотілося міцно обняти її і попрощатися з нею, і навіть сказати, але він і руки їй не наважився простягнути:

"Потім ще, може статись, жахнеться, коли згадає, що я тепер її обнімав, скаже, що я вкрав її поцілунок!"

"А витримає ця чи не витримає? — спитав він себе за якийсь час.— Ні, не витримає, таким не витримати! Такі ніколи не витримують..."

І він подумав про Соню.

З вікна війнуло свіжістю. Надворі вже починало смеркатися. Він раптом взяв кашкет і вийшов.

Він, звичайно, не міг, та й не хотів зважати на свій хворобливий стан. Але вся ця безперервна тривога і весь цей жах душевний не могли минути без наслідків. І якщо не лежав він ще в справжній гарячці, то, може, саме тому, що ця внутрішня безперервна тривога ще тримала його на ногах і в стані свідомості, але якось штучно, до певного часу. [...]

VI

[...] Хтось гукнув його. Він Оглянувся; його наздоганяв Лебезятников.

— Уявіть, я був у вас, шукаю вас. Уявіть, вона здійснила свій намір і повела дітей! Ми з Софією Семенівною насилу їх розшукали. Сама б'є в сковороду, дітей примушує танцювати. Діти плачуть. Зупиняються на перехрестях і біля крамничок. За ними дурні люди біжать. Ходіте.

— А Соня?..— тривожно спитав Раскольников, поспішаючи за Лебе— зятниковим.

— Просто в нестямі. Тобто не Софія Семенівна в нестямі, а Катерина Іванівна; а втім, і Софія Семенівна в нестямі. А Катерина Іванівна то й зовсім у нестямі. Кажу вам, остаточно збожеволіла. Їх у поліцію заберуть. Можете уявити, як це вплине... Вони тепер на канаві біля —ського мосту, зовсім недалеко від Софії Семенівни. Близько.

На канаві, не дуже далеко від мосту і за два будинки до того, де жила Соня, стовпився гурт людей. Особливо збігалися хлопчак і дівчиська. Хрипкий, надірваний голос Катерини Іванівни долинав ще від мосту. І справді, це було чудернацьке видовисько, здатне зацікавити вуличну публіку. Катерина Іванівна, у своїй старенькій сукні, в драдедамовій шалі і в пом'ятому солом'яному капелюшку, що збився потворним жмутом набік, була справді в цілковитій нестямі. Вона знесилилась і

задихалася. Змучене сухотне обличчя її мало ще більш страдницький, ніж будь— коли, вигляд, але збудження не минало, і вона роздратовувалась щодалі дужче. Вона кидалася до дітей, кричала на них, умовляла, вчила їх тут— таки при людях, як танцювати і що співати, починала їм тлумачити, для чого це потрібно, вдавалася у відчай від їхньої нетямущості, біла їх... Потім, не докінчивши, кидалася до публіки; коли помічала якого-небудь добре одягненого прохожого, що спинявся подивитись, одразу ж заходилась пояснювати йому, що от, мовляв, до чого доведені діти "з благородного, можна навіть сказати аристократичного дому". Коли чула в натовпі сміх або якесь ущипливе слово, то зараз же напускалася на зухвалих і починала з ними лаятись. Дехто справді сміявся, інші хитали головами; всім взагалі було цікаво подивитись на божевільну з переляканими дітьми. [...]

Соня невідступно ходила за Катериною Іванівною, плачучи і весь час благаючи її повернутись додому. Але Катерина Іванівна була неблаганною.

— Перестань, Соню, перестань! — кричала вона скоромовкою, поспішаючи, задихаючись і кашляючи.— Сама не знаєш, чого просиш, мов мале дитя! Я вже сказала тобі, що не повернусь назад до тієї п'яної німкені. Нехай бачать усі, весь Петербург, як жебракують діти благородного батька, що все своє життя служив вірою і правдою і, можна сказати, помер на службі. [...]

Раскольников спробував був умовити, щоб повернулась додому, навіть сказав, гадаючи вплинути на самолюбство, що їй непристойно ходити по вулицях, як шарманщики ходять, бо вона ж готує себе в директриси для пансіону благородних дівиць...

— Пансіону, ха-ха-ха! Доки сонце зійде!..— вигукнула Катерина Іванівна, зараз же після сміху зайшовшись кашлем,— ні, Родіоне Романовичу, розвіялась мрія! Всі нас кинули!.. А цей поганий генеральсько... Знаєте, Родіоне Романовичу, я в нього чорнильницею пошпурила,— там— таки, в лакейській, до речі на столі стояла, біля аркуша, на якому розписувались, і я розписалася, пошпурила та й втекла. О, підлі, підлі. Та дарма; тепер я цих сама годуватиму, нікому не поклонюся! Досить ми її мучили! (Вона показала на Соню). Поленько, скільки зібрали, покажи? Як? Всього тільки дві копійки? О, мерзотні! Нічого не дають, тільки бігають за нами, язики висолопивши! [...]

Крізь юрбу протовплювався городовий. Але водночас якийсь пан у віцмундирі і в шинелі, солідний чиновник років п'ятдесяти, з орденом на шиї (останнє було дуже приємно Катерині Іванівні і справило враження на городового), наблизився і мовчки подав Катерині Іванівні зелененьку троячку. На обличчі його світився щирий жаль. Катерина Іванівна взяла і ввічливо, навіть церемонно, вклонилася йому.

— Дякую вам, шановний добродію,— почала вона згорда,— причини, що спонукали нас... візьми гроші, Поленько. Бачиш, є ж благородні і великодушні люди, які зараз же готові допомогти бідній дворянці в біді. Ви бачите, шановний добродію, благородних сиріт, можна навіть сказати з справді аристократичними зв'язками...[...]

— Пані, пані, заспокойтеся,— почав був чиновник,— ході́мте, я вас доведу... Тут у

натовпі непристойно... ви хворі...

— Шановний добродію, шановний добродію, ви нічого не знаєте! — кричала Катерина Іванівна, — ми на Невський підемо, — Соню! Соню! та де ж вона? Теж плаче! Та що це з вами усіма... Колю, Леню, куди ви? — скрикнула вона раптом злякано, — о, дурні діти! Колю, Леню, та куди ж вони!..

Сталося так, що Коля і Леня, налякані до останньої міри вуличним натовпом і вихватками божевільної матері, побачивши ще й солдата, який хотів їх узяти і кудись вести, раптом, наче змовившись, схопились за рученята і кинулись тікати. З зойками й плачем метнулася сердешна Катерина Іванівна доганяти їх. Неподобне і жалюгідне це було видовище, як вона бігла, плачучи, задихаючись. Соня і Поленька кинулися слідом за нею.

— Поверни, поверни їх, Соню! О, дурні, невдячні діти!.. Полю! лови їх... Для вас же я...

Вона спіткнулася на всьому бігу і впала.

— Розбилася до крові! О Господи! — скрикнула Соня, схиляючись до неї.

Всі позбігались, всі стовпилися навколо. Раскольников і Лебезятников підбігли серед перших; чиновник теж поспішив, а за ним поспішив і городовий, пробурчавши: "От діла" і махнувши рукою, бо передчував, що справа ця завдасть йому клопоту.

— Ану, геть! геть! — розгонив він людей, що товпилися навколо.

— Помирає! — закричав хтось.

— Збожеволіла! — проказав другий.

— Господи милосердний! — промовила якась жінка, хрестячись. — А чи ж дівчинку з хлопчиком впіймали? Ондечки, ведуть, старшенька перейняла... Бач, навіжені!

Але коли роздивилися добре Катерину Іванівну, то побачили, що вона зовсім не розбилась об камінь, як подумала Соня, а що кров хлинула їй з грудей горлом і залила брук.

— Це я знаю, бачив, — бурмотів чиновник Раскольникову і Лебезятникову, — це сухоти; хлине отак кров і задушить. З однією моєю родичкою, ще недавно свідком був, і отак склянки півтори... раптом... Що ж все-таки робити, зараз помре?

— Сюди, сюди, до мене! — благала Соня, — отут я живу!.. Оцей будинок, другий звідси... До мене, швидше, швидше!.. — кидалася вона до всіх. — За лікарем пошліть... О Господи!

Стараннями чиновника все улагодилося, навіть городовий допомагав переносити Катерину Іванівну. Внесли її до Соні майже мертвою і поклали на ліжку. Кровотеча ще тривала, але Катерина Іванівна начебто починала опритомнювати. В кімнату ввійшли, крім Соні, Раскольников і Лебезятников, чиновник і городовий, що спочатку розігнавши юрбу, хоч дехто і йшов за ними аж до самих дверей. Поленька ввела, тримаючи за руки, Колю і Леню, які трусилися й плакали. [...]

Серед усієї цієї публіки з'явився зненацька і Свидригайлов. Раскольников здивовано глянув на нього, не розуміючи, звідки він узявся, бо не бачив його досі в натовпі.

Говорили про лікаря і про священика. Чиновник хоч і шепнув Раскольникову, що, здається, лікар тепер уже не потрібний, але розпорядився послати.

Тимчасом Катерина Іванівна оддыхалася, кровотеча припинилась.. Вона дивилася хворобливим, але пильним і проникливим поглядом на бліду і тремтячу Соню, що обтирала їй хусткою краплі поту з лоба; нарешті попросила підвести себе. Її посадили на ліжку, підтримуючи з обох боків.

— Де діти? — спитала вона слабким голосом.— Ти привела їх, Полю? О, дурні!.. Ну чого ви побігли... Ох!

Кров ще була на її засмаглих губах. Вона повела кругом очима:

— То он ти як живеш, Соню! І разу я в тебе не була... довелось от...

Вона з жалем подивилась на неї:

— Висмоктали ми тебе, Соню... Полю, Леню, Колю, йдіть сюди... Ну, ось вони, Соню, всі, бери їх... з рук на руки... а з мене досить!.. Скінчився бал! Покладіть мене, дайте хоч померти спокійно...

Її опустили знову на подушку.

— Що? Священика?.. Не треба... Де у вас зайвий карбованець? На мені немає гріхів!.. Бог і без того мусить простити... Сам знає як ждала!.. А не простить, то й не треба!..[...] ' ястра-

Вона знову знепритомніла, але це останнє забуття тривало нело Блідо-жовте, зсохле обличчя її закинулося назад, рот розкрився ноги судорожно простяглися. Вона глибоко-глибоко зітхнула і вмерла

Соня впала на її труп, обхопила її руками і так і завмерла, притулившись головою до зсохлих грудей небіжчиці. Поленька припала до ніг матері і цілувала їх, ридма ридаючи. Коля і Леня, ще не збагнувши, що сталося, але передчуваючи щось дуже страшне, схопили одне одного обома руками за плічка і, втупившись одне в одного, зненацька водночас, разом розкрили роти і почали голосити. [...]

— Родіоне Романовичу, маю сказати вам два найпотрібніших слова,— підійшов Свидригайлов. Лебезятников зараз же поступився місцем і делікатно стушувався. Свидригайлов повів здивованого Раскольникова ще далі в куток.

— Весь цей клопіт, тобто похорон та інше, я беру на себе. Знаєте, були б гроші, а я ж вам казав, що в мене є зайві. Цих двох пташенят і цю Поленьку я віддам в які-небудь сирітські заклади, які кращі, і покладу на кожного, до повноліття, по тисячі п'ятсот карбованців капіталу, щоб уже зовсім Софія Семенівна була спокійна. Та і її з багна витягну, бо хороша дівчина, правда ж? Ну, отож і перекажіть Євдокії Романівні, що її десять тисяч я отак використав.

— З якої ж це причини ви так розблагодіялися? — спитав Раскольников.

— Е-ех! який недовірливий! — засміявся Свидригайлов.— Адже я сказав, що ці гроші в мене зайві. Ну, а просто так, з людяності, не припускаєте, га? Адже ж не "воша" була вона (він кивнув у той куток, де лежала померла), як якась там стара лихварка. Ну, згодьтеся, ну... "чи Лужину, справді, жити й підлоту чинити, чи їй помирати?" І коли не допоможу я, то ж "Поленька, наприклад, туди ж, такою ж

дорогою піде..."

Він проказав це з виглядом якихось підморгливих веселих пустощів, не зводячи очей з Раскольниково. Раскольников зблід і похолов, почувши свої власні слова, сказані Соні. Він враз відхитнувся і дико подивився на Свидригайлова. [...]

Частина шоста

I

Для Раскольниково настав дивний час: наче туман ліг зненацька перед ним і відділив його від усіх в безвихідній і тяжкій самотності. Викликаючи в пам'яті цей час згодом, уже через довгі роки по тому, він догадувався, що свідомість його іноді начебто затьмарювалась і що так тривало, з деякими проміжками, аж до остаточної катастрофи. [...]

Особливо тривожив його Свидригайлов: можна навіть сказати, що той ніяк не йшов з його думки. [...] За ці два-три дні після смерті Катерини Іванівни він уже разів зо два зустрічався з Свидригайловим, майже кожного разу в Сониній квартирі, куди він заходив якимось безцільно, майже завжди на короткий час. Вони перекидалися короткими фразами, але й разу не заговорили про основне, начебто між ними так, сама собою, виникла умова, щоб мовчати про це до якогось часу. Тіло Катерини Іванівни ще лежало в труні. Свидригайлов розпоряджався підготовкою до похорону і був заклопотаний. Соня теж була дуже зайнята. Під час останньої зустрічі Свидригайлов розповів Раскольникову, що справу з дітьми Катерини Іванівни він якимось покінчив, і покінчив щасливо; що в нього, завдяки певним зв'язкам, знайшлися такі особи, з допомогою яких можна було влаштувати всіх трьох сиріт, тепер-таки, в дуже непогані як для них заклади; що покладені на їх ім'я гроші теж багато допомогли, бо сиріт з капіталом улаштувати значно легше, ніж сиріт бідних. Сказав він щось і про Соню, пообіцяв якимось цими днями зайти до Раскольниково і згадав, що "бажав би порадитись"; що "дуже вже треба б побесідувати, бо є такі справи..." Розмова ця відбувалась у сінях, коло сходів. Свидригайлов пильно дивився в очі Раскольникову і раптом, помовчавши і притишивши голос, спитав:

— Та чого ви, Родіоне Романовичу, такий сам не свій? Справді! Слухаєте і дивитесь, а наче й не розумієте. Ви підбадьортесь. От давайте поговоримо: шкода тільки, що клопоту багато і чужого і свого... Ех, Родіоне Романовичу,— додав він зненацька,— усім людям потрібне повітря, повітря, повітря... Перш за все!

Він раптом уступився з дороги, щоб пропустити священика і дячка, які піднімались сходами. Вони йшли правити панахиду. За розпорядженням Свидригайлова панахиди правили два рази на день, акуратно. Свидригайлов пішов собі. Раскольников постояв, подумав і ввійшов слідом за священиком у квартиру Соні.

Він став у дверях. Починалася служба тихо, добропристойно, журливо. В думці про смерть і у відчутті присутності смерті завжди для нього було щось тяжке і містично жахливе, з самого дитинства; та й давно вже він не чув панахиди. Але було ще тут і щось інше, дуже страшне і тривожне. Він дивився на дітей; всі вони стояли біля труни навколішках, Поленька плакала. Позад них, тихо і начебто боязко плачучи, молилась

Соня. "А вона ж за ці дні й разу на мене не глянула і слова до мене не промовила",— подумалося раптом Раскольникову. [...]

Сонце яскраво освітлювало кімнату; кадильний дим підіймався клубами; священник читав: "Упокой Господи". Раскольников вистояв усю відправу. Благословляючи і прощаючись, священник якось дивно оглядався. Після відправи Раскольников підійшов до Соні. Вона зненацька взяла його за обидві руки і схилила на його плече голову. Цей короткий жест навіть вразив Раскольникова і здивував; навіть чудно було: як це? і найменшої відрази і найменшої огиди до нього, і найменшого дрожу в її руці! Це вже була якась безмірна зневага до самої себе. Так принаймні він це зрозумів. Соня нічого не говорила. Раскольников потиснув її руку і вийшов. Йому зробилося дуже тяжко. [...] Все змотувалося в якийсь клубок. "Ні, вже краще б якась боротьба! Краще б знову Порфирій... або Свидригайлов. Швидше б знову який-небудь виклик, чий-небудь напад... Так! так!" — думав він. Він вийшов з харчевні і Мало не кинувся бігти. Думка про Дуню і матір нагнала на нього раптом чомусь наче панічний страх. Цієї саме ночі, вдосвіта, він і прокинувся в кушах, на Крестовсь— кому острові, змерзлий, в гарячці; він рушив додому і прийшов уже вранці. Після кількох годин сну гарячка минула, але прокинувся він уже пізно: була друга година після полудня.

Він згадав, що на цей день призначено похорон Катерини Іванівни, і зрадів, що не був присутній на ньому. Настя принесла йому їсти; він їв і пив з апетитом, мало не з жадністю. Голова його була свіжішою, і сам він спокійнішим, ніж у ці останні три дні. Він навіть подивувався побіжно припливам свого панічного страху. Двері відчинились, і ввійшов Разуміхін.

— А! їсть, значить не хворий! — сказав Разуміхін, взяв стілець і сів коло стола проти Раскольникова. Він був стривожений і не старався цього приховати. [...]

— Євдокія Романівна листа якогось одержала, сьогодні, дуже її він стривожив. Дуже. Навіть надзвичайно стривожив. Я заговорив про тебе — просила замовкнути. Потім... потім сказала, що, може, ми дуже скоро розстанемось, потім почала мені за щось гаряче дякувати; потім пішла до себе й замкнулася.

— Вона листа одержала? — задумливо перепитав Раскольников.

— Еге ж, листа; а ти не знав? Гм.

Обидва вони помовчали.

— Прощай, Родюне. Я, брат... був такий час... а втім, прощай, бачиш, був такий час... Ну, прощай! Мені теж треба йти. Пити не буду. Тепер не треба... чорта лисого!

Він поспішав; та, вже виходячи і вже майже зачинивши за собою двері, зненацька відчинив їх і сказав, дивлячись кудись убік:

— До речі! Пам'ятаєш те вбивство, ну, от що Порфирій: стару оту? Ну, то знай, що вбивця цей знайшовся, признався сам і докази всі подав. Це один з тих самих робітників, малярів, уяви собі, пам'ятаєш, я ще їх тут захищав? Чи повіриш, що всю цю сцену бійки і реготу на сходах з своїм товаришем, коли оті йшли назустріч, двірник і два свідки, він навмисно підстроїв, щоб очі відвести. Яка хитрість, яке самовладання в такому щеняті! Повірити важко; але ж сам роз'яснив, сам в усьому признався! І як же

я тоді вклепався! Що ж, на мою думку, це тільки геній прикидання і знахідливості, геній юридичного відводу,— отже, нема чого особливо дивуватись! Хіба таких не може бути? А що він не видержав характеру і признався, то я йому за це ще більше вірю. Правдоподібніше... Але як же я, як же я тоді вклепався! За них на стінку дерся!

— Скажи, будь ласка, звідки ти про це довідався і чого тебе це так цікавить? — з помітним хвилюванням спитав Раскольников.

— Ото ще! Чого мене цікавить! Спитав!.. А довідався я від Порфирія та від інших. А втім, від нього майже все й довідався.

— Від Порфирія?

— Від Порфирія.

— Що ж... що ж він? — злякано спитав Раскольников.

— Він усе чудово мені роз'яснив. Психологічно роз'яснив, по-своєму.

— Він роз'яснив? Сам же тобі й роз'ясняв?

— Сам, сам; прощай! Потім ще дещо розповім, а тепер справа є. [...]

Раскольников, скоро тільки вийшов Разуміхін, встав, повернувся до вікна, поткнувся в куток, в другий, наче забувши про тісноту своєї конури, і... знову сів на диван. Він увесь мовби обновився; знову боротьба — значить, знайшовся вихід!

"Так, значить знайшовся вихід! А то вже занадто все сперлось і закупорилося, тяжко душити почало, дурман налягав якийсь. Аж від самої сцени з Миколкою у Порфирія почав він задихатись, не бачачи виходу. Після Миколки того ж дня була сцена у Соні". [...]

Раскольников узяв кашкет і, замислений, рушив до дверей. Вперше за всі ці дні він відчув, що принаймні голова в нього свіжа. "Треба кінчити з Свидригайловим,— думав він,— і що б то не було, якнайшвидше цей теж, здається, чекає, щоб я сам До нього прийшов". І в цю мить така ненависть піднялася раптом з його стомленого серця, що, можливо, він міг би вбити кого-небудь з цих двох: Свидригайлова або Порфирія. Принаймні він відчув, що коли не тепер, то далі він здатний буде це зробити. "Побачимо, побачимо",— повторював він сам собі.

Та тільки-но він одчинив двері в сіни, як раптом зіткнувся з самим Порфирієм, той ішов до нього. Раскольников на якусь мить завмер. Було чудно, що він не дуже здивувався Порфирієві і майже його не злякався. Він тільки здригнувся, але швидко, враз приготувався. "Може, розв'язка! Але як же це він підійшов тихенько, мов кішка, і я нічого не чув. Невже підслухував?"

— Не ждали гостя, Родіоне Романовичу,— скрикнув, сміючись, Порфирій Петрович.— Давно завітати збирався, а це йду мимо, думаю — чому б не зайти хвилин на п'ять навідати. Кудись зібралися? Не затримаю. От тільки одну цигарочку, якщо дозволите.

— Та сідайте, Порфирію Петровичу, сідайте,— запрошував гостя Раскольников, з таким, здавалось, привітним і дружнім виглядом, що, далекі, сам би здивувався, коли б міг подивитись на себе збоку. Рештки самовладання десь із самого дна душі вискрібалися! Він прямо сів навпроти Порфирія і, не змигнувши, дивився на нього.

Порфирій примружився і почав закурювати цигарку.

"Ну, кажи ж, кажи ж,— начебто так і хотіло вихопитись з серця Раскольников.— Ну, чого ж, чого ж, чого ж ти нічого не кажеш?"

II

— От, ці цигарки! — заговорив, нарешті, Порфирій Петрович, закінчивши закурювати і віддихнувши,— шкодять же, та ще й як шкодять, а покинути не можу! [...]

"Що це він, до своєї улюбленої казенщини вдається, чи що!" — з огидою подумав Раскольников. Вся недавня сцена останньої їх зустрічі раптом пригадалася йому, і тодішнє почуття хвилиною прилило до його серця.

— А я до вас уже заходив позавчора ввечері; ви й не знаєте? — говорив далі Порфирій Петрович, оглядаючи кімнату, — в кімнату, в цю саму, заходив. Теж, як і сьогодні, йду мимо — дай, думаю, візитик йому віддам. Зайшов, а кімната навстіж: оглядівся, почекав та й, служниці вашій не сказавши, пішов собі. Не замикаєте?

Обличчя Расколькова хмурніло дедалі більше. Порфирій мовби вгадав його думки.

— Пояснити дещо прийшов, голубчику Родіоне Романовичу, поговорити! Змушений і зобов'язаний перед вами до такої розмови,— вів він далі з усмішечкою і навіть злегенька плеснув долонею по коліну Расколькова, але майже в ту ж мить обличчя його раптом зробилося серйозним і заклопотаним; навіть мовби смутком повилося, на подив Раскольникову. Він ніколи ще не бачив і не підозрівав у нього такого виразу.— Дивна сцена сталася останнього разу між нами, Родіоне Романовичу. Воно, правда, і під час першої нашої зустрічі між нами теж відбувалася дивна сцена; але тоді... Ну, тепер уже все одне до одного! От що: я, може, і дуже винен перед вами; це я відчуваю. Адже як ми розійшлися, чи пам'ятаєте: у вас нерви аж кричать і підколінки тремтять, і в мене нерви кричать і підколінки тремтять. І знаєте, якось воно навіть і непорядно між нами тоді вийшло, не по-джентльменски

Цей клятий міщанин сидів ме не тоді за перегородкою,— можете собі уявити? Ви, звичайно, це вже знаєте; та й самому мені відомо, що він до вас потім заходив; але те, що ви тоді гадали, того не було: ні за ким я не посилав і ніяких розпоряджень я ще тоді не давав. Спитаєте, чому не давав? Та як вам сказати: самого мене це все тоді неначе приголомшило. [...] Дратівливі ви вже дуже, Родіоне Романовичу, зроду; навіть занадто вже, при всіх інших основних властивостях вашої вдачі і серця, які я, тішу себе щодо цього надією, почасти збагнув. Ну, вже, звичайно, і я міг, навіть і тоді, зміркувати, що не завжди так трапляється, щоб отак встала людина та й бовкнула вам усю підноготну. Це хоч і трапляється, особливо коли людину з останнього терпіння виведеш, але в усякому разі рідко. Це і я міг зміркувати. Ні, думаю, мені б хоч рисочку! хоч малюсіньку рисочку, однісіньку, та тільки таку, щоб уже так руками можна взяти було, щоб уже річ була, а не сама тобі психологія. Тому, думав я, якщо людина винна, то вже, звичайно, можна в усякому разі чогось істотного від неї діждатись, дозволено навіть і на найбільш несподіваний результат розраховувати. На вдачу вашу я тоді розраховував, Родіоне Романовичу, більш за все на вдачу! Надіявся вже дуже тоді на вас.



— Та ви... та чого ж ви тепер оце все так говорите,— пробурмотів, нарешті, Раскольников, навіть не обдумавши як слід запитання. "Про що він говорить,— губився він в здогадах,— невже ж справді за невинного мене вважає?"

— Чого так кажу? Я пояснити свої вчинки прийшов, так би мовити, за обов'язок святий вважаю. Хочу вам все до останку викласти, як усе було, всю цю історію всього цього тодішнього, так би мовити, затьмарення. Багато примусив я вас перестраждати, Родіоне Романовичу. Я не звір якийсь. Адже ж і я розумію, як ото все перенести людині, пригніченій обставинами, але гордій, владній і нетерпеливій, особливо нетерпеливій! Я вас в усякому разі за людину найблагороднішу маю, і навіть із зачатками великодушності, хоч і не згоден з вами в усіх переконаннях ваших, про що за обов'язок вважаю заявити наперед, прямо і з цілковитою одвертістю, бо насамперед не хочу обманювати. Пізнавши вас, став почувати до вас симпатію. Ви, може, сміятиметесь з цих моїх слів? Маєте право. Знаю, що ви мене з першого погляду не полюбили, бо, по суті, не було ж за що і полюбити. Але уважайте, як собі знаєте, а я тепер хочу, з свого боку, всім, що в моїх силах, змінити в вас те враження і довести, що і я людина з серцем та совістю. Широ кажу.

Порфірій Петрович примовк з гідністю. Раскольников відчув приплив якогось нового переляку. Думка про те, що Порфірій вважає його за невинного, почала зненацька лякати його.

— Розповідати все по порядку, як це почалося тоді, навряд чи потрібно,— вів далі Порфірій Петрович,— я гадаю, навіть і зайве. Та навряд чи й зможу. Бо, як це пояснити докладно? Спочатку чутки пішли. Про те, які це були чутки і від кого і коли... і з якого приводу, власне, до вас діло дійшло,— теж, я гадаю, казати зайве. [...] Признаюсь одверто, бо коли вже признаватись, то в усьому,— це я перший на вас тоді і натрапив.

Пригадав я тут і вашу статейку, в журналі, пам'ятаєте, ще коли вперше приходили, докладно про неї говорили. Я тоді поглузував, але ж для того тільки, щоб вас на дальше під'юдити. Повторюю, нетерпеливі і хворі ви дуже, Родіоне Романовичу. Що ви сміливі, завзяті, серйозні і... переживали, багато чого переживали, все це я давно вже знав. Мені всі ці переживання знайомі, і статейку вашу я прочитав як знайому. Безсонними ночами і в запалі страшному вона замишлялася, з завмиранням і колотінням серця, з ентузіазмом придушеним. А небезпечний цей придушений, гордий ентузіазм у молоді! [...] Статейку вашу я тоді прочитав, та й відклав набік, і... як відклав її тоді, то й подумав: "Ні, з цією людиною так не минеться!" Ну, то як же, скажіть тепер, коли передувало ось таке, та не захопитись було наступним! А Господи! Та хіба я кажу щонебудь? Хіба я щось тепер тверджу? Я тільки тоді помітив.

Що тут, думаю? Тут нічого, тобто зовсім нічого, і, може, в найвищій мірі нічого. Та й захоплюватись отак мені, слідчому, зовсім навіть не годиться: у мене он Миколка на руках, і вже з фактами,— там як собі хочете, а факти! І теж свою психологію підводить; коло нього треба заходитись, бо тут справа життя і смерті. Навіщо я вам тепер усе це пояснюю? А щоб ви знали і з вашим умом і серцем не винуватили мене за моє злісне

тоді поводження. Не злісне воно, щиро кажу. [...]

Та як почув тоді про ці дзвінки, то весь навіть так і завмер, навіть дроз пройняв. "Ну, думаю, ось вона, рисочка, і є! Вона!" Та вже й не міркував я тоді, просто не хотів. Тисячу б карбованців в ту мить я дав, своїх власних, щоб тільки на вас своїми очима подивитись: як ви тоді сто кроків з міщанином поряд ішли, після того, як він вам "убивця" в очі сказав, і нічого в нього, аж цілих сто кроків, спитати не посміли!.. Ну, а холод отой в спинному мозку? Дзвінки оті, в хворобі, в напівмаренні? Отже, Родіоне Романовичу, чого ж вам після того й дивуватись, що я з вами тоді такі жарти заводив? І чого ви самі в той самий час прийшли? Адже й вас хтось начебто підштовхував, їй-богу, і коли б не розвів нас Миколка, то... а Миколку ж тоді пам'ятаєте? Добре запам'ятали? Та це ж був грім! Адже це грім ударив з хмари, громова стріла! Ну, а як я його зустрів? Стрілі тій іла стілець не повірив, ви ж самі бачили! Та де там! Вже потім, після вас, коли він став дуже й дуже доладно на деякі пункти відповідати, так що я сам здивувався, і тоді й на копійку йому не повірив! [...]

— Мені Разуміхін оце тільки говорив, що ви й тепер обвинувачуєте Миколу і самі Разуміхіна в тому запевняли...

Дух йому перехопило і він не докінчив. Він слухав у невимовному хвилюванні, як людина, що наскрізь його розкусила, сама себе зрікалась. Він боявся повірити і не вірив. А в двозначних словах він жадібно шукав і ловив щось більш певне і остаточне.

— Пан Разуміхін! — скрикнув Порфирій Петрович, мовби зрадивши запитанню Раскольникову, який досі мовчав, — хе! хе! хе! Та пана Разуміхіна треба було відсторонити: де два б'ються, третій не встрявай. Пан

Разуміхін не та людина, та й не має до цього відношення, прибіг до мене вей такий блідий... Ну, та Бог з ним, чого його сюди плутати! А щодо Миколки, то чи хочете знати, що це за сюжет, у тому вигляді тобто, як я його розумію! Передусім це ще дитина нетямуща, і не те щоб боягуз, а так, мовби художник якийсь. Далекі, ви не смійтесь, що я його так змальовую. Невинний і до всього податливий. Серце має; фантаст. Він і до співу, він і до танцю, він і казки, кажуть, так розповідає, що з інших місць сходяться слухати. І до школи ходити, і реготати до знемоги через те, що пальця покажуть, і пиячити до нестями, не те щоб від розпусти, а так, коли-не-коли, якщо напоять, по-дитячому ще. Він тоді он і вкрав, а й сам цього не знає; бо "коли на землі лежало, хіба це вкрав?" [...] Відомо мені, що його художник один тут полюбив, до нього ходити почав, аж тут оця пригода і трапилась! Ну, злякався — вішатись! Тікати! Що ж робити з уявленням, яке склалося в народі про нашу юристику! Іншому ж страшно саме те слово "засудять". Хто винен? Побачимо, що нові суди скажуть. Ой, дав би Бог! Ну от; у в'язниці і згадав він, певно, тепер святого старця; Біблія теж з'явилася знову. Чи знаєте ви, Родіоне Романовичу, що означає у деяких з них "постраждати"? Це не те щоб за когось там, а так просто "постраждати треба"; страждання, значить, прийняти, а від властей — то тим краще. Так от, я і підозріваю тепер, що Миколка хоче "страждання прийняти" або щось подібне до цього.

Це я напевно, навіть з фактів знаю. Він тільки не знає, що я знаю. Що, хіба не

припускаєте, щоб з такого люду виходили характери фантастичні? Ще й скільки. Старець тепер знову почав діяти, особливо ж після петлі пригадався. А втім, сам мені все розповість, прийде. Ви гадаєте, витримає? Заждіть, ще зречеться! З години на годину чекаю, що прийде зізнання зрікатись. Я цього Миколку полюбив і його досконально досліджую. І що б ви думали! Хе! хе! На деякі пункти вельми доладне мені відповідав, очевидно потрібні відомості дістав, хитро приготувався; ну а в інших пунктах просто мов у калюжу, нічогісінько не знає, не відає, та й сам не підозріває, що не відає! Ні, голубе мій, Родіоне Романовичу, тут не Миколка! Тут справа фантастична, темна, справа сучасна, нашого часу випадок, коли помутилось серце людське; коли цитується фраза, що кров "освіжає"; коли життя проповідується, як комфорт. Тут книжні мрії, тут теоретично подразнене серце; тут видно відвагу на перший крок, але відвагу своєрідну,— зважився, та й наче з гори скотився або з дзвіниці впав, і на злочин не своїми наче ногами прийшов. Двері за собою забув зачинити, а вбив, двох убив, за теорією. Вбив, та й грошей взяти не зумів, а що встиг забрати, то під камінь одніс. Мало було йому, що муку витерпів, коли за дверима сидів, а в двері добивались і дзвоник калатав,— ні, він згодом уже в порожню квартиру, в напівмаренні, пригадати цей дзвоник іде, холоду, що по спині пробігає, знову відчуті з'явилась потреба... Ну та це, щоправда, в хворобі, а то он ще: вбив, та за чесну людину себе має, людей зневажає, блідим ангелом ходить,— ні, який вже тут Миколка, голубе мій, Родіоне Романовичу, тут не Миколка!

Ці останні слова, після всього раніше сказаного і такого схожого на зречення, були занадто вже несподівані. Раскольников увесь затремтів, неначе пронизало його щось.

— То... хто ж убив?..— спитав він, не витримавши, придушеним голосом. Порфирій Петрович навіть відхитнувся до спинки стільця, немовби страшенно несподіваним і дивним було для нього це запитання.

— Як хто вбив?..— перепитав він, наче не вірячи своїм вухам,— та ви вбили, Родіоне Романовичу! Ви ж і вбили...— додав він майже пошепки, цілком переконано.

Раскольников схопився з дивана, постояв кілька секунд і знову сів, не кажучи й слова. Дрібні конвульсії раптом пробігли по всьому його обличчю.

— А губка он знову, як і тоді, тремтить,— пробурмотів, мовби навіть співчуваючи, Порфирій Петрович.— Ви мене, Родіоне Романовичу, здається, не так зрозуміли,— додав він, трохи помовчавши,— через те так і здивувались. Я саме для того ж і прийшов, щоб уже все сказати і справу повести у відкриту.

— Це не я вбив,— прошептав Раскольников, як це роблять злякані маленькі діти, коли їх застукають на місці злочину.

— Ні, це ви, Родіоне Романовичу, ви, і нікому більше,— суворо і переконано прошептав Порфирій.

Обидва вони замовкли, і мовчанка тривала надзвичайно довго, хвилин з десять. Раскольников сперся ліктями на стіл і мовчки куйовдив собі пальцями волосся. Порфирій Йетрович сидів смирно і чекав. Раптом Раскольников презирливо подивився на нього.

— Знову ви за старе, Порфирію Петровичу! Все за ті самі ваші прийоми: як ото вам не набридне, справді?

— Е, годі, що мені тепер прийоми! Інша б річ, коли б тут були свідки; а то ж ми сам на сам шепчемо. Самі бачите, я не для того до вас прийшов, щоб гнати й ловити вас, мов зайця. Признаєтесь чи ні — зараз мені все одно. Для себе ж я й без вас переконаний.

— А коли так, то чого ж ви прийшли? — роздратовано спитав Раскольников.— Я вам знову те саме запитання ставлю: якщо ви мене винним вважаєте, чому не берете ви мене в острог?

— Ну, оце так запитання! По пунктах вам і відповім: по-перше, ув'язнити вас так прямо мені не вигідно.

— Як це не вигідно! Коли ви переконані, то ви повинні...

— Ет, що ж, що я переконаний? Адже все це поки що самі тільки мої гадки. Та й що ж я вас на спочинок, чи що, туди посаджу? Самі знаєте, якщо проситесь. Приведу я, наприклад, викривати вас отого дурного міщанина, і ви йому скажете: "Ти п'яний, чи що? Хто мене з тобою бачив? Я тебе просто за п'яного і вважав, та ти й був п'яний",— ну, що я вам тоді на це скажу, тим більше, що ваше ж правдоподібніше, ніж його, бо в його свідченні сама лиш психологія,— яка його пиці навіть і не личить, а ви ж у самісіньку точку влучаєте, бо п'є негідник день і ніч, це ж усі знають. Та й сам я казав вам одверто вже не раз, що психологія ця на два кінці і що другий кінець довший буде, та й багато правдоподібніший, а крім цього, проти вас у мене поки що і немає нічого. І хоч я вас все— таки посаджу і навіть сам-от я прийшов (зовсім не так, як це у людей робиться) вас про все попередити, а все-таки прямо вам скажу (теж не так, як у людей робиться), що мені це буде не вигідно. Ну, а по-друге, я того до вас прийшов...

— Еге ж, по-друге? (Раскольников усе ще задихався).

— Того, що, як я вже і сказав, коли ввійшов, визнаю себе зобов'язаним перед вами все пояснити. Не хочу, щоб ви мене за недолюдка вважали, тим більше, що щиро до вас прихильний, вірте чи не вірте. Внаслідок чого, по-третє, і прийшов до вас з одвертою і прямою пропозицією — принесіть повинну самі. Це вам буде незрівнянно вигідніше, та й мені теж вигідніше — бо з плечей спаде. Ну що, одверто чи ні з мого боку?

Раскольников якийсь час думав.

— Слухайте-но, Порфирію Петровичу, ви ж говорите: сама лиш психологія, а тимчасом заїхали в математику. А що, коли ви і тепер помиляєтесь?

— Ні, Родіоне Романовичу, не помиляюсь. Рисочку таку маю. Рисочку ж цю я тоді ж і знайшов; послав Господь!

— Яку рисочку?

— Не скажу, Родіоне Романовичу. Та й в усякому разі тепер і права не маю більше зволікати; ув'язню. Ви от розміркуйте: мені тепер уже все одно, отже, я виключно це тільки для вас. їй-богу, краще буде, Родіоне Романовичу!

Раскольников злісно усміхнувся.

— Та це ж не тільки смішно, це навіть уже безсоромно. Ну, хоч би я був і винним

(чого я зовсім не кажу), ну з якої речі мені приносити вам повинну, коли самі ви вже кажете, що я сяду до вас туди на спочинок?

— Е-е, Родіоне Романовичу, не всім словам вірте; може, і не зовсім буде на спочинок! Адже це тільки теорія, та ще ж і моя, а який же я для вас авторитет? Я, може, й сам від вас дещо навіть і тепер таю? Не все ж мені вам так взяти та й викласти, хе! хе! По-друге: як-то яка вигода? А відомо вам, скільки вам за це знижки вийде? Адже ви коли прийдете, в який час? Ви це тільки розміркуйте! Коли інший вже на себе злочин перейняв і всю справу сплутав? А я вам, от самим Богом присягаюсь, так там" підроблю і влаштую, що ваша повинна буде мовби зовсім несподіваною. Всю цю психологію ми зовсім відкинемо, всі підозріння на вас в ніщо оберну, так що злочин ваш матиме вигляд чогось подібного до затьмарення, бо по совісті, це ж затьмарення і було. Я чесна людина, Родіоне Романовичу, і свого слова додержу.

Раскольников сумно мовчав, похиливши голову; він довго думав, і, нарешті, знов усміхнувся, але усмішка його була вже покірлива і тужна.

— Е, не треба! — промовив він, начебто вже зовсім не криючись від Порфирія.— Не варто! Не треба мені зовсім вашої знижки!

— Ну, оцього ж я й боявся! — гаряче і мовби мимоволі вигукнув Порфирій,— оцього ж я й боявся, що не треба вам нашої знижки.

Раскольников сумно і виразисте подивився на нього.

— Ой, життям не гребуйте! — говорив далі Порфирій,— багато його попереду ще буде. Як це не треба знижки, як це не треба! Нетерплячий ви який!

— Чого попереду багато буде?

— Життя! Ви що за пророк такий, чи ж багато знаєте? Шукайте і знайдете. Вас, може, Бог на цьому й чекав. Та й не навіки вони, кайдани...

— Знижка буде...— засміявся Раскольников.

— А що, сорому буржуазного, чи що, злякались? Це може бути, що й злякались, та самі того не знаєте,— бо молодість! А все-таки не вам би боятися чи там соромитись принести повинну.

— Е-ех, наплювать! — зневажливо й з огидою прошептав Раскольников, мовби не бажаючи далі говорити. Він знову підвівся, наче хотів кудись іти, але враз же й сів; видно було, що він у розпачі.

— Ото ж то й воно, що наплювати! Зневірились, та й думаєте, що я вам грубо лещу; та чи ж багато ви он і жили? Чи ж багато тямите? Теорію вигадав, та й соромно стало, що зірвалось, що дуже вже неоригіналь— но вийшло! Вийшло воно мерзотно, це правда, та ви ж все-таки не безнадійний мерзотник. Зовсім не такий вже мерзотник! Принаймні довго себе не морочив, враз до останніх стовпів дійшов. Адже я вас за кого вважаю? Я вас вважаю за одного з тих, кого хоч за кишки тягі/и, а він собі стоятиме та з усмішкою дивитиметься на своїх катів,— якщо тільки віру або Бога знайде. Ну, й знайдіть, і житимете. Вам, по-перше, давно вже повітря перемінити треба. Що ж, страждання теж річ добра. Постраждайте. Миколка, он, можливо, й має рацію, коли страждання прагне. Знаю, що не вірується,— а ви не мудруйте лукаво; віддайтесь

життю просто, не роздумуючи; не турбуйтеся,— прямо на берег винесе і на ноги поставить. На який берег? А звідки я знаю? Я тільки вірю, що вам ще довго жити. Знаю, що ви слова мої зараз вважаєте за орацію якусь завчену; та, може, потім згадаєте, згодиться колись; тим-то й кажу. Ще добре, що ви тільки бабисько оте вбили. А що, коли б вигадали ви іншу теорію: чого доброго, ще і в сто мільйонів раз неподобніше б вчинили! Ще Богові, може, треба дякувати; звідки ви знаєте: може, вас Бог для чогось і береже. А ви велике серце майте та менше бійтеся. [...]

Порфирій вийшов, якимось зігнувшись і мовби уникаючи дивитись на Раскольников. Раскольников підійшов до вікна і з нервовим нетерпінням вичікував, коли, за його розрахунком, той вийде на вулицю і відійде якнайдалі. Потім поспішно вийшов з кімнати й сам.

### III

Він поспішав до Свидригайлова. Чого він міг сподіватись від цієї людини, він і сам не знав. Але в цій людині таїлася якась влада над ним. Усвідомивши це раз, він уже не міг заспокоїтись, а тепер до того ж і настав час.

Дорогою одне питання особливо мучило його: чи був Свидригайлов у Порфирія?

Скільки він міг розібратися і в чому міг би заприсягнутись,— ні, не був! Він подумав ще й ще, пригадав крок за кроком усю сцену з Порфирі— ем, прийшов до висновку: ні, не був, звичайно, не був!

А коли ще не був, то піде чи не піде він до Порфирія?

Тепер, поки що, йому здавалося, що не піде. Чому? Він не міг би пояснити й цього, а коли б і міг пояснити, то тепер він не став би над цим особливо сушити голову. Все це його мучило, і водночас йому було якось не до того. Дивна річ, ніхто б, може, не повірив цьому, але про свою теперішню, найближчу долю він турбувався якось мало, думав байдужне. Мучило його щось інше, набагато важливіше, надзвичайне,— до нього ж самого стосовне, не до когось іншого, але щось інше, щось головне. До того ж він відчував безмежну моральну втому, хоч розум його цього ранку працював краще, ніж в усі ці останні дні.[...]

Але ж однаке, що може бути між ними спільного? Навіть і злочини в них не могли бути однаковими. Цей чоловік до того ж був дуже неприємний, очевидно надзвичайно розпусний, неодмінно хитрий і облудний, можливо і злий. Про нього багато говорять такого. Правда, він клопотався за дітей Катерини Іванівни; та хто знає, для чого і що це може означати? У цього чоловіка завжди ото якісь наміри і проекти.

Зринала раз у раз в усі ці дні в Раскольникова ще одна думка і страшенно його непокоїла, хоч він навіть старався гнати її від себе, така вона тяжка була для нього.

В усякому разі Свидригайлова треба побачити якнайшвидше, остаточно вирішив він. Хвалити Бога, тут не стільки потрібні подробиці, скільки суть справи; але якщо, якщо тільки він здатний, якщо Свидригайлов якось інтригує проти Дуні — то... [...]

Раскольников піднявся в трактир.

Він знайшов його в дуже маленькій задній кімнаті з одним вікном, вхід в яку був з великої зали, де за двадцятьма маленькими столиками, під викрики хвацького хору,

пили чай купці, чиновники і безліч різного люду. Звідкись долинав стукіт більярдних куль... На столику перед Сви— дригайловим стояла почата пляшка шампанського і склянка, до половини наповнена вином. В кімнаті були ще хлопчик-шарманщик з маленьким ручним органчиком і рум'яна, що аж пашіла здоров'ям, дівчина в підтиканий смугастій спідниці і в тірольському капелюшку з стрічками, співачка, років вісімнадцяти, яка, незважаючи на викрики хору в другій кімнаті, співала під акомпанемент органщика досить сиплим контральто якусь лакейську пісню.

— Ну й годі! — перебив її Свидригайлов, коли зайшов Раскольников.

Дівчина одразу ж перестала співати і стояла в шанобливому чеканні.

Співала вона своєї римованої лакейщини теж з якимсь серйозним і шанобливим виразом на обличчі.

— Гей, Пилипе, склянку! — гукнув Свидригайлов.

— Я не питиму,— сказав Раскольников.

— Як хочете, я не для вас. Пий, Катю! Сьогодні нічого більше не потрібно буде, іди! — Він налив їй повну склянку вина і поклав жовтеньку кредитку. Катя випила склянку разом, як п'ють вино жінки, тобто не відриваючись, ковтнувши разів з двадцять, взяла гроші, поцілувала у Свидригайлова руку, яку той дуже серйозно дозволив поцілувати, і вийшла з кімнати, а за нею почвалав і хлопчисько з органом.

— Я до вас ішов і вас розшукував,— почав Раскольников,— але чого це я тепер раптом завернув на —ський проспект з Сінної! Я ніколи сюди не завертаю і не заходжу. Я завертаю з Сінної праворуч. Та й дорога до вас не сюди. І тільки завернув, от і ви! Дивно!

— Чом же ви прямо не скажете: чудо!

— Тому що це, може, тільки випадок.

— Але ж і вдача яка в усіх цих людей! — зареготав Свидригайлов,— не признається, хоч би в душі й вірив у чудо! Адже ж самі кажете, що, "може", тільки випадок. І які тут усе боягузи щодо своєї власної думки, ви й уявити собі не можете, Родіоне Романовичу! Я не про вас. Ви маєте власну думку і не побоялися мати її. Тим ви й викликали в мене цікавість.

— Більш нічим?

— Та й цього ж досить.

Свидригайлов був, очевидно, в збудженому стані, але тільки трошечки; вина випив він лише півсклянки. [...]

— Та куди це ви так поспішаєте? — спитав Свидригайлов, з цікавістю розглядаючи його.

— У кожного свої кроки,— похмуро і нетерпеливо промовив Раскольников.

— Ви самі ж викликали зараз на одвертість, а на перше ж запитання і не хочете відповісти,— зауважив Свидригайлов, усміхаючись.— Вам усе здається, що в мене якісь заміри, а тому й дивитесь на мене підозріливо. Що ж, це цілком зрозуміло у вашому становищі. Та хоч як я бажаю зійтися з вами, але ж і рота не відкрию, щоб переконувати вас у протилежному, їй-богу, справа не варта заходу, та й говорити з

вами я ні про що таке особливе не мав наміру.

— Навіщо ж у такому разі я був вам такий потрібний? Адже ви коло мене так упали? [...] Хто ви такий і чого сюди прибули?

— Я хто такий? Ви знаєте: дворянин, служив дра роки в кавалерії, потім так отут в Петербурзі вештався, потім одружився з Марфою Петрівною і жив у маєтку. Ось моя біографія!

— Ви, здається, картяр?

— Ні, який я картяр. Шулер — не картяр.

— А ви були шулером?

— Еге ж, був шулером.

— Що ж, вас часом били?

— Траплялося. А що?

— Ну, виходить, викликати на дуель могли... та й взагалі, оживляє.

— Не заперечую та до того ж не майстер я філософствувати. Признаюсь вам, я сюди, мабуть, більше задля жінок приїхав.

— Тільки що поховавши Марфу Петрівну?

— Атож,— усміхнувся з переконливою одвертістю Свидригайлов.— То що ж? Ви, здається, бачите щось погане в тому, що я про жінок так кажу?

— Тобто бачу я чи ні погане в розпусті?

— В розпусті! Ну, он ви куди! А втім, по черзі відповім вам відносно жінок взагалі; знаєте, я маю настрій побалакати. Скажіть, для чого я буду себе стримувати? Навіщо ж уникати жінок, коли я хоч до них охочий? Принаймні — заняття.

— То ви тут тільки на саму розпусту й надієтесь!

— Ну то що ж, ну й на розпусту. Далася їм розпуста. Але ж люблю принаймні пряме запитання. В цій розпусті принаймні є щось постійне, основане навіть на природі, що не піддається фантазії, щось таке, що завжди жаринкою розпаленою жевріє в крові, що завжди підпалює, що і довго ще, і з роками, можливо, не так швидко заллеш. Згодьтесь самі, хіба це не своєрідне заняття?

— Чого ж тут радіти? Це хвороба, й небезпечна.

— А, он ви куди? Я згоден, що це хвороба, як і все, що над міру,— а тут неодмінно доведеться переступити міру,— але ж це, по-перше, в одного таїґ в іншого інакше, а по-друге, звичайно, в усьому додержуй міри, обачливості, хоч і підлої, та що ж робити? Адже, коли б не було цього, то застрелитись, певно, довелось би. Я згоден, що порядна людина мусить нудитись, але ж...

— А ви могли б застрелитись?

— Ну от! — з огидою відпарирував Свидригайлов,— зробіть ласку, не говоріть про це,— додав він покvapливо і навіть без усякого фанфаронства, яке відчувалося в усіх його попередніх словах. Він навіть на обличчі наче змінився.— Признаюсь в непростій слабості, та що подіеш: боюся смерті і не люблю, коли говорять про неї. [...]



— Ви, можливо, знаєте (а втім, я ж сам вам і розповідав),— почав Свидригайлов,— що я сидів тут у борговій тюрмі, за великий борг, зовсім не маючи звідки взяти хоч трохи грошей, щоб його сплатити. Не варт вдаватись у подробиці того, як викупила мене тоді Марфа Петрівна; чи знаєте, до якої міри засліплення може іноді покохати жінка? Це була жінка чесна, досить недурна (хоч і зовсім неосвічена). Уявіть же собі, що ця дуже ревнива і чесна жінка дійшла до того, що погодилась, після багатьох жахливих сцен і докорів, на своєрідний контракт зі мною, якого й додержувала протягом усього нашого шлюбу. Річ у тому, що вона була набагато старша від мене, крім того, завжди тримала в роті якусь гвоздичку. Я мав стільки свинства в душі і своєрідної чесності, щоб заявити їй прямо, що вірним цілком їй бути не можу. Це признание довело її до нестями, але, здається, моя груба одвертість їй до деякої міри сподобалася: "Значить, мовляв, не хоче обманювати, коли наперед так заявляє", ну, а для ревнивої жінки це найголовніше. Після довгих сліз склався між нами отакий собі неписаний контракт: перше, я ніколи не покину Марфу Петрівну і назавжди залишусь її чоловіком; друге, без її дозволу не виїду нікуди; третє, постійної коханки не заведу ніколи; четверте, за це Марфа Петрівна дозволяє мені накидати оком іноді на якусь з покоївок, але не інакше, як з її відома; п'яте, боронь мене Боже, полюбити жінку нашого кола; шосте, якщо трапиться таке, боронь Боже, що прийде до мене коли-небудь кохання, велике й серйозне, то я повинен відкритись Марфі Петрівні. А втім, щодо останнього пункту Марфа Петрівна була весь час досить спокійна; це була розумна жінка, отже, й не могла ж на мене дивитись інакше, як на розпусника, потаскуна, що неспроможний полюбити серйозно. Але розумна жінка і ревнива жінка — різні речі, і в тому ж і біда. Проте, щоб безсторонньо робити висновок про деяких людей, треба заздалегідь одмовитись від деяких упереджених поглядів і від повсякденної звички до людей і предметів, що весь час нас оточують. На вашу думку, більш ніж на чию іншу, я маю право покладатись. Може, ви вже дуже багато чули про Марфу Петрівну смішного і безглузлого. Справді, у неї були деякі дуже смішні звички; але скажу вам прямо, що я щиро шкодую про незчисленні прикrostі, яких я був причиною. Коли виникали між нами сварки я, здебільшого, мовчав і не роздратовувався, і це джентльменни— чання майже завжди досягало мети; воно на неї впливало і їй навіть подобалося; часом вона мною навіть пишалася. Але сестриці вашої все-таки не перенесла. І як це сталося, що вона рискнула взяти таку красуню в свій дім, в гувернантки! Я пояснюю це тим, що Марфа Петрівна була жінка палка, яка легко піддається всьому, і що вона просто сама закохалась,— буквально закохалась,— у вашу сестрицю. Ну, та і Євдокія Романівна!

Я дуже добре зрозумів з першого ж погляду, що тут справа кепська і,— що ви думаєте? — вирішив очей навіть на неї не зводити. Але Євдокія Романівна сама зробила перший крок — вірите чи ні? Чи вірите ви також, що Марфа Петрівна до того доходила, що навіть на мене сердилась спочатку за моє постійне мовчання про вашу сестру, за те, що я такий байдужий до її безперервних і закоханих розповідей про Євдокію Романівну? Сам не розумію, чого їй хотілось! Ну, вже звичайно, Марфа Петрівна

розповіла Євдокії Романівні про мене всю підноготну. У неї була нещасна риса геть усім розповідати про наші сімейні таємниці і всім безперестану на мене скаржитись; як же було пропустити такого нового і прекрасного друга? Гадаю, що в них і мови іншої не було, як про мене, і, вже, безперечно, Євдокії Романівні стали відомі всі ці темні, таємничі казки, які мені приписують... Готовий закластися, що ви теж уже щось подібне чули?

— Чув. Лужин обвинувачував вас, що ви навіть були причиною смерті дитини. Правда це?

— Зробіть ласку, не ворухіть всі ці пошлості,— з огидою буркотливо відказав Свидригайлов,— коли ви так неодмінно захочете довідатись про всю цю нісенітницю, то я коли-небудь розповім вам окремо, а тепер...

— Говорили ще про якогось там вашого лакея в маєтку і що нібито ви були теж причиною чогось такого.

— Зробіть ласку, годі! — перебив знову з неприхованим роздратуванням Свидригайлов.

— Це не той часом лакей, який вам після смерті люльку приходив набивати... Ще ж самі мені розповідали? — дедалі більше роздратовувався і Раскольников.

Свидригайлов уважно подивився на Раскольникова, і тому здалося, що в погляді цього майнула раптом, мов блискавка, злісна усмішка, але Свидригайлов стримався і дуже ввічливо відповів:

— Той самий. Я бачу, що вас теж усе це надзвичайно цікавить, і вважатиму за обов'язок, при першій нагоді, по всіх пунктах задовольнити вашу цікавість. Чорт забирай! Я бачу, що справді можу здатися комусь особою романтичною. Міркуйте ж самі, якою мірою я повинен після цього дякувати небіжчиці Марфі Петрівні за те, що вона наговорила вашій сестриці про мене стільки таємничого й цікавого. Не смію робити висновку про враження; але в усякому разі це було для мене вигідно. При всій природній відразі до мене Євдокії Романівни, і незважаючи на мій постійний похмурий і відворотний вигляд, їй зробилося, нарешті, шкода мене, шкода пропащої людини. А коли дівочому серцю стане шкода, то вже, зрозуміло, це для неї найнебезпечніше. Тут уже неодмінно захочеться і "врятувати", і навести на розум, і воскресити, і закликати дй більш благородних цілей, і відродити до нового життя та діяльності,— ну, відомо, що можна наміряти в цьому напрямі. Я одразу ж зміркував, що пташка сама летить у сильце, і в свою чергу приготувався. Ви, здається, хмуритесь, Родіоне Романовичу? Нічого, справа, як ви знаєте, обійшлася дурничками. (Чорт забирай, скільки я п'ю вина!) Знаєте, мені завжди було шкода, з самого початку, що доля не дала народитись вашій сестрі в другому або в третьому сторіччі нашої ери, деś дочкою можновладного князька або там якогось правителя чи проконсула в Малій Азії. Вона, безперечно, була б однією з тих, які перетерпіли мучеництво, і, вже б звичайно, усміхалася, коли б їй пекли груди розжареними щипцями. Вона б пішла на це навмисно, сама, а в четвертому і в п'ятому сторіччях подалася б в Єгипетську пустиню і жила б там тридцять років, живлячись корінням, екстазом і видіннями. Сама вона тільки того й

жадає і мріє, щоб за когось якусь муку якнайшвидше прийняти, а не дай їй цієї муки, то вона, чого доброго, і у вікно вистрибне. Я чув щось про якогось добродія Разуміхіна. Він хлопець, кажуть, розумний (що й прізвище його доводить, семінарист, певно), ну то хай і береже вашу сестру. Одно слово, я, здається, її зрозумів, що й вважаю за честь для себе. Але тоді, тобто на початку знайомства, самі знаєте, буваєш завжди якимсь легковажнішим і дурнішим, дивишся хибно, бачиш не те. Чорт забирай, нащо ж вона така гарна? Я не винен! Одно слово, у мене почалося з нестримного любо— страсного пориву. Євдокія Романівна цнотлива страшенно, нечувано й небачене. (Майте собі на увазі, я вам розповідаю це про вашу сестру як факт. Вона цнотлива, може, до хворобливості, незважаючи на свій широкий розум, і це їй пошкодить). Тут у нас трапилася одна дівчина, Параша, чорноока Параша, покоївка, яку тільки що привезли з іншого села і якої я ще ніколи не бачив,— гарненька дуже, але дурна неймовірно: в сльози, почала голосити на весь двір, і стався скандал. Яюсь, після обіду, Євдокія Романівна навмисно одшукала мене самого в алеї і, блискаючими очима, зажадала від мене, щоб я дав спокій бідолашній Параші. Це була чи не перша розмова наша наодинці. Я, звичайно, визнав за честь виконати її бажання, постарався удати, що я вражений, засоромлений, ну, одно слово, зіграв роль непогано. Почалися зустрічі, таємні розмови, напучення, повчання, упрошування, умолювання, навіть сльози,— вірите, навіть сльози! От до якої сили доходить в інших дівчат любов до пропаганди! Я, звичайно, все звернув на свою приреченість, прикинувся прагнучим і жадаючим світла і, нарешті, вдався до найповнішого і непохитного засобу підкорення жіночого серця, засобу, який ніколи й нікого не зрадить і який діє геть на всіх до одної, без будь-якого винятку. Цей засіб відомий — лестощі. Немає нічого в світі важчого від щирості, і немає нічого легшого від лестощів. Якщо в щирості тільки якась сота частка нотки фальшива, то одразу ж виникає дисонанс, а за ним — скандал. Якщо ж у лестошках навіть усе до останньої нотки фальшиве, то й тоді вони приємні і слухати їх сама насолода; хай і груба насолода, а все ж таки насолода. І які б не були грубі лестощі, в них неодмінно принаймні половина здається правдою. Однаково для всіх людей — різних верств і різного розвитку. Навіть весталку можна звести лестощами. А про звичайних людей нічого й казати. Без сміху не можу й згадати, як колись зводив я одну, вірну своєму чоловікові, своїм дітям і своїм чеснотам, панійку. Як це було весело і як мало було клопоту! А пані справді була доброчесною, принаймні по-своєму. Вся моя тактика полягала в тому, що я просто був весь час роздавлений і падав ниць перед її доброчесністю. Я лестив безбожно, і якщо тільки було доб'юся потиску руки, навіть погляду, то докоряю собі, що це я вирвав його в неї силою, що вона опиралась, що вона так опиралась, що я, напевно б, ніколи нічого не дістав, коли б я сам не був такий порочний; що вона, в невинності своїй, не передбачила підступності і піддалася неумисне, сама того не знаючи, не відаючи, і таке інше. Одно слово, я досяг усього, а моя панійка лишалася цілком впевненою, що вона невинна і цнотлива і виконує всі призначення та обов'язки, а впала зовсім випадково. І як же вона розгнівалася на мене, коли я сказав їй кінець кінцем, що, за моїм щирим переконанням, вона так само

прагнула насолоди, як і я. Сердешна Марфа Петрівна теж страшенно здавалася на лестощі, і коли б тільки я захотів, то, звичайно, відписав би все її добро на себе ще за її життя. (Однаке я дуже багато п'ю вина і багато говорю). Сподіваюсь, ви не розсердитесь, якщо я згадаю тепер, що такий самий ефект почав виявлятися і з Євдокією Романівною. Та я сам був дурний і нетерпеливий і всю справу зіпсував. Євдокії Романівні ще кілька раз і до того (а один раз якось особливо) дуже не сподобався погляд очей моїх, чи вірите ви цьому? Одно слово, в них чимраз сильніше і необережніше спалахував певний вогонь, що лякав її і став їй, нарешті, ненависний. Не треба розповідати подробиці, але ми розійшлися. Тут я знову вчинив дурницю. Почав у найгрубіший спосіб глузувати з усієї цієї пропаганди і навернень, Параша знову з'явилася на сцену, та й не тільки вона,— одно слово, почався содом. Ой, коли б ви бачили, Родіоне Романовичу, хоч раз в житті оченята вашої сестриці так, як вони іноді вміють виблискувати! Це байдуже, що я тепер п'аний і от уже цілу склянку вина випив, я правду кажу; запевняю вас, що цей погляд мені снівся; шелесту сукні її я вже, кінець кінцем, не міг переносити. Далєбі, я думав, що у мене дійде до падучої, ніколи не уявляв, що можу бути таким несамовитим. Одно слово, треба було помиритись; але це стало вже неможливим. І уявіть собі, що я тоді вчинив? До якої міри отупіння може лють довести людину! Ніколи не робіть нічого в люті, Родіоне Романовичу. Розраховуючи, що Євдокія Романівна, по суті ж, злидарка (ой, даруйте, я не те хотів... але ж хіба не все одно, коли висловлюється те ж саме поняття?), одно слово, живе трудами рук своїх, що в неї на утриманні і мати і ви (ат, чорт, знову кривитесь...), я й зважився запропонувати їй усі мої гроші (тисяч до тридцяти я міг і тоді дістати), з тим, щоб вона втекла зі мною хоча б сюди, в Петербург. Звичайно, я б при цьому поклявся в довічному коханні, блаженстві, і таке інше. Вірите, так тоді закохався, що, коли б сказала вона мені: заріж або підкинь отрути Марфі Петрівні і одружись зі мною,— це одразу ж було б зроблено! Але скінчилося все катастрофою, вам уже відомою, і самі можете зробити висновок, до якої люті міг я дійти, довідавшись, що Марфа Петрівна добула тоді цього паскудного приказного, Лужина, і замалим не злагодила весілля,— що, по суті, нічим не відрізнялось від того, що і я пропонував. Хіба не так? Хіба не так? Адже так? Я помічаю, що ви щось дуже уважно почали слухати... цікавий юначе...

Свидригайлов нетерпляче вдарив кулаком по столу. Він розчервонівся. Раскольников бачив ясно, що склянка чи півтори шампанського, які він випив, відсorbуючи непомітно, ковтками, подіяли на нього хворобливо, і вирішив скористатись з нагоди. Свидригайлов був йому дуже підозрілий.

— Ну, після цього я вже цілком переконаний, що ви й сюди приїхали, маючи на думці мою сестру,— сказав він Свидригайлову прямо, нітрохи не криючись, щоб ще більше роздразнити його.

— Е-е, годі вам,— начебто спохватився раптом Свидригайлов,— адже я вам казав... і до того ж, ваша сестра терпіти мене не може.

— Та і я переконаний, що не може, але ж не в тому тепер річ.

— А ви переконані, що не може? (Свидригайлов прищулився і насмішковано

посміхнувся). Ваша правда, вона мене не любить, але ніколи не ручіться, коли йдеться про справи, які були між чоловіком і дружиною або коханцем і коханкою. Тут завжди є такий куток, який завжди цілому світові лишається невідомим, а відомий тільки їм двом. [...]

— Все це дурниця,— сказав Свидригайлов, намочуючи рушник і прикладаючи його до голови,— а я вас одним словом можу осадити і всі ваші підозріння на порох розвіяти. А чи знаєте ви, наприклад, що я одружуюсь?

Є один такий паралізований батько, відставний чиновник, у кріслі сидить і третій рік на ноги не стає. Є і мати, дама розсудлива, матуся ота. Син десь в губернії служить, не допомагає. Дочка вийшла заміж і не навідує, а на руках двоє маленьких племінників (своїх начебто мало), та взяли, не давши курсу закінчити, з гімназії дівчинку, дочку свою найменшу, через місяць ще тільки шістнадцять мине, значить через місяць її і віддати можна. Це за мене тобто. Ми поїхали; як це у них смішно; рекомендую: поміщик, удівець, відомої родини, з такими й такими зв'язками, з капіталом,— ну що з того, що мені п'ятдесят, а тій і шістнадцяти немає? Хто ж на те зважає? Ну, а спокусливо ж, га? Адже спокусливо, ха! ха! Подивились би ви, як я розговорився з татусем та з матусею! Заплатити варто, щоб тільки подивитись на мене тоді. Виходить вона, присідає, ну можете собі уявити, ще в коротенькому платтячку, справжній тобі бутончик, не розпустився ще, червоніє, паленіє, мов зоря (сказано їй, звичайно). Не знаю, як ви відносно жіночих личок, але, як на мене, ці шістнадцять років, ці дитячі ще оченята, ця полохливість і сльозинки соромливості,— як на мене, це краще за вроду, а вона ще до того ж і з себе мов лялечка. Білявеньке волоссячко, в маленькі локончики баранчиком закручені, губки пухкенькі, ясночервоні, ніженьки — розкіш!.. Ну, познайомились, я сказав, що поспішаю через домашні обставини, і другого ж дня, позавчора тобто, нас і благословили. Тепер, як тільки приїду, то одразу ж її до себе на коліна, та так і не спускаю... Ну, червоніє, мов зоря, а я цілую раз у раз; а матуся, звичайно, повчає, що це, мовляв, твій чоловік і що це так годиться, одно слово, розкіш! І це становище теперішнє, женихівське, далебі, може, краще й за подружнє. [...] А знаєте, у неї личко наче у Рафаелевої Мадонни. У Сікстинської ж Мадонни обличчя фантастичне, обличчя скорботної юродивої, вам це не впало в очі? Ну, то отаке воно. Тільки ото нас благословили, я другого дня на півтори тисячі й привіз: діамантовий убір один, перловий другий та срібну дамську туалетну шкатулку — отаку завбільшки, з усякою всячиною, то навіть у неї, у тієї мадонни, личко зашарілося. Посадив я її вчора на коліна, та, мабуть, дуже вже безцеремонно,— вся спалахнула і слізки бризнули, та виказати не хоче, а сама аж палає. Вийшли всі на якийсь час, ми з нею самі лишились, раптом кидається мені на шию (сама вперше), обнімає мене обома рученятами, цілує і присягається, що вона буде мені послушною, вірною і доброю дружиною, що вона зробить мене щасливим, що вона все своє життя покладе, кожному мить свого життя, все, все віддасть, а за все те хоче мати від мене тільки саму лиш мою повагу і більше мені, каже, "нічого, нічого не треба, ніяких подарунків!". Згодні самі, що вислухати таке признание віч-на-віч від такого шістнадцятирічного янголяти з

рум'янцем дівочої соромливості і сльозинками ентузіазму в очах,— згодьтесь самі, воно досить приємно. Приємно ж, правда? Адже варт чого-небудь, га? Ну, адже варт? Ну... ну, слухайте... ну, поїдемо до моєї нареченої... тільки не зараз!

— Одно слово, у вас ця жахлива різниця Віку та розвитку і розпалює похоть! І невже ви справді так одружитесь?

— А що ж? Неодмінно. Кожен сам про себе дбає і від усіх веселіше той і живе, хто за всіх краще себе зуміє обдурити.

— Ви одначе влаштували дітей Катерини Іванівни. А втім... втім, ви мали на це свої причини... я тепер уже розумію.

— Дітей я взагалі люблю, я дуже люблю дітей,— зареготав Свидригайлов.— Щодо цього я можу навіть розповісти один дуже цікавий епізод, дія якого і досі триває. Першого ж дня по приїзді пішов я по різних цих клоаках, ну, після семи років так і допався. Ви, певно, помічаєте, що я з своєю компанією не поспішаю сходитись, з колишніми тобто друзями і приятелями. Ну, та й скільки можна довше без них протягну.[...]

Свидригайлов був, проте, не дуже захмелілий; в голову ударило тільки на мить, хміль поступово вивітрювався. Він був чимсь дуже заклопотаний, чимсь надзвичайно важливим, і хмурився. Сподівання чогось, очевидно, хвилювало його й непокоїло. З Раскольниковим в останні хвилини він якось раптом змінився і чимраз ставав грубішим і насмішкуватішим. Раскольников усе це помітив і навіть стривожився. Він став щось підозрівати і вирішив піти за Свидригайловим.

## V

Раскольников пішов слідом за ним.

— Це що! — скрикнув Свидригайлов, обертаючись,— я ж, здається, сказав...

— Це значить те, що я од вас тепер не відстану.

— Що-о?

Обидва спинились, і обидва якийсь час дивилися один на одного, мовби міряючись.

— З усіх ваших напівп'яних розповідей,— різко відказав Раскольников,— я рішуче прийшов до висновку, що ви не тільки не залишили своїх найпідліших замірів щодо моєї сестри, але навіть більш ніж-будь— коли зайняті ними. Мені відомо, що сьогодні вранці сестра моя одержала якогось листа. Вам увесь час не сиділося на місці... Ви, правда, водночас могли відкопати яку-небудь дружину; та це нічого не значить. Я хочу переконатись особисто...

Раскольников навряд чи й сам міг визначити, чого йому саме тепер хотілося і в чому саме хотів він особисто переконатись.

— Он як! А хочете, я зараз поліцію покличу?

— Клич!

Вони знову постояли якийсь час один проти одного. Нарешті, обличчя Свидригайлова змінилося. Упевнившись, що Раскольников не злякався погрози, він набрав раптом скільки міг веселого і дружнього вигляду.

— От який! Я навмисно про вашу справу не заводив розмови з вами, хоч мене,

зрозуміло, мучить цікавість. Справа фантастична. Відклав до іншого разу, та, далєбі, ви здатні й мертвого роздразнити... Ну, ходіте, тільки наперед скажу: я тепер лише на хвилинку додому, щоб грошей узяти; потім замикаю квартиру, беру візника і на цілий вечір на острови. Ну куди ж вам за мною?

— Я поки що на квартиру, та й то не до вас, а до Софії Семенівни, пробачення просити, що на похороні не був.

— Це як ви собі хочете, але ж Софії Семенівни дома немає. Вона всіх дітей одвела до однієї дами, до однієї знатної старенької дами, до моєї колишньої знайомої і розпорядниці в якихось там сирітських закладах. Я очарував цю даму, внісши їй гроші за всіх трьох пташат Катерини Іванівни, крім того, і на заклади пожертвував дещо; нарешті розповів їй історію Софії Семенівни, нічого не утаюючи. Ефект справило надзвичайний. От чому Софії Семенівні і призначено було прибути сьогодні ж, прямо в —ий готель, де тимчасово, наїздом з дачі, зупинилася моя пані.

— Байдуже, я все-таки зайду.

— Як хочете, тільки ж я вам не товариш; та мені що! От ми зараз і дома. Скажіть, я певен, ви через те на мене дивитесь підозріливо, що я сам був настільки делікатний і досі не турбував вас розпитами... ви розумієте? Вам здалося це незвичайним; готовий закластися, що так! Ну от і будь після того делікатним.

— І підслухуй під дверима!

— А, ви про це? — засміявся Свидригайлов, — а я б і справді здивувався, коли б, після всього, ви лишили це без зауваження. Ха-ха! Я хоч дещо й зрозумів з того, що ви тоді... там... накоїли і Софії Семенівни самі розповідали, але, одначе, що воно таке? Я, може, зовсім відстала людина і нічого вже розуміти не можу. Поясніть, заради Бога, голубчику! Просвітїть найновішими початками.

— Нічого ви не могли чути, брешете ви все! [...]

Було щось в Свидригайлові, що принаймні надавало йому хоч якоїсь оригінальності, коли не таємничості. Що ж стосувалося сестри, то Раскольников був все-таки переконаний, що Свидригайлов не дасть їй спокою. Та занадто вже тяжко й нестерпно ставало про все це думати і передумувати!

За звичкою своєю, він, лишившись на самоті, вже через якісь двадцять кроків поринув у задуму. Зійшовши на міст, він спинився коло перил і почав дивитись у воду. А тим часом за ним стояла Євдокія Романівна.

Він зустрівся з нею, входячи на міст, але пройшов мимо, не пізнавши її. Дунечка ще ніколи не бачила його таким на вулиці і була вражена до переляку. Вона спинилась і не знала: гукнути його чи ні? Раптом вона помітила Свидригайлова, який поспішно підходив з боку Сінної.

Але видно було, що він від когось ховається і наближається дуже обережно. Він не зійшов на міст, а спинився збоку, на тротуарі, стараючись з усіх сил, щоб Раскольников не помітив його. Дуню він уже давно побачив і став робити їй знаки, їй здалося, що знаками своїми він упрошував її не озиватися до брата і лишити його так, а кликав її до себе.

Дуня так і зробила. Вона потихеньку обминула брата і підійшла до Свидригайлова.

— Ході́мте швидше,— прошептав їй Свидригайлов.— Я не хочу, щоб Родіон Романович знав про нашу зустріч. Попереджаю вас, що я з ним сидів тут недалеко, в трактирі, де він розшукав мене сам, і я насилу від нього відкараскався. Він знає звідкись про мій до вас лист і щось підозріває. Вже ж, звичайно, не ви йому сказали? А коли не ви, то хто ж?

— От ми вже завернули за ріг,— перебила Дуня,— тепер брат нас не побачить. Заявляю вам, що я не піду з вами далі. Скажіть мені все тут; усе це можна сказати й на вулиці.

— По-перше, цього ніяк не можна сказати на вулиці; по-друге, ви повинні вислухати й Софію Семенівну; по-третє, я покажу вам деякі документи... Ну та, нарешті, якщо ви не погодитесь зайти до мене, то я відмовляюсь від будь-яких роз'яснень і зараз же йду геть. При цьому прошу вас не забувати, що дуже цікава таємниця вашого улюбленого братика перебуває цілком у моїх руках.

Дуня спинилась в нерішучості і пронижливим поглядом дивилася на Свидригайлова.

— Чого ви боїтесь! — зауважив той спокійно,— місто не село. І в селі шкоди наробили більше ви мені, ніж я вам, а тут...

— Софію Семенівну попереджено?

— Ні, я не казав їй жодного слова і навіть не зовсім певен, чи дома вона тепер. А втім, мабуть, дома. Вона сьогодні поховала свою родичку: не такий день, щоб по гостях ходити. До певного часу я нікому не хочу говорити про це і навіть шкодую почасти, що вам написав. Тут найменша необережність дорівнює вже доносові. Я живу отут, в оцьому будинку, от ми й підходимо. Оце двірник нашого будинку; двірник дуже добре мене знає; он він вітається; він бачить, що я йду з дамою, і вже, звичайно, встиг роздивитися ваше обличчя, а це вам стане у пригоді, якщо ви дуже боїтесь і мене підозріваєте. Вибачте, що я висловлююсь так грубо. Сам я наймаю у жильців. Софія Семенівна живе поряд, за стіною, теж у жильців. На всьому поверсі скрізь жильці. Чого ж ви боїтесь, мов та дитина? Чи вже я такий дуже страшний?

Обличчя Свидригайлова скривилося в поблажливу посмішку; але йому було вже не до сміху. Серце його колотилося, і дух спирало в грудях. Він навмисно говорив голосно, щоб приховати своє хвилювання, що дедалі зростало; але Дуня не встигла помітити цього особливого хвилювання; занадто вже роздратувало її зауваження про те, що вона боїться його, мов дитина, і що він для неї такий страшний.

— Хоч я й знаю, що ви людина... без честі, та я вас анітрохи не боюсь. Ідіть вперед,— сказала вона, здавалось, спокійно, але обличчя її було дуже бліде.

Свидригайлов спинився біля Сониної кімнати.

— Дозвольте подивитись, чи дома. Нема. Невдача! Але я знаю, що вона може прийти дуже скоро. Якщо вже вона кудись пішла, то не інакше, як до однієї дами, в справі своїх сиріт. У них мати померла. Я тут також втрутився і розпоряджався. Якщо Софія Семенівна не повернеться за десять хвилин, то я пришлю її до вас саму, коли



хочете, сьогодні ж; ну ось і мій номер. Ось тут мої дві кімнати. За дверима приміщення моєї хазяйки, пані Рессліх. Тепер дивіться сюди, я вам покажу мої головні документи: з моєї спальні оці двері ведуть у зовсім порожні дві кімнати, які здаються внай— ми. Ось вони... на це вам треба подивитись трохи уважніше.

Свидригайлов займав дві умебльовані, досить просторі кімнати. Дунечка недовірили роздивлялася, але нічого особливого не помітила ні в обстановці, ні в розташуванні кімнат, хоч і можна було б дещо помітити, наприклад, що квартира Свидригайлова містилась якось між двома майже незаселеними квартирами. Вхід до нього був не прямо з коридора, а через дві хазяйчині кімнати, майже порожні. З спальні ж Свидригайлов, відімкнувши двері, що були замкнені на ключ, показав Дунечці теж незайняту квартиру, яку здавали внайми. Дунечка спинилася на порозі, не розуміючи, для чого її запрошують дивитись, але Свидригайлов поспі-і шив з поясненням:

— От, подивіться сюди, в цю другу велику кімнату. Запам'ятайте ці двері, вони замкнені на ключ. Біля дверей стоїть стілець, тільки один стілець на дві кімнати. Це я приніс з своєї квартири, щоб зручніше було слухати. Отут зараз же за дверима стоїть стіл Софії Семенівни; коло нього вона сиділа і розмовляла з Родіоном Романовичем. А я тут підслухував, сидячи на стільці, два вечори підряд, обидва рази години по дві,— і, вже звичайно, міг почути дещо, як ви гадаєте?

— Ви підслухували?

— Еге ж, я підслухував; тепер ходіть до мене, бо тут і сісти ніде.

Він привів Євдокію Романівну назад у свою першу кімнату, що була в нього залом, і запросив її сісти на стілець. Сам сів з другого кінця стола, від неї принаймні за сажень, але, певно, в очах його вже блищав той самий племін, який так злякав колись Дунечку. Вона здригнулася і ще раз недовірили огляділась. Жест її був мимовільний; їй, мабуть, не хотілося виявляти недовірливості. Але відокремлене розташування квартири Свидригайлова, нарешті, її вразило. їй хотілося спитати, чи дома хоч його хазяйка, але вона не спитала... з гордості. До того ж і інше, непомірно більше страждання, ніж страх за себе, було в її серці. Вона нестерпно мучилася.

— Ось ваш лист,— почала вона і поклала конверт на стіл.— Хіба ймовірно те, що ви пишете? Ви натякаєте на злочин, який нібито вчинив мій брат. Ви дуже одверто натякаєте, ви не смієте тепер відмовлятися. Знайте ж, що я ще до вас чула цю безглузду казку і не вірю їй, жодному слову в ній. Це мерзенне і смішне підозріння. Я знаю цю історію та як і через що її вигадали. У вас не може бути ніяких доказів. Ви обіцяли довести: говоріть же! Та знайте наперед, що я вам не вірю! Не вірю!

Дунечка проказала все це скоромовкою, кваплячись, і на мить обличчя її зашарілося.

— Коли б ви не вірили, то чи могло б статися, щоб ви рискнули прийти до мене, одна? Чого ж ви прийшли? З самої цікавості?

— Не мучте мене, говоріть, говоріть!

— Нічого й казати, ви хоробра дівчина, їй-богу, я думав, що ви попросите добродія

Разуміхана супроводити вас сюди. Але його ні з вами, ні поблизу вас не було, я таки дивився: це відважно, хотіли, значить, пощадити Родіона Романовича. А втім, у вас все божественно. Що ж до вашого брата, то що я можу вам сказати? Ви зараз його зустріли самі. Бачили який?

— Не на цьому ж тільки ви ґрунтуєтесь?

— Ні, не на цьому, а на його власних словах. От сюди два вечори поспіль він приходив до Софії Семенівни. Я вам показував, де вони сиділи. Він виклав їй повну свою сповідь. Він убивця. Він убив стару чиновницю, лихварку, якій і сам носив речі в заставу; вбив також сестру її, торговку, на ім'я Лизавету, що несподівано ввійшла під час убивства сестри. Зарубав він їх обох сокирою, яку приніс із собою. Він їх убив, щоб пограбувати, і пограбував; взяв гроші і деякі речі... Він сам усе це розповідав слово в слово Софії Семенівні, яка одна тільки й знає секрет, але в убивстві участі не брала ні словом, ні ділом, а, навпаки, жажнулася так само, як і ви тепер. Будьте певні, вона його не викаже.

— Цього бути не може! — бурмотіла Дунечка блідими, помертвілими губами; вона задихалася, — бути не може, немає ніякої, і найменшої причини, ніякого приводу... Це неправда! Неправда!

— Він пограбував, от і вся причина. Він узяв гроші і речі. Правда, він, за власним його признанням, не скористався ні грішми, ні речами, а відніс їх кудись під камінь, де вони й досі лежать. Але це тільки через те, що він не посмів скористатись.

— Та хіба імовірно, щоб він міг украсти, пограбувати? Щоб він міг про це навіть тільки помислити? — скрикнула Дуня і схопилася з стільця. — Та ви ж його знаєте, бачили? Хіба він може бути грабіжником?

Вона начебто благала Свидригайлова; вона весь свій страх забула.

— Тут, Свдокіє Романівно, тисячі й мільйони комбінацій і припущень. Грабіжник грабує, зате вже він про себе й знає, що він негідник; а я от чув про одного благородного добродія, який пошту розбив; то хто його знає, може, він і справді думав, що добре діло вчинив! Зрозуміло, я б і сам не повірив, як от і ви, коли б мені сказав хто інший. Але власним вухам я повірив. Він Софії Семенівні і причини всі пояснював; але та й вухам своїм спочатку не повірила, та очам, нарешті, повірила, своїм власним очам. Адже він сам їй особисто розказував.

— Які ж... причини!

— Справа довга, Свдокіє Романівно. Тут, як би це вам висловити, певна теорія, та ж сама, за якою я визнаю, наприклад, що поодинокий злочин річ дозволена, якщо головна мета добра. Єдине зло і сто добрих справ! А ще й те, що, звичайно, прикро для юнака з певними позитивними рисами і з самолюбством непомірним знати, що коли були б у нього, наприклад, всього тільки тисячі три, вся кар'єра, вся доля його життєвої мети склалася б інакше, а тим часом цих трьох тисяч немає". Додайте до цього рознервованість через голодування, через тісну квартиру, через поганий одяг, через ясне усвідомлення непривабливості свого соціального стану, а разом з тим становища сестри і матері. Гірш за все гонор, гордість і гонор, а втім, Бог його знає,

може при хороших нахилах... Я ж його не винувачу, не думайте, будь ласка; та й що мені до того. Тут була теж одна власна теорійка,— така собі теорія,— за якою люди поділяються, бачите, на матеріал і на особливих людей, тобто на таких людей, для яких, зважаючи на їх високий стан, закон не писаний, а які, навпаки, самі творять закони для всіх інших людей, для матеріалу тобто, для сміття. Наполеон його дуже захопив, тобто, власне, захопило його те, що дуже багато геніальних людей на поодинокі зло не зважали, а переступали через нього не замислюючись. Він, здається, уявив собі, що й він геніальний,— тобто був у цьому якийсь час переконаний. Він дуже страждав і тепер страждає від думки, що от теорію вигадати зумів, а переступити, не замислюючись, і не спроможний, виходить — зовсім він і не геніальний. Ну, а це вже для юнака з самолюбством й принизливо, а як на наш час — то й особливо...

— А докори совісті? Ви заперечуєте в ньому, виходить, будь-яке моральне почуття? Та хіба ж він такий?

— Ах, Євдокіє Романівно, тепер усе перевернулося, а втім, воно ніколи й не було в особливому порядку. Російські люди взагалі широкі люди, Євдокіє Романівно, широкі, як їхня земля, і надзвичайно схильні до фантастичного, до безладного; але біда бути широким без особливої геніальності. А пам'ятаєте, як багато ми про подібні речі і на цю ж тему переговорювали з вами вдвох, сидючи вечорами на терасі в саду, завжди після вечері. Ви ще тоді саме цією широкістю мені докоряли. Хто знає, може в той самий час і говорили, коли він тут лежав та своє надумував. У нас же в освіченому товаристві особливо священних заповідей немає, Євдокіє Романівно: хіба що хтось собі по книжках складе... або з літописів щось виведе. Але ж це здебільшого вчені і, знаєте, у певному розумінні все простаки, так що навіть і не личить таке світській людині. А втім, мої думки взагалі ви знаєте; я зовсім нікого не обвинувачую. Сам я ледащо, цього й додержуюсь. Та ми про це вже не раз говорили. Я навіть мав щастя зацікавлювати вас моїми міркуваннями... Ви дуже бліді, Євдокіє Романівно!

— Я цю теорію його знаю. Я читала його статтю в журналі про людей, яким усе дозволено... Мені приносив Разуміхін...

— Пан Разуміхін? Статтю вашого брата? В журналі? Є така стаття? Не знав я. От десь, мабуть, цікаво! Та куди ж ви, Євдокіє Романівно?

— Я хочу бачити Софію Семенівну,— проказала слабким голосом Дунечка.— Як до неї пройти? Вона, може, вже повернулась; я неодмінно хочу її бачити зараз. Хай вона...

Євдокія Романівна не могла договорити; дихання її буквально припинилося.

— Софія Семенівна не повернеться до ночі. Я так гадаю. Вона мала прийти дуже скоро, коли ж ні, то вже дуже пізно...

— А, то ти брешеш! Я бачу... ти брехав... ти все брехав!.. Я не вірю тобі! Не вірю! Не вірю! — кричала Дунечка несамовито, зовсім не тямля— чись.

Майже непритомною впала вона на стілець, якого поспішив підставити їй Свидригайлов.

— Євдокіє Романівно, що з вами, опам'ятайтесь! Ось вода. Ковтніть хоч трохи...

Він бризнув на неї водою. Дунечка здригнулася і отямилась.

— Дуже вплинуло! — бурмотів про себе Свидригайлов, нахмурившись.— Євдокіє Романівно, заспокойтесь! Знайте, що в нього є друзі. Ми його врятуємо, визволимо. Хочете, я повезу його за кордон? У мене є гроші; я за три дні добуду квиток. А відносно того, що він убив, то він ще зробить багато добрих справ, так що все це загладиться, заспокойтесь. Великою людиною ще може бути. Ну, що з вами? Як ви себе почуваєте?

— Лиха людина! Він ще насміхається. Пустіть мене...

— Куди ви? Та куди ви?

— До нього. Де він? Ви знаєте? Чого ці двері замкнені? Ми ввійшли сюди в ці двері, а тепер вони замкнені на ключ. Коли ви встигли їх замкнути?

— Не можна ж було кричати на всі кімнати те, про що ми тут говорили. Я зовсім не насміхаюсь; мені тільки говорити цією мовою обридло. Ну куди ви така підете? Чи ви хочете пошкодити йому? Ви його доведете до люті, і він сам себе викаже. Знайте, що за ним уже стежать, вже натрапили на слід. Ви тільки йому пошкодите. Почекайте: я бачив його і говорив з ним зараз; його ще можна врятувати. Почекайте, сядьте, обміркуємо разом. Я для того й кликав вас, щоб поговорити про це віч-на— віч і добре обміркувати. Та сядьте ж!

— Як же саме ви можете його врятувати? Хіба його можна врятувати?

Дуня сіла. Свидригайлов сів поруч.

— Все це від вас залежить, від вас, тільки від вас,— почав він, блискаючи очима, майже пошепки, збиваючись і навіть не вимовляючи деяких слів від хвилювання.

Дуня злякано одхитнулася від нього. Він теж весь тремтів.

— Ви... одне ваше слово, і він врятований! Я... я його врятую. У мене є гроші й друзі. Я зараз же відправлю його, а сам візьму паспорт, два паспорти. Один його, другий мій. У мене друзі, у мене є ділові люди... Хочете? Я візьму ще й вам паспорт... вашій матері... навіщо вам Разуміхін? Я вас теж люблю... Я вас безмірно люблю. Дайте мені край вашої сукні поцілувати, дайте, дайте! Я не можу чути, як вона шелестить. Скажіть мені: зроби ось це, і я зроблю! Я все зроблю! Я неможливе зроблю. У що ви віруєте, в те і я віруватиму. Я все, все зроблю! Не дивіться, не дивіться на мене так! Ви ж мене вбиваєте...

Він почав навіть марити. З ним щось раптом зробилося, наче йому в голову щось ударило. Дуня схопилася й кинулась до дверей.

— Відчиніть! відчиніть! — кричала вона крізь двері, кличучи на допомогу і трясучи двері.— Відчиніть же! Невже нікого немає?

Свидригайлов опам'ятався і встав. Губи його повільно розтягалися в злісну і глузливу усмішку, але ще не перестали тремтіти.

— Там нікого немає,— проказав він тихо і повільно,— хазяйка пішла, і даремно так кричати; тільки себе марно хвилюєте.

— Де ключ? Відчини зараз двері, зараз, негідна людина!

— Я ключ загубив і не можу його знайти.

— А? То це насильство! — скрикнула Дуня, сплотноїла і кинулася в куток, де вмить загородилася столиком, що потрапив їй під руку. Вона не кричала; але вона вп'ялася

поглядом у свого мучителя і пильно стежила за кожним його рухом. Свидригайлов теж не зрушував з місця і стояв проти неї в другому кінці кімнати. Він навіть оволодів собою, принаймні зовні. Але обличчя все ще було бліде і насмішкувата посмішка не сходила з нього.

— Ви сказали зараз "наси́льство", Євдокіє Романівно. Коли наси́льство, то ви ж самі можете зміркувати, що я вжив заходів. Софії Семенівни дома немає; до Капернаумових дуже далеко, п'ять замкнених кімнат. Нарешті, я принаймні вдвоє дужчий за вас, і, крім того, мені боятись нічого, бо вам і потім не можна скаржитись: адже не захочете ж ви справді виказати вашого брата? Та й не повірить вам ніхто: ну, з якої речі дівчина пішла сама до самотнього на квартиру? Так що, коли навіть і братом пожертвуєте, однаково нічого не доведете: наси́льство дуже важко довести, Євдокіє Романівно.

— Негідник! — прошептала Дуня обурено.

— Як собі хочете, але майте на увазі, я говорив усе це поки що тільки як припущення. За моїм же особистим переконанням ви цілком праві: наси́льство — мерзота. Я говорив тільки тому, що на совісті вашій зовсім нічого не лишиться, навіть коли б... навіть коли б ви і захотіли врятувати вашого брата добровільно, так, як я вам пропоную. Ви просто, значить, скорилися б обставинам, ну силі, нарешті, коли вже без цього слова не можна. Подумайте про це; доля вашого брата і вашої матері у ваших руках. Я ж буду ваш раб... на все життя... я отут ждатиму...

Свидригайлов сів на диван, кроків за вісім від Дуні. Вона вже не мала й найменшого сумніву, що він не відступить. До того ж вона його знала...

Раптом вона витягла з кишені револьвер, звела курок і поклала руку з револьвером на стілець. Свидригайлов схопився з місця.

— Ага! То он як! — скрикнув він з подивом, але злісно усміхаючись, — ну, це зовсім змінює хід справи! Ви мені надзвичайно полегшуєте все самі, Євдокіє Романівно! Та де це ви револьвер добули? Часом чи не пан той Разуміхін? Чи ба! Та револьвер же мій! Давній знайомий! А я ж його тоді як шукав!.. Наші сільські уроки стрільби, які я мав честь вам давати, не минули-таки марно.

— Не твій револьвер, а Марфи Петрівни, яку ти вбив, лиходію! У тебе нічого не було свого в її домі. Я взяла його, відколи почала підозрівати, на що ти здатний. Насмівся зробити хоч крок уперед, і, присягаюсь, я вб'ю тебе!

Дуня була в нестямі. Револьвер вона тримала наготові.

— Ну, а брат? З цікавості запитую, — спитав Свидригайлов, все ще не рухаючись з місця.

— Донось, коли хочеш! Ані з місця! Не руш! Я стрілятиму! Ти дружину свою отруїв, я знаю, ти сам убивця!..

— А ви твердо впевнені, що я Марфу Петрівну отруїв?

— Ти! Ти мені сам натякав; ти мені говорив про отруту... я знаю, ти по неї їздив... у тебе було все наготовлене... Це неодмінно ти... мерзотник!

— Коли б навіть це була й правда, то через тебе ж... все-таки ти ж була причиною.

— Бре́шеш! Я тебе ненавиділа завжди, завжди...

— Еге, Євдокіє Романівно! Певно, забули, як у запалі пропаганди вже схилялися й мліли... Я по оченятах бачив; пам'ятаєте, колись увечері, при місяці, ще й соловейко тоді співав?

— Брешеш! (лють заблищала в Дуниних очах) брешеш, наклепнику!

— Брешу? Ну, хай і брешу. Збрехав. Жінкам про ці речі нагадувати не слід. (Він усміхнувся). Знаю, що вистрілиш, звірятко гарненьке. Ну й стріляй!

Дуня підняла револьвер і, страшенно бліда, з побілілою, тремтячою нижньою губкою, з блискучими, мов огонь, великими чорними очима, дивилася на нього, наважившись, вимірюючи і вижидючи першого руху з його боку. Ніколи ще він не бачив її такою прекрасною. Вогонь, блиснувши з очей її в ту мить, коли вона піднімала револьвер, наче обпалив його, і серце його з болем стиснулося. Він ступив вперед, і пролунав постріл. Куля слизнула по його волоссю і вдарила ззаду в стіну. Він спинився і тихо засміявся:

— Вжалила оса! Просто в голову цілить... Що це? Кров! — Він витяг хусточку, щоб обтерти кров, яка тоненькою цівочкою стікала по його правій скроні; мабуть, куля трошки зачепила шкіру на голові. Дуня опустила револьвер і дивилася на Свидригайлова не те щоб з страхом, а з якимсь диким подивом. Вона начебто сама вже не розуміла, що таке вона вчинила і взагалі, що це коїться!

— Ну що ж, промах! Стріляйте ще, я чекаю,— тихо промовив Свидригайлов, усе ще всміхаючись, але якось похмуро,— а то так я вас схопити встигну, перш ніж ви зведете курок!

Дунечка здригнулася, швидко звела курок і знову підняла револьвер.

— Облиште мене! — проказала вона в розпачі,— присягаюсь, я знову стрілятиму... Я... вб'ю!..

— Ну що ж... за три кроки і не можна не вбити. Ну, а не вб'єте... тоді...— Очі його блиснули, і він ступив ще два кроки. Дунечка вистрілила, осічка!

— Зарядили неакуратно. Нічого! У вас там є ще один капсуль. Поправте, я почекаю.

Він стояв перед нею за два кроки, чекав і дивився на неї з дикою рішимістю, запалено-жагучим, важким поглядом. Дуня зрозуміла, що він швидше помре, ніж відпустить її. "І... і, вже звичайно, вона вб'є його тепер, за два кроки!.."

Раптом вона відкинула револьвер.

— Кинула! — з подивом промовив Свидригайлов і глибоко звів дух. Щось немовби враз одійшло у нього від серця, і, може, не самий тільки тягар смертного страху; та навряд чи він і відчував його в ту мить. Це був порятунок від іншого, більш сумного і важкого почуття, якого б він і сам не міг цілком визначити.

Він підійшов до Дуні і тихо обняв її рукою за стан. Вона не опиралася, але, вся затремтівши, мов лист, з благанням в очах дивилася на нього. Він хотів щось сказати, але губи його тільки кривилися, а вимовити він нічого не міг.

— Випусти мене! — благально сказала Дуня.

Свидригайлов здригнувся: це ти було вимовлене якось уже не так, як перед тим.

— То не любиш? — тихо спитав він.

Дуня заперечливо похитала головою.

— І... не можеш?.. Ніколи? — з розпачем прошептав він.

— Ніколи! — прошептала Дуня.

Минула мить жахливої німої боротьби в душі Свидригайлова. Невимовно сумним поглядом дивився він на неї. Раптом опустив руку, одвернувся, швидко відійшов і став біля вікна.

Збігла ще мить.

— Ось ключ! (Він витяг його з лівої кишені пальта і поклав позад себе на стіл, не дивлячись і не повертаючись до Дуні). Беріть; ідіть швидше!..

Він невідривно дивився у вікно.

Дуня підійшла до стола взяти ключ.

— Швидше! Швидше! — повторив Свидригайлов, усе ще не рухаючись і не повертаючись. Але в цьому "швидше", видно, забриніла якась страшна нотка.

Дуня відчула її, вхопила ключ, кинулася до дверей, швидко відімкнула їх і вирвалася з кімнати. За хвилину, мов несамовита, не пам'ятаючи себе, вибігла вона на канаву і метнулася в напрямку до —го мосту.

Свидригайлов постояв ще біля вікна хвилин зо три; нарешті, повільно обернувся, оглядівся навколо і тихо провів долонею по лобі. Дивна усмішка скривила його обличчя, жалібна, смутна, слабка усмішка, усмішка розпачу. Кров, що вже засихала, забруднила йому долоню; він подивився на кров із злістю, потім намочив рушника і вимив собі скроню. Револьвер, який Дуня відкинула аж до дверей, раптом потрапив йому на очі. Він підняв і оглянув його. Це був маленький, кишеньковий тризаряд— ний револьвер старої системи; в ньому лишилося ще два заряди і один капсуль. Один раз можна було вистрілити. Він подумав, поклав револьвер у кишеню, взяв капелюх і вийшов.

## VI

Увесь той вечір аж до десятої години він пробув у різних трактирах і клоаках, переходячи з одного в інший. [...] Було близько десятої години. Сам він не випив за весь час і краплі вина і лише замовив собі у вокзалі чаю та й то більше для годиться. А тим часом вечір був душний і похмурий. На десяту годину наступили звідусіль чорні хмари: вдарив грім, і дощ линув, як водоспад. Вже не краплі, а цівки води періщили по землі. Раз у раз спалахувала блискавка, і можна було полічити аж до п'яти протягом кожного спалаху. Змоклий геть до нитки, добрів він додому, защепнув двері, відімкнув своє бюро, витяг усі свої гроші і порвав два-три документи. Потім, поклавши гроші в кишеню, він хотів був переодягтися, але, глянувши у вікно і прислухавшись до грози й дощу, махнув рукою, взяв капелюха і вийшов, не замкнувши квартири. Він пройшов просто до Соні. Та була вдома.

Вона була не сама: навколо неї сиділо четверо маленьких дітей Капер— наумова. Софія Семенівна поїла їх чаєм. Вона мовчки і шанобливо зустріла Свидригайлова, з подивом оглянула його змоклий одяг, але не сказала й слова. Перелякані ж діти усі одразу ж подалися геть з кімнати.

Свидригайлов сів до стола, а Соню попросив сісти поруч. Та боязко приготувалась слухати.

— Я, Софіє Семенівно, може, в Америку поїду,— сказав він,— а через те, що бачимось ми з вами, мабуть, востаннє, то я прийшов деякі розпорядження зробити. Ну, ви ту даму сьогодні бачили? Я знаю, що вона вам говорила, не варт розповідати. Щодо сестриць і до братика вашого, то вони справді влаштовані, і гроші, що належать їм, я видав на кожного, під розписки, куди слід, у певні руки. Ви, проте, ці розписки візьміть собі, так, про всякий випадок. Ось, візьміть! Ну, з цим тепер покінчено. Ось три п'ятипроцентні білети, разом на три тисячі. Це ви візьміть собі, самій собі, і хай це так між нами й буде, щоб ніхто й не знав, хоч би ви там що почули. Вони ж вам придадуться, бо, Софіє Семенівно, так жити, як досі,— не можна, та й потреби вам більше нема ніякої.

— Ви ж мене так облагодіяли, і сиріт, і небіжчицю,— залепетала Соня,— що коли досі я вам так мало дякувала, то... не вважайте...

— Та годі, годі.

— А ці гроші, Аркадію Івановичу, я вам дуже вдячна, але ж вони мені тепер не потрібні. Саму себе я завжди прогоду, не зважає це за невдячність: коли ви такі добрі, то ці гроші...

— Вам, вам, Софіє Семенівно, і, будь ласка, без зайвих розмов, бо мені навіть і ніколи. А вам знадобляться. У Родіона Романовича дві дороги: або куля в лоб, або по Владимирці. (Соня дико глянула на нього і затремтіла). Не турбуйтеся, я все знаю, від нього ж самого, і не люблю я язиком ляпати, нікому не скажу. Це ви його добре вчили тоді, щоб він сам пішов і повинився. Це йому буде багато вигідніше. Ну, а як випаде Владимирка — він по ній, а ви ж за ним? Адже так? Ну, а коли так, то, виходить, гроші і знадобляться. Для нього ж знадобляться, розумієте? Даючи вам, я все одно що йому даю. До того ж, ви он обіцяли і Амалії Іванівні борг сплатити; я ж чув. [...] Родіонові Романовичу привіт. До речі: тримайте гроші до певного часу хоча б у пана Разуміхіна. Знаєте пана Разуміхіна? Та, звичайно, знаєте. Це хлопець хороший. Однесіть до нього завтра або... коли настане час. А доти якнайдалі заховайте.

Соня теж схопилась з стільця і перелякано дивилась на нього. Їй дуже хотілося щось сказати, щось запитати, але вона в першу мить не сміла, та й не знала, як їй почати.

— Як же це ви... як же ви, тепер під такий дощ і підете?

— Ну, в Америку збиратися, та дощу боятись, хе-хе! прощавайте, голубонько, Софіє Семенівно! Живіть і довго живіть, ви іншим в пригоді станете. До речі... скажіть панові Разуміхіну, що я велів привіт йому передати. Так-таки й перекажіть: Аркадій, мовляв, Іванович Свидригайлов привіт вам передає. Тільки неодмінно.

Він пішов, лишивши Соню враженою і переляканою, з якимсь невиразним і тяжким передчуттям.

Як з'ясувалося потім, того ж вечора, після одинадцятої години він зробив ще один зовсім уже ексцентричний і несподіваний візит. Дощ усе ще не вщухав. Змоклий до



рубця, прийшов він в двадцять хвилин на дванадцяті в невелику квартиру батьків своєї нареченої, на Васильєвсь— кому острові, в третій лінії, на Малому проспекті. Насилу достукався і спочатку викликав був велике замішання; але Аркадій Іванович, коли хотів, міг очарувати своїми манерами, так що перший (хоч проте дуже глибокодумний) здогад розсудливих батьків нареченої, що Аркадій Іванович, мабуть, так ужедесь напився, що вже й не знає, що робить,— одразу ж відпав сам собою. Паралізованого батька викотили в кріслі до Аркадія Івановича жаліслива і розсудлива мати нареченої і, за своїм звичаєм, одразу ж почала свої розпитування здалеку. Іншим часом все це, звичайно, викликало велику пошану, але цього разу Аркадій Іванович був якийсь дуже нетерплячий і рішуче зажадав, щоб наречена вийшла до нього, хоч йому й доповіли з самого початку, що вона лягла вже спати. Зрозуміла річ, наречена прийшла. Аркадій Іванович зразу ж сказав їй, що на якийсь час мусить в дуже важливій справі виїхати з Петербурга, а тому й приніс їй п'ятнадцять тисяч карбованців на срібло в різних білетах, і просить взяти їх від нього в подарунок, бо він давно мав намір подарувати їй цю дрібничку перед весіллям. Особливо логічного зв'язку між подарунком і негайним від'їздом та неодмінною потребою прийти для того під дощ і опівночі, в цих поясненнях, звичайно, зовсім не було, але все проте обійшлося. Навіть неминучі охання і ахання, розпити і дивування зробились якось раптом незвичайно помірні і стримані; зате вдячність була виявлена щонайпалкіша і підкріплена навіть сльозами дуже розсудливої матері. Аркадій Іванович встав, засміявся, поцілував наречену, поплескав її по щічці, сказав, що скоро повернеться, і, помітивши в її очищах хоч і дитячу цікавість, але разом з тим і якесь дуже серйозне, німе запитання, подумав, поцілував її вдруге і тут же щиро подосадував в душі, що подарунок буде негайно забрано на схов під замок найрозсудливі— шої з матерів. [...]

Молочний, густий туман лежав над містом. Свидригайлов пішов слизькою, брудною дерев'яною мостовою в напрямі Малої Неви. Йому ввижалися вода Малої Неви, що високо піднялася за ніч, Петровський острів, мокрі стежки, мокра трава, мокрі дерева й кущі і, нарешті, той самий кущ... З досадою почав він розглядати будинки, щоб думати про щось інше. Ні прохожого, ні візника не траплялося на проспекті. Похмурі й брудні стояли яскраво-жовті дерев'яні будиночки з закритими віконницями. Холод і вогкість проймали все його тіло, і його почало морозити. [...]

Хтось п'яний, як ніч, у шинелі, лицем униз, лежав впоперек тротуару. Він подивився на нього і пішов далі. Висока каланча мелькнула зліва. "Диви! — подумав він,— та ось і місце, навіщо на Петровський? Принаймні при офіційному свідку..." Він замалим не усміхнувся цій новій думці і повернув на —ську вулицю. Тут і був той великий будинок з каланчею. Біля замкнених великих воріт стояв, притулившись до них плечем, невеличкий чоловічок, закутаний у сіре солдатське пальто і в мідній ахіллесівській касці. Дрімотним поглядом холодно подивився він скося, коли Свидригайлов підійшов до нього. На обличчі його була та одвічна похмура скорбота, що так кисло відбилася на всіх без винятку обличчях єврейського племені. Обидва вони, Свидригайлов і Ахіллес, якийсь час, мовчки, розглядали один одного. Ахіллесові,

нарешті, здалося непорядком, що людина не п'яна, а стоїть перед ним за три кроки, дивиться в очі і нічого не говорить.

— А що зь вам тутецька треба? — промовив він, все ще не ворушачись і не змінюючи своєї позиції.

— Та нічого, брат, здрастуй! — відповів Свидригайлов.

— Тутецька не місце.

— Я, брат, їду в чужі краї.

— В цузї краї?

— В Америку.

— В Америку?

Свидригайлов вийняв револьвер і звів курок. Ахіллес трохи підвів брови.

— А насцо зь оці зарти (жарти), тутецька не місце!

— Та чому ж би й не місце?

— А тому зь, сцо не місце.

— Ну, брат, це байдуже. Місце хороше; коли тебе почнуть питати, так і відповідай, що поїхав, мовляв в Америку. Він приставив револьвер до своєї правої скроні.

— Але зь тутецька не мозна, тутецька не місце! — стрепенувся Ахіллес, розширяючи все більше й більше зіниці. Свидригайлов спустив курок...

## VII

Того ж дня, але вже ввечері, годині о сьомій, Раскольников підходив до квартири матері і сестри своєї, — до тієї самої квартири в будинку Бакалєєва, де улаштував їх Разуміхін. Вхід на сходи був з вулиці. Раскольников ішов, все ще стримуючи ходу і мовби вагаючись, зайти чи ні? Але тепер він не повернувся б нізащо; так він уже вирішив. "До того ж однаково, вони ще нічого не знають, — думав він, — а мене вже звикли вважати за дивака..." Костюм його мав жахливий вигляд: все брудне, бо пробуло цілу ніч під дощем, потріпане, подерте. Обличчя його було майже потворне від утоми, непогоди, фізичного перенапруження і боротьби з самим собою протягом мало не цілої доби. Всю цю ніч провів він на самоті, не знати де. Але принаймні він дійшов остаточного рішення.

Він постукав у двері, йому відімкнула мати. Дунечки не було дома. Навіть і служниці на той час не було. Пульхерія Олександрівна спочатку зацікавилася від радісного здивування, потім вхопила його за руку і потягла в кімнату.

— Ну, от і ти! — почала вона, затинаючись від радості. — Не сердься на мене, Родю, що я тебе так по-дурному зустрічаю, з сльозами; це я сміюся, а не плачу. Ти думаєш, я плачу? Ні, це я радію, а вже в мене така дурна звичка: сльози самі ллються, це в мене після смерті твого батька, від усього плачу. Сідай, голубчику, втомився, десь певно, бачу. Ой, як ти забруднився.

— Я під дощем вчора був, мамо... — почав Раскольников.

— Та ні ж, ні! — сполошилася Пульхерія Олександрівна, перебиваючи його, — ти думав, я тебе так одразу ж і почну допитувати, за бабською давньою звичкою, не турбуйся. Я ж розумію, все розумію, тепер я вже навчилася по-тутешньому і, далєбі,

сама бачу, що тут розумніше. Я раз назавжди вирішила: де вже мені втямити, які в тебе думки та питати у тебе звіту? У тебе, може, й бозна-які справи і плани на думці, або наміри там які-небудь народжуються, то мені тебе й штовхати під руку: про що, мовляв, думаєш? Я от... А, Господи! Та чого ж я бігаю туди й сюди, як очманіла... Я от, Родю, твою статтю в журналі читаю вже втретє, мені Дмитро Прокопович приніс. Я так і ойкнула, як побачила, та й дурна ж, думаю про себе, он у нього яка робота, ось і розгадка всього! У нього, може, нові думки в голові на ту пору, він їх обмірковує, а я його мучу й бентежу. Читаю, друже мій, і, звичайно, багато чого не розумію; та воно, проте, так і повинно бути: де вже мені?

— Покажіть-но, мамо.

Раскольников взяв газету і глянув мигцем на свою статтю. Хоч і чудно це було в його становищі і настрої, але ж його охопило те дивне і ущипливо-солодке почуття, яке переживає автор, коли вперше бачить себе надрукованим, до того ж і двадцять три роки давали себе взнаки. Це тривало якусь мить. Прочитавши кілька рядків, він нахмурився, і страшна туга стисла йому серце. Вся його душевна боротьба останніх місяців пригадалася йому разом. З огидою і досадою кинув він статтю на стіл.

— Та тільки, Родю, хоч і дурна я, але ж таки можу зробити висновок, що ти дуже скоро будеш одним з перших людей, коли не найпершим у нашому вченому світі. І сміли вони про тебе думати, що ти збожеволів. Ха-ха-ха! ти не знаєш — вони ж так думали! От, хробаки нікчемні, та чи їм же знати, що таке розум! Адже й Дунечка теж замалим не повірила — бач як! Небіжчик батько твій двічі посилав у журнали — спершу вірші (у мене й зошит зберігся, я тобі коли-небудь покажу), а потім уже й цілу повість (я сама випросила, щоб дав мені переписати), і вже як молились ми обоє, щоб прийняли! Я, Родю, днів шість-сім тому он як побивалася, дивлячись на твій одяг, як ти живеш, що їси і в чому ходиш. А тепер бачу, що і в цьому дурна була, бо захочеш, все тепер одразу добудеш, розумом і хистом. Це ти, поки що, значить, не хочеш тепер, бо важливішими справами зайнятий...

— А що, Дуні вдома немає, мамо?

— Нема, Родю. Дуже часто її не бачу дома, залишає мене саму. Дмитро Прокопович, спасибі йому, заходить зі мною посидіти і все про тебе говорить. Любить він тебе і поважає, мій друже. Про сестру ж не кажу, щоб вона вже була така до мене непоштива. Я не нарікаю. У неї свій характер, у мене свій; у неї свої таємниці якісь завелися, ну а в мене таємниць від вас нема ніяких. Звичайно, я твердо впевнена, що Дуня надто розумна і, крім того, і мене і тебе любить... та не знаю вже, до чого воно дійдеться. От ти мене ошчасливив тепер, Родю, що зайшов, а вона, бач, і прогуляла, прийде, я й скажу: а без тебе брат заходив, а ти ж де це була? Ти мене, Родю, дуже не балуй: можна тобі — зайди, не можна — нічого не поробиш, і так підожду. Я все ж таки знатиму, що ти мене любиш, з мене й того досить. Буду ось твої твори читати, буду про тебе чути від усіх, а коли-не-коли — і сам зайдеш провідати, чого ж ще? От зайшов же зараз, щоб утішити матір, я ж бачу... Тут Пульхерія Олександрівна раптом заплакала. [...]

— Мамо, облиште це, я зараз піду. Я не для того прийшов. Прошу вас, вислухайте мене.

Пульхерія Олександрівна боязко підійшла до нього.

— Мамо, що б не сталося, що б про мене ви не почули, що б вам про мене не сказали, чи будете ви любити мене так, як тепер? — спитав він раптом від повноти серця, мовби не думаючи про свої слова і не зважаючи їх.

— Родю, Родю, що з тобою? Та як же ти про це питати можеш? Та хто про тебе мені що скаже? Та й не повірю я нікому, хто б до мене не поткнувся, просто вижену.

— Я прийшов вас запевнити, що я вас завжди любив, і тепер радий, що ми самі, радий навіть, що Дунечки немає,— говорив він далі в тому ж пориві,— я прийшов вам сказати прямо, що хоч ви й нещасні будете, а все ж знайте, що син ваш любить вас тепер більше, ніж себе, і що все, що ви думали про мене, ніби я жорстокий і не люблю вас, все це була неправда. Вас я ніколи не перестану любити... Ну й досить; мені здавалось, що так треба було зробити і з цього почати...

Пульхерія Олександрівна мовчки обнімала його, пригортала до серця і тихо плакала.

— Що з тобою, Родю, не знаю,— сказала вона, нарешті,— думала я весь цей час, що ми просто надокучаємо тобі, а тепер бачу з усього, що тобі велике горе готується, через те ти й тужиш. Давно вже я передчуваю це, Родю. Даруй мені, що про це заговорила: про це тільки й думаю і ночами не сплю. Цю ніч цілісіньку і сестра твоя в маренні пролежала і все про тебе згадувала. Чула я щось, але нічого не второпала. Весь ранок мов перед стратою ходила, чогось чекала, передчувала і от дочекалась! [...]

— Прощайте, мамо. [...]

— Дай же я перехрещу тебе, благословлю тебе! Отак, отак. О Боже, що це ми робимо!

Справді, він був радий, він був дуже радий, що нікого не було, що вони були тільки вдвох з матір'ю. Наче за весь цей страшний час враз розм'якло його серце. Він упав перед нею, він ноги їй цілував, і обоє, обнявшись, плакали. І вона не дивувалась і не розпитувала вже його. Вона вже давно розуміла, що з сином коїться щось жахливе, а тепер настала якась страшна для нього хвилина.

— Родю, любий ти мій, дитино моя,— говорила вона, ридаючи,— ти ж тепер такий самий, як був маленький, так само приходив до мене, так само обнімав і цілував мене; ще коли ми з батьком жили й бідували, ти втішав нас самим уже тим, що був з нами, а як поховала я батька,— то скільки раз ми, обнявшись, з тобою отак, як тепер, на могилці його плакали. А що я давно плачу, то це серце материнське біду передчувало. Я скоро тільки вперше тебе побачила, тоді, ввечері, пам'ятаєш, коли ми тільки приїхали сюди, все з одного твого погляду вгадала, так серце у мене тоді й здригнулось, а сьогодні, як відчинила тобі, глянула, ну, думаю, година лиха, мабуть, прийшла. [...]

Раскольников ішов до себе додому, він поспішав. Йому хотілось кінчити все ще до заходу сонця. До того ж часу не хотілося б ні з ким зустрітись. Піднімаючись у свою

квартиру, він помітив, що Настя, одірвавшись від самовара, пильно стежить за ним і проводить його очима. "Чи нема, часом, кого в мене?" — подумав він і з огидою пригадав Порфирія. Але, дійшовши до своєї кімнати і відчинивши її, він побачив Дунечку. Вона сиділа одна-однісінька, в глибокому роздумі і, здається, давно вже чекала його. Він став на порозі. Вона підвелась з дивана злякано і стала перед ним. В її нерухомому, втупленому в нього погляді були жах і невітшна скорбота. І з самого того погляду він уже збагнув одразу, що їй усе відомо.

— Що ж, мені заходити, чи йти геть? — спитав він недовіжливо.

— Я цілий день просиділа у Софії Семенівни: ми чекали тебе обидві. Ми думали, що ти неодмінно туди зайдеш.

Раскольников зайшов до кімнати і знесилений сів на стілець.

— Я наче ослаб, Дуню; дуже вже знемігся; а мені хотілося б хоч у цю хвилину володіти собою цілком. Він недовіжливо глянув на неї.

— Де ж ти був цілу ніч?

— Не пам'ятаю добре; бачиш, сестро, я остаточно хотів вирішити все і багато раз ходив поблизу Неви; це я пам'ятаю. Я хотів там і покінчити, але... не зважився...— прошептав він, знову недовіжливо глянувши на Дуню...

— Славу Богу! А як ми боялися саме цього, я і Софія Семенівна. Виходить, ти в життя ще віруєш; слава Богу, слава Богу! Раскольников гірко усміхнувся.

— Я не вірував, а оце зараз разом з матір'ю, обнявшись, плакали; я не вірую, а її просив за себе молитись. Це бозна-як діється, Дунечко, і я нічого в цьому не розумію.

— Ти у матері був? Ти ж їй і сказав? — жахнулася Дуня. — Невже ти зважився сказати?

— Ні, не сказав... словами; але вона багато чого зрозуміла. Вона чула вночі, як ти марила. Я певен, що вона вже половину розуміє. Я, може, зле зробив, що заходив. Вже й не знаю, чого й заходив. Нікчемна я людина, Дуню.

— Нікчемна людина, а на страждання готовий іти! Адже ж ідеш?

— Іду. Зараз. До річч, щоб уникнути цього сорому, я й хотів утопитись, Дуню, але подумав, уже стоячи над водою, що коли я досі вважав себе сильним, то хай же і сорому тепер не побоюся,— сказав він, випереджаючи можливі запитання. — Це гордість, Дуню?

— Гордість, Родю.

Мовби вогонь блиснув в його погаслих очах; йому начебто приємно зробилось, що він ще гордий.

— А не думаєш ти, сестро, що я просто злякався води? — спитав він з потворною усмішкою, заглядаючи їй в очі.

— О Родю, досить! — гірко вигукнула Дуня.

Якийсь час тривала мовчанка. Він сидів, похиливши голову і дивлячись собі під ноги; Дунечка стояла край другого кінця стола і з мукою дивилась на нього. Раптом він підвівся.

— Пізно, пора. Я зараз іду з повинною. Але я не знаю, для чого я йду з повинною.

Сльози текли по її щоках.

— Ти плачеш, сестро, а чи можеш ти подати мені руку?

— І ти сумнівався в цьому?

Вона міцно обняла його.

— Хіба ти, йдучи на страждання, не змиваєш вже наполовину свій злочин? — скрикнула вона, стискаючи в обіймах і цілуєчи його.

— Злочин? Який злочин? — скрикнув він раптом в якійсь несподіваній люті. — те, що я вбив гидку, зловредну вошу, стару лихварку, нікому не потрібну, яку вбити — сорок гріхів проститься, яка з бідних людей сік смоктала, хіба ж це злочин? Не думаю я про нього, і змивати його не думаю. І чого мені всі тичуть з усіх боків: "злочин, злочин!" Тільки тепер ясно бачу всю безглуздість своєї малодушності, тепер, коли я вже вирішив іти на цей непотрібний сором! Просто через нікчемність і бездарність свою вирішив, та хіба ще з вигоди, як пропонував... отой... Порфирій!..

— Брате, брате, що це ти кажеш! Але ж ти кров пролив! — в розпачі скрикнула Дуня.

— Яку всі проливають, — підхопив він мало не в нестямі, — яка плетіч і завжди лилась на світі, як водоспад, яку ллють, мов шампанське, і за як. вінчають у Капітолії і називають потім благодійником людства. Та глянь ти тільки пильніше, придивись! Я сам хотів добра людям і зробив би сотні, тисячі добрих діл за одну цю дурницю, навіть не дурницю, а просто неприємну хвилину, бо вся ця думка була зовсім не така вже дурна, якою тепер вона здається, коли зазнав невдачі... (коли зазнаєш невдачі, все здається дурним!) Цією дурницею я хотів тільки поставити себе в незалежне становище, перший крок зробити, грошей добути, а там би все окупилося незмірними, порівняно з тим, корисними ділами... Але я, я й першого кроку не витримав, бо я — нікчема! Ось у чому вся й річ! І все-таки вашими очима не буду дивитись: коли б мені вдалося, то мене б увінчали, а тепер — у пастку!

— Та це ж не те, зовсім не те! Брате, що це ти кажеш!

— А! Не та форма, не така естетично гарна форма! Ну, я зовсім не розумію: чому гатити в людей бомбами, знищувати правильною облогою більш пристойна форма? Боязнь естетики — перша ознака безсилля!.. Ніколи, ніколи ясніше не усвідомлював я цього, як тепер, і більше ніж будь-коли не розумію, в чому ж мій злочин! Ніколи, ніколи не був я впевненішим і переконанішим в своїй правоті, ніж тепер!..

Його бліде, зморене обличчя навіть розчервонілось. Але, вимовляючи останнє слово, він несподівано зустрівся поглядом з Дунею, і стільки, стільки муки за себе побачив він у її погляді, що мимоволі схаменувся. Він відчув, що все-таки зробив нещасними цих двох бідолашних жінок. Все-таки він є причиною...

— Дуню, любя! Якщо я винен, прости мені (хоч мені й не можна простити, якщо я винен). Прощай! Не будемо сперечатись! Пора, давно пора. Не йди за мною, прошу тебе. Мені ще треба зайти... А ти тепер іди і сядь коло матері. Я дуже прошу тебе! Це останнє, найбільше моє прохання до тебе. Не одходь від неї весь час; я залишив її в тривозі, яку вона навряд чи знесе; вона або помре, або збожеволіє. Будь же коло неї!

Разуміхін буде з вами; я йому казав... [...]

Обоє, нарешті, вийшли. Тяжко було Дуні, але вона любила його! Відійшовши кроків п'ятдесят, вона обернулася ще раз, щоб подивитись на нього. Його ще було видно. Дійшовши до рогу, обернувся й він; востаннє вони зустрілись поглядами; але, помітивши, що вона на нього дивиться, він нетерпеливо і навіть з досадою махнув рукою, щоб вона йшла, а сам круто повернув за ріг. [...]

### VIII

Коли він увійшов до Соні, вже починало сутеніти. Цілий день Соня прождала його в страшенному хвилюванні. Вони ждали разом з Дунею. Та прийшла до неї ще зранку, згадавши вчорашні слова Свидригайлова, що Соня "про це знає". Їе будемо переказувати докладно їх розмову і говорити про сльози обох жінок та наскільки зішлись вони між собою. Дуні це побачення додало принаймні одну надію, що брат не буде самотній: до неї, Соні, до першої прийшов він з своєю сповіддю; в ній шукав він людину, коли йому стала потрібна людина; вона ж і піде за ним, куди пошле доля. Дуня й не питала, але знала, що це буде так. Вона дивилась на Соню навіть з якимсь благоговінням і спочатку майже бентежила її цим своїм благоговійним почуттям. Соня готова була мало не заплакати: вона, навпаки, вважала себе не гідною навіть глянути на Дуню. [...]

Соня пригадувала, як вчора Свидригайлов сказав їй, що у Раскольнікова два шляхи — Владимирка, або... Вона знала до того ж його гордість, зарозумілість, самолюбство й невір'я... "Невже ж сама тільки малодушність і страх смерті можуть примусити його жити?" — подумала вона, нарешті, в розпачі. Сонце тим часом уже заходило. Сумна стояла вона коло вікна і пильно дивилася в нього, — але у вікно видно було тільки капітальний небілений мур сусіднього будинку. Нарешті, коли вже вона дійшла до остаточного переконання, що його вже немає на світі, — він увійшов в її кімнату.

Радісний крик вихопився з її грудей. Але, глянувши пильно в його обличчя, вона раптом зблідла.

— Атож! — сказав, усміхаючись, Раскольніков, — я по твої хрести, Соню. Сама ж ти мене на перехрестя посишала; що ж тепер, як дійшло до діла, то й злякалася?

Соня вражено дивилась на нього. Чудним здався їй його тон; холодний дріж пробіг по її тілу, але за хвилину вона догадалась, що і тон і слова ці — все було напускне. Він от і говорив з нею, дивлячись якимось у куток і наче уникаючи глянути їй просто в очі.

— Бачиш, Соню, я зміркував, що так, мабуть, буде й вигідніше. Тут є обставина... Ну, та довго розповідати, та й нема чого. Мене тільки, знаєш, що злостить? Досадно мені, що всі ці дурні, звірячі пики обступлять мене зараз, витріщатимуть на мене свої баньки, ставитимуть мені свої дурні запитання, на які треба відповідати, — показуватимуть пальцями... Тьху! Знаєш, я не до Порфирія йду; обрид він мені. Я краще до мого приятеля Пороха піду, ото здивую, ото ефекту своєрідного досягну. А слід би бути спокійнішим; занадто вже я жовчний став останнім часом. Віриш: я зараз погрозив сестрі мало не кулаком за те тільки, що вона обернулася востаннє глянути на мене. Це ж просто свинство — такий стан? До чого я дійшов! Ну, що ж, де хрести?

Він був мов не свій. Він навіть і на місці не міг встояти, ні на одному предметі не міг зосередити уваги; думки його стрибали одна через одну, він заговорювався; руки його злегка тремтіли.

Соня мовчки вийняла з ящика два хрести, кипарисовий і мідний, перехрестилася сама, перехрестила його і наділа йому на груди кипарисовий хрестик.

— Оце, значить, символ того, що хрест приймаю на себе, хе-хе! Наче я досі мало страждав! [...]

— Перехрестись, помолися хоч раз,— тремтячим, боязким голосом попросила Соня.

— О, будь ласка, це скільки хочеш! І від щирого серця, Соню, від щирого серця...

Йому хотілося, проте, сказати щось інше.

Він перехрестився кілька раз. Соня схопила свою хустку і накинула її на голову. Це була зелена драдедамова хустка, певно та сама, про яку згадував тоді Мармеладов, "фамільна". У Раскольника майнула про це думка, але він не спитав. Справді, він уже сам став відчувати, що дуже неуважний і якось неподобне стривожений. Він злякався цього. Його раптом вразило і те, що Соня хоче піти з ним.

— Що ти? Куди? Залишайся, залишайся! Я сам,— скрикнув він у малодушній досаді і, майже озлившись, пішов до дверей. — І навіщо тут цілий почет! — бурмотів він, виходячи.

Соня лишилася серед кімнати. Він навіть і не попрощався з нею, він • уже забув про неї; один ущипливий і бунтівливий сумнів піднявся в душі його.

Та чи те, чи те я роблю? — знову подумав він, спускаючись сходами,— невже не можна ще зупинитись і знову все виправити... і не ходити?"

Але він все-таки йшов. Він раптом зрозумів остаточно, що не варто вже більше ставити собі запитання. Вийшовши на вулицю, він згадав, що не попрощався з Сонею, що вона лишилася серед кімнати, у своїй зеленій хустці, не сміючи ворухнутись після його окрику, і спинився на мить. Але раптом йому сяйнула одна думка: наче її тільки й бракувало досі, щоб вразити його остаточно. [...]

Він раптом пригадав Сонині слова:

Піди на перехрестя, вклонися людям, поцілуй землю, бо ти й перед нею согрівив, і скажи усьому світові голосно: ^Я вбивця!" Він увесь затремтів, згадавши це. І так уже здушила його нерозважна туга й тривога усього цього часу, і особливо останніх годин, що він аж кинувся в можливість цього цільного, нового, повного відчуття. Якимсь випадком воно раптом підступило до нього: загорілося в душі однією іскрою і враз, мов вогнем, охопило його всього. Все миттю в ньому розм'якло, і полилися сльози. Як стояв, так і впав він на землю...

Він став на коліна серед площі, вклонився до землі і поцілував цю брудну землю з насолодою і щастям. Тоді встав і вклонився вдруге.

— Ач, як набрався! — сказав біля нього якийсь парубок. Залунав сміх.

— Це він в Єрусалим іде, братці, з дітьми, з батьківщиною прощається, всьому світові вклоняється, столичне місто Санкт-Петербург і землю його цілує,— додав якийсь п'яненко з міщан.



- А хлопець ще молодий! — кинув третій.
- З благородних! — відзначив хтось солідним голосом.
- Тепер їх не розбереш, хто благородний, а хто ні.

Всі ці слова й вигуки розхолодили Раскольника і слова я вбив", які, може, готові були зірватись у нього з язика, завмерли в ньому. Він спокійно, проте, зніс усі ці вигуки і, не оглядаючись, пішов провулком, в напрямі контори. Одне видіння майнуло перед ним дорогою, але він не здивувався йому; він уже передчував, що так воно і повинно було бути. В той час, коли він, на Сінній, вклонився до землі вдруге, обернувшись вліво, він побачив, кроків за п'ятдесят від себе Соню. Вона ховалася від нього за одним з дерев'яних бараків, що стояли на площі, значить вона супроводила його в цьому скорботному поході! Раскольников відчув і зрозумів у цю хвилину, раз назавжди, що Соня тепер з ним навіки і піде за ним хоч на край світу, куди б його не закинула доля. Серце його наче перевернулось... та — ось уже він і дійшов до фатального місця...

Він досить бадьоро ввійшов у двір. Треба було піднятись вгору по сходах. Поки ще піднімуся",— подумав він. Взагалі йому здавалося, що до фатальної хвилини ще далеко, ще багато часу лишається, багато про що можна ще передумати.

Знову те саме сміття, та сама шкаралупа на гвинтоподібних сходах, знову двері квартир відчинені навстіж, знову ті самі кухні, з яких іде чад і сморід. Раскольников від того самого дня тут не був. Ноги його німіли і підгинались, але він ішов. Спинився тільки на мить, щоб звести дух, щоб заспокоїтись, щоб увійти людиною. А для чого? навіщо? — подумав він раптом, усвідомивши свій рух.— Коли вже треба випити цю чашу, то чи не однаково? Чим огидніше, тим краще". [...]

Похоловши і погано вже пам'ятаючи, що робить, відчинив він двері в контору. Цього разу тут було дуже мало людей, стояв якийсь двірник та ще якийсь простий чоловік. Сторож і не виглядав з-за своєї перегородки. Раскольников пройшов у другу кімнату. "Може, ще можна буде і не говорити",— майнула думка. Якийсь чоловік з писарів контори, в цивільному сюртуку, готувався щось писати біля бюро. В другому кутку сидів до стола ще один писар. Зам'ятова не було. Никодима Хомича, звичайно, теж не було.

— Нікого немає? — спитав Раскольников, звертаючись до чоловіка біля бюро.

— А вам кого?

— Чи ба-а! Ані чутки чувати, ані видом видати, а руський дух... як це там у казці... забув! М-моя ш-шанування! — пролунав раптом знайомий голос.

Раскольников затремтів. Перед ним стояв Порох; він несподівано вийшов з третьої кімнати. "Це сама доля,— подумав Раскольников,— чого він тут?"

— До нас? Яким побитом? — весело вигукував Ілля Петрович. (Він був, видно, в чудовому і навіть трошечки збудженому настрої).— Коли в якійсь справі, то ще рано завітали. Я сам випадково... А втім, чим можу. Я, знаєте... як? як? Даруйте...

— Раскольников.

— Ну що ви: Раскольников! Та невже ви могли подумати, що я забув! Ви вже, будь ласка, не вважайте мене за такого... Родіон Ро... Ро... Ро— діонович, адже так, здається?

— Родіон Романович.

— А так, а так! Родіон Романович, Родіон Романович. От це ж я й питаю. Навіть не раз розпитував, як ви там. По щирості скажу, з того часу я дуже шкодував, що ми так тоді з вами... мені потім пояснили... я дізнався, що молодий літератор і навіть учений... і, так би мовити, перші кроки... Господи! Та хто ж з літераторів і вчених з самого початку не робив оригінальних кроків! Я і дружина моя — ми обоє поважаємо літературу, а що вже дружина, то страх як!.. Літературу і мистецтво! Аби благородство було, а всього іншого можна здобути талантами, знанням, розумом, генієм! [...] До вас, кажуть, рідні приїхали?

— Еге ж, мати й сестра.

— Мав навіть честь і щастя бачити вашу сестру,— освічена і прекрасна особа. Скажу вам, я пошкодував, що ми тоді з вами так погорячилися. Казус! А що я на вас тоді, з приводу вашої непритомності, таким поглядом глянув,— то потім воно якнайкраще з'ясувалося! Бузувірство і фанатизм! Розумію ваше обурення. Може, з приводу прибуття родини квартиру міняєте?

— Ні-ні, я тільки так... Я зайшов спитати... Я думав, що знайду тут Замьотова.

— А так! Ви ж заприятелювали; чув, аякже. Ну, Замьотова у нас вже немає,— не застали. Еге ж, втратили ми Олександра Григоровича! З учорашнього дня немає вже його в нас; перейшов... і, йдучи, з усіма навіть посварився... так якось неввічливо навіть... Легковажний хлопчисько, правду казати; а надії подавав; та от, що з ним вдієш, з блискучим юнацтвом нашим! Іспит, чи що, якийсь складати хоче, адже у нас же тільки б побазікати та пофанфаронити, на тому іспит і кінчиться. Це ж не те, що, наприклад, ви або там пан Разуміхін, ваш друг! Ваша кар'єра — вчена частина, і вас уже не зіб'ють невдачі! Он скільки цих самогубств пішло,— ви цього уявити собі не можете. Отак проживає останні гроші і вбиває самого себе. Дівчиська, юнаки, старі теж... Он ще сьогодні вранці повідомлено про якогось пана, що недавно приїхав. Ниле Павловичу, чуєте, Ниле Павловичу! як його, джентльмена того, про якого повідомили оце, що застрелився десь на Петербурзькій?

— Свидригайлов,— сипло і байдуже відповів хтось з другої кімнати.

Раскольников здригнувся.

— Свидригайлов! Свидригайлов застрелився! — скрикнув він.

— Як! Ви знаєте Свидригайлова?

— Еге ж... знаю... Він недавно приїхав...

— А так, недавно приїхав, дружину поховав, людина зовсім безшабашна, і раптом застрелився, і так скандально, що уявити не можна... залишив у своїй записній книжці кілька слів, що вмирає при здоровому розумі і просить нікого не винуватити в його смерті. Цей гроші, кажуть, мав. А ви звідки його знаєте?

— Я... знайомий... моя сестра жила у них в домі гувернанткою...

— Он що... То ви нам, виходить, можете про нього розповісти. А ви і не підозрівали?

— Я його вчора бачив... він пив вино... я нічого не знав. Раскольников відчував, що на нього мовби щось упало і придушило його.

— Ви знову начебто зблідли. У нас тут таке важке повітря...

— Еге ж, мені вже пора,— пробурмотів Раскольников,— пробачте, потурбував...

— О, будь ласка, скільки завгодно! приємність зробили, і я радий сказати...

Ілля Петрович навіть руку простягнув.

— Я хотів тільки... я до Замьотова...

— Розумію, розумію, і зробили нам приємність.

— Я... дуже радий... до побачення...— усміхався Раскольников. Він вийшов; він хитався. В голові йому наморочилось. Він не відчував, чи стоїть ще на ногах. Він став спускатися сходами, тримаючись правою рукою за стіну. [...]

Тут, біля виходу, стояла бліда, вся помертвіла Соня і дико, дико на нього подивилась. Він спинився перед нею. Щось болюче і змучене відбилосся на її обличчі, щось розпачливе. Вона сплеснула руками. Потворна, розгублена усмішка видавилась на його устах. Він постояв, усміхнувся і повернув назад, знову в контору.

Ілля Петрович вже сидів і переглядав свої папери. Перед ним стояв той самий чоловік, який штовхнув тоді Раскольникова, підіймаючись по сходах.

— А-а-а! Ви знову! Залишили щось?.. Та що з вами? Раскольников із зблідлими губами, дивлячись прямо перед собою, тихо наблизився до нього, підійшов до самого стола, сперся на нього рукою, хотів щось сказати, але не міг; вихоплювались тільки якісь невиразні звуки.

— Вам недобре, стілець! Ось, прошу, сядьте! Води! Раскольников сів, але не зводив очей з обличчя дуже неприємно здивованого Іллі Петровича. Обидва якийсь час дивились один на одного і чекали. Принесли води.

— Це я...— почав було Раскольников.

— Випийте води.

Раскольников відвів рукою воду і тихо, спроквола, але виразно проказав:

— Це я вбив тоді стару чиновницю і сестру її Лизавету сокирою і пограбував.

Ілля Петрович розкрив рота. Звідусіль збігалися цікаві.

Раскольников повторив своє зізнання...

Епілог

I

Сибір. На березі широкої, пустинної ріки стоїть місто, один з адміністративних центрів Росії; в місті фортеця, в фортеці тюрма. В тюрмі вже дев'ять місяців відбуває кару зсильнокаторжний другого розряду, Родіон Раскольников. З того дня, як він вчинив злочин, минуло півтора року.

Судочинство в його справі пройшло без відчутних утруднень. Злочинець упевнено, точно і ясно потверджував своє зізнання, не заплутуючи обставин, не пом'якшуючи їх собі на користь, не перекручуючи фактів, не забуваючи про найменші подробиці. Він змалював до найменшої дрібниці весь процес убивства: пояснив таємницю застави (дерев'яної дощечки з металевою пластинкою), яку знайшли тоді в руках у старої, розповів докладно про те, як взяв в убитої ключі, описав, які вони були, згадав про скриньку і що в ній було; навіть перелічив деякі з предметів, що там лежали; пояснив

загадку вбивства Лизавети. [...]

Словом, справа з'ясувалася цілком. Слідчих і суддів дивувало, між іншим, те, що він сховав гаманець і речі під камінь, не покористувавшись ними, а найбільше те, що він не тільки не пам'ятав докладно, які саме речі взяв, а навіть і скільки їх було, не міг сказати до ладу. Саме ця обставина, що він і разу не розкрив гаманця і не знав навіть, скільки ж у ньому лежить грошей, здалася неймовірною (в гаманці виявилось триста сімнадцять карбованців на срібло і три двогривеники; від довгого лежання під каменем деякі верхні, найцінніші, кредитки дуже попсувалися). Довго домагалися: чому саме обвинувачений тільки про цю обставину говорить неправду, тим часом як в усьому іншому признається добровільно, нічого не приховуючи? Нарешті, дехто (особливо з психологів) припустили навіть можливість того, що й справді він не заглядав у гаманець, а тому й не знав, що в ньому було, і, не знаючи, так і поклав під камінь, а вже з цього і робили висновок, що сам злочин не міг інакше й статися, як в стані певного тимчасового божевілля, так би мовити, в стані хворобливої мономанії вбивства і грабунку, без будь-якої дальшої мети і корисливого розрахунку. Тут, до речі, припіла найновіша модна теорія тимчасового божевілля, яку так часто намагаються застосувати в наш час до деяких злочинців. До того ж давній іпохондричний стан Раскольников упевнено посвідчили багато людей, лікар Зосимов, колишні його товариші, хазяйка, служниця. Все це значно сприяло висновку, що Раскольников не зовсім скидається на звичайного вбивцю, лиходія і грабіжника, бо тут щось інше. На превелику досаду тих, хто обстоював цю думку, сам злочинець майже не намагався обороняти себе; на останні запитання: що саме Могло схилити його до вбивства і що спонукало його вчинити грабунку, він відповідав цілком ясно, з найгрубішою точністю, що причиною всього були його скрутний стан, його злидні і безпорадність, бажання зміцнити перші кроки своєї життєвої кар'єри за допомогою принаймні трьох тисяч карбованців, які він сподівався знайти у вбитої. Зважився ж він на вбивство через свій легкодумний і малодушний характер, роздратований до того ж нестатками і бідуванням. А на запитання, що саме спонукало його прийти із зізнанням, прямо відповів, що чисто—серде каяття. Все це було вже занадто одверто...

Вирок, проте, був м'якшим, ніж можна було сподіватись, зважаючи на вчинений злочин, і, може, саме через те, що злочинець не тільки не хотів виправдуватись, але навіть мовби сам докладав зусиль, щоб іще більше звинуватити себе. Всі дивні і особливі обставини були взяті до уваги. Хворобливого і скрутного стану злочинця перед тим, як він вчинив злочин, ніхто не брав під сумнів. Те, що він не скористався пограбованим, пояснили почасти пробудженням каяття, почасти тим, що під час учинення злочину він був у не зовсім здоровому розумі. Обставини несподіваного вбивства Лизавети навіть правили за доказ на підтвердження останнього припущення; людина вчиняє два вбивства і водночас забуває, що двері не зачинені! Нарешті, добровільне зізнання, саме тоді, коли справа так заплуталась внаслідок неправдивого показання на себе занепаłego духом фанатика (Миколая), а також і те, що проти справжнього злочинця не тільки безперечних доказів, а навіть і підозрінь майже не

було (Порфирій Петрович цілком додержав свого слова),— все це остаточно сприяло пом'якшенню долі обвинуваченого.

Виявилися, крім того, зовсім несподівано й інші обставини, що дуже допомогли підсудному. Колишній студент Разуміхін розшукав десь відомості і подав докази, що злочинець Раскольников, під час свого перебування в університеті, останні свої гроші витрачав, щоб допомогти своєму бідному і сухотному університетському товаришеві і майже цілком утримував його протягом півроку. Коли ж той помер, піклувався про старого і хворого батька померлого товариша (який утримував і годував свого батька своєю працею мало не з тринадцятирічного віку), улаштував, нарешті, старого в лікарню, і коли той теж помер, поховав його. Всі ці відомості також до деякої міри сприятливо вплинули на вирішення долі Раскольникова. Сама колишня хазяйка його, мати померлої нареченої Раскольникова, вдова Зарніцина, посвідчила теж, що коли вони ще жили в іншому будинку, коло П'яти Рогів, Раскольников під час пожежі, вночі, виніс з якоїсь квартири, що вже зайнялася, двох маленьких діток, сам же при цьому дістав серйозні опіки. Цей факт був докладно розслідуваний і досить повно засвідчений багатьма людьми. Отже, закінчилося тим, що злочинець був засуджений до каторжних робіт другого розряду, на строк всього тільки вісім років, зважаючи на добровільне зізнання і на деякі обставини, що пом'якшували його провину.

Ще на початку процесу мати Раскольникова тяжко захворіла. Дуня й Разуміхін визнали за потрібне вивезти її з Петербурга на весь час суду. Разуміхін вибрав місто в районі залізниці і недалеко від Петербурга, щоб мати могла регулярно стежити за ходом процесу і водночас якнайчастіше бачитися з Євдокією Романівною. [...]

Через п'ять місяців після того, як злочинець добровільно зізнався, вийшов йому вирок. Разуміхін приходив на побачення до нього в тюрму, коли тільки це було можливо. Соня теж. Нарешті, настала й година розлуки; Дуня поклялася братові, що ця розлука не навік; Разуміхін теж. У молодій і гарячій голові Разуміхіна твердо усталилася думка в наступні три-чотири роки закласти, по можливості, хоча б початок майбутнього статку, зібрати хоч скількись грошей і переїхати в Сибір, де ґрунт багатий в усіх відношеннях, а працівників, людей і капіталів мало; оселитись там у тому самому місті, де буде Родя, і... всім разом почати нове життя. Прощаючись, всі плакали. Раскольников в ті останні дні був дуже задумливий, багато розпитував про матір, раз у раз турбувався про неї. Навіть так мучився за неї, що це тривожило Дуню. Дізнавшись докладно про тяжкий моральний стан матері, він одразу спохмурнів. З Сонею він був чомусь особливо неговіркий увесь цей час. Соня за допомогою грошей, які залишив їй Свидригайлов, давно вже зібралась і приготувалася рушити за партією арештантів, з якою відправлять і його. Про це ніколи й слова не було мовлено між нею і Раскольниковим; та обоє знали, що це так буде. [...]

Через два місяці після того Дунечка вийшла заміж за Разуміхіна. Весілля було сумне і тихе. А втім, серед запрошених були Порфирій Петрович і Зосимов. Останнім часом Разуміхін мав вигляд людини, яка на щось твердо зважилася. Дуня вірила сліпо, що він виконає всі свої наміри, та й не могла не вірити; в цій людині відчувалася

залізна воля. До речі, він почав знову слухати університетські лекції щоб закінчити курс. Вони обоє раз у раз складали плани майбутнього; обоє твердо розраховували через п'ять років обов'язково переселитись у Сибір. До того ж часу покладалися там на Соню...

Пульхерія Олександрівна з радістю благословила дочку на шлюб з Разуміхіним, але після їх одруження стала наче ще більш зажуреною і занепокоєною. Щоб хоч трохи розрадити її, Разуміхін розповів їй між іншим про того студента і старого його батька і про те, що Родя дістав опіки і навіть хворів, врятувавши від смерті минулого року двох діток. Обидві звістки довели Пульхерію Олександрівну, яка і без того вже майже втрачала розум, до стану надзвичайного захоплення. [...]

Соня раз у раз повідомляла, що він завжди похмурий, мовчазний і навіть майже нітрохи не цікавиться тим, що вона розповідає йому щоразу з їх листів: що він питає іноді про матір; і коли вона, побачивши, що він уже сам угадує правду, сказала йому, нарешті, про її смерть, то, на подив їй, навіть і звістка про смерть матері на нього начебто не дуже сильно вплинула, принаймні так здалося їй на перший погляд. Вона повідомляла, між іншим, що хоч він, як видно, дуже заглиблений в самого себе і від усіх мовби замкнувся,— до нового життя свого він поставився дуже прямо і просто; що він ясно розуміє своє становище, не сподівається для себе нічого кращого, не має ніяких легковажних надій (що цілком зрозуміло в його стані) і нічому майже не дивується в новій обстановці, яка оточує його, так мало схожій на будь-що колишнє. Повідомила вона, що здоров'я його задовільне. Він ходить на роботи, від яких не ухиляється і на які не напрошується. До їжі майже байдужий, а що їжа ця, крім неділь і свят, така погана, що, нарешті, він охоче взяв від неї, Соні, трохи грошей, щоб пити щодня чай; щодо всього іншого просив її не турбуватись, запевняючи, що всі ці турботи про нього викликають у нього тільки досаду. Далі Соня повідомляла, що живе він в тюрмі разом з усіма, які там казарми всередині, вона не бачила, але гадає, що там тісно, брудно і нездорово; що спить він на нарах, стелячи собі повстину, і що нічого не хоче собі придбати. Але живе він так грубо і бідно зовсім не через те, що поклав це собі наперед, умисно, а так, просто від того, що не виявляє будь-якої зацікавленості у поліпшенні своєї долі. Соня одверто писала, що він, особливо спочатку, не тільки не цікавився її відвідинами, але навіть наче вони викликали в нього незадоволення і він був мовчазний і навіть грубий з нею, але що зрештою ці побачення перейшли у нього в звичку і навіть мало не в потребу, так що він дуже навіть журився, коли вона кілька днів хворіла і не могла навідуватись до нього. [...]

Раптом, з останнім листом, прийшла звістка, що він захворів дуже серйозно і лежить у лікарні, в арештантській палаті...

## II

Він хворів уже давно; та не муки каторжного життя, не робота, не харчі, не брита голова, не латаний одяг зламали його: о! хіба він боявся тих мук і тих знущань! Навпаки, він навіть радий був роботі: знесилившись на ній фізично, він принаймні здобував собі кілька годин спокійного сну. І що важила для нього їжа — ці пісні щі з

тарганами? Студентом буди, він часто і того не бачив. Одяг тепер мав теплий і пристосований до його способу життя. Кайданів на собі він майже не відчував. То чи соромитись йому було своєї бритої голови і короткої куртки? І перед ким? Перед Сонею? Соня сама боялася його, то чи перед нею було соромитись?

Але ж ні. Він соромився навіть і Соні, яку мучив за це своїм зневажливим і грубим поведінням. Та не бритої голови і кайданів він соромився: дуже вже була вражена його гордість; він і захворів через свою уражену гордість. О, який би він був щасливий, коли б сам міг обвинуватити себе! Він би стерпів тоді все, навіть сором і ганьбу. Але він суворо судив себе, і озлоблене сумління його не знайшло ніякої особливо страшної провини в його минулому, крім хіба звичайного промаху, який з кожним може статись. Він соромився саме того, що він, Раскольников, пропав так безоглядно, безнадійно, подурному безглуздо, з якогось присуду сліпої долі, і мусить смиритись і упокоритись перед "безглуздя" якогось присуду, щоб хоч трохи заспокоїтись. [...]

І хоч би доля дарувала йому каяття — пекуче каяття, що крає серце, відгонить сон, таке каяття, від тяжких мук якого ввижається зашморг і прірва! О, він був би радий йому! Муки й сльози — адже це теж життя! Але ж він не кається в тому, що вчинив.

Принаймні він міг би злоститись на свою дурість, як і злостився він колись на огидні й дурні дії, які й довели його до тюрми. Але тепер, уже в тюрмі, на волі, він знову переглянув і обміркував усі колишні свої вчинки г зовсім не визнавав їх такими дурними й огидними, якими вони здавалися йому в той фатальний час, раніше. [...]

Його мучила ще одна думка: чому він не заподіяв собі смерть? Чого він стояв тоді над рікою, а за краще зважив признатись? Невже така сила в цьому бажанні жити і так важко подолати її? Подолав же Свидригайлов, хоч він і боявся смерті?

Він з мукою запитував себе про це і не міг збагнути, що вже й тоді, коли стояв над рікою, може, відчував у собі, в своїх переконаннях глибоку неправду. Він не розумів, що це відчуття могло бути провісником майбутнього перелому в житті його, майбутнього воскресення його, майбутнього нового погляду на життя, в тюрмі, в середовищі каторжників, він, звичайно, багато чого не помічав, та й не хотів зовсім помічати. Він жив, якимось начебто схиливши голову: йому гидко і нестерпно було дивитись. Але кінець кінцем багато що почало дивувати його, і він, якимось мимоволі, почав помічати те, про що раніше і не гадав. Взагалі ж найбільш почала дивувати його та страшна, та непрохідна прірва, яка лежала між ним і всім цим людом. Здавалося, він і вони були різних націй. Він і вони дивились одне на одного недовіжливо і неприязно. Він знав і розумів загальні причини такого роз'єднання; але ніколи не думав він раніше, щоб ці причини були справді такі глибокі й непереборні. [...]

Нерозв'язним було для нього ще одне питання: чому всі вони так полюбили Соню? Вона не запобігала перед ними; зустрічали її вони рідко, іноді тільки на роботах, коли вона приходила на часинку, щоб побачити його. А проте всі вже знали її, знали й те, що вона за ним пішла, знали, як вона живе і де живе. Грошей вона їм не давала, особливих послуг не робила. Раз якимось, на Різдво, принесла вона на всіх в'язнів милостиню: пирогів і калачів. Але поволі між ними і Сонею зав'язалися деякі більш близькі

стосунки: вона писала їм листи до їхньої рідні і носила на пошту, їх родичі і родички, приїжджаючи в місто, залишали, за вказівкою в'язнів, у Соні речі для них і навіть гроші. Дружини їх і коханки знали її і ходили до неї. І коли вона з'являлася на роботах, приходячи до Раскольникового, або зустрічалася з партією арештантів, коли ті йшли на роботи,— всі скидали шапки, всі віталися: "Серденько, Софіє Семенів— но, ненько ти наша, ніжна, жаліслива!" — говорили ці грубі, тавровані каторжні цій маленькій і худенькій істоті. Вона усміхалася до них. Вони любили навіть її ходу, оглядалися, щоб подивитись їй вслід, як вона йде, і хвалили її, хвалили її навіть за те, що вона така маленька, та вже й не знали, за що ще похвалити. До неї навіть ходили лікуватись.

Нарешті його виписали. Повернувшись в тюрму, він почув від арештантів, що Софія Семенівна хвора, лежить дома і нікуди не виходить.

Звістка ця його дуже стривожила, він посилав розпитатись про неї. І незабаром довідався, що хвороба її не тяжка. Дізнавшись у свою чергу, що він за нею так тужить і побивається, Соня надіслала йому записку, олівцем, в якій повідомляла, що їй вже легше, що в неї звичайна, незначна простуда і що вона скоро, дуже скоро, прийде побачитись з ним на роботу. Коли він читав цю записку, серце йому дуже й боляче колотилося.

День знову був ясний і теплий. Рано-вранці годині о шостій, він рушив на роботу на берег ріки, де в сараї була збудована випалювальна піч для алебастру і де товкли його. Пішло туди всього три робітники. Незабаром один з арештантів з конвойним повернувся в тюрму за якимсь інструментом; другий почав колоти дрова і кидати в піч. Раскольников вийшов з сарая до самого берега, сів на складені там колоди і почав дивитись на широку й тиху ріку. З високого берега було видно далеко навкруги. З того боку ледве чутно долинала пісня. Там, в облитому сонцем неозорому степу, ледь примітними цятками чорніли кочові юрти. Там була воля й жили інші люди, зовсім не схожі на тутешніх, там ніби й час спинився, наче й не минув ще вік Авраама, коли він пас свої череди. Раскольников сидів, дивився нерухомо, не відриваючи очей; думка його переходила в мрії, в споглядання; він ні про що не думав, але якась туга хвилювала його і мучила.

Раптом біля нього опинилась Соня. Вона підійшла ледве чутно і сіла поруч. Було ще дуже рано, холод ще не спав. На ній був її убогий, старий бурнус і зелена хустка. Обличчя її ще свідчило про недавню хворобу, схудло, зблідло й змарніло. Вона привітно і радісно усміхнулася до нього, але, за своєю звичкою, несміливо простягла йому руку. [...] Тепер їх руки не рознімалися; він якось мигцем і швидко глянув на неї, нічого не промовив і втупив очі в землю. Вони були самі, їх ніхто не бачив. Конвойний на той час одвернувся.

Як це сталося, він сам не знав, але раптом щось начебто підвело його і мовби кинуло до її ніг. Він плакав і обнімав її коліна. В першу мить вона дуже злякалась, і все обличчя її помертвіло. Вона схопилася з місця і, тремтячи, дивилась на нього. Та зараз же, в ту ж мить вона все зрозуміла. В очах її засяяло безмежне щастя; вона збагнула, і в неї вже не було сумніву, що він любить її, безмірно любить, і що прийшла, нарешті, ця



хвилина...

Вони хотіли говорити, і не могли. Сльози бриніли в їх очах. Вони обоє були бліді й виснажені; але в цих хворих і блідих обличчях уже сяяла зоря оновленого майбутнього, справжнього воскресіння до нового життя, їх воскресила любов, серце одного містило невичерпні джерела життя для серця іншого.

Вони вирішили чекати й терпіти, їм лишалося ще сім років; а до того часу стільки нестерпної муки і стільки безмірного щастя! Але він воскрес, і він знав це, відчував цілковито всім оновленим єством своїм, а вона — та вона ж і жила самим тільки його життям! [...]

Переклад з російської І. М. Сергеева